АЗӘРБАЈЧАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЈИ

В. И. ЛЕНИН адына АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

Проф. Ә. М. ДӘМИРЧИЗАДӘ

„КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД" ДАСТАНЛАРЫНЫН ДИЛИ

ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТЛАРЫН ТӘЛӘБӘЛӘРИ ҮЧҮН ТӘДРИС ВӘСАИТИ

М. С... Нах... Ки...

В. И. ЛЕНИН адына АПИ-нин НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1959

Азәрбайчан ССР Маариф
Назирлийи тәрәфиндән тәсдиг эдилмишдир.

Мәс’ул редактору: ӘКРӘМ ЧӘФӘР

ИЛК СӨЗ

Ийирми илә яхын бир заман бундан әввәл „Азәрбайчан әдәби дили тарихи хүласәләри“ адлы китабымда „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары шифаһи әдәби дилимизин илк абидәләриндән сайылараг онун дил хүсусиййәтләринә 17 сәһифә һәср эдилмишдир.

Бөйүк Вәтән мүһарибәси илләриндә, мә’лум олдугу үзрә, бу сәтирләрин мүәллифинин Дәдә Горгуд дастанлары әсасында „Дәдә Горгуд“ либреттосу, „Гарача Чобан“ п’есини язмыш вә о заман милли операмызын баниси Ү. Һачыбәйов бу әсәрләрә тамаша этдикдән сонра мүәллифи тәбрик эдәрәк „Дәдә Горгуд дастанлары опера үчүн чох мүнасиб вә зәнкин бир мә’хәздир“— демишди, бу мөвзуда опера язмаг фикринә дә дүшмүшдү.

Бөйүк Вәтән мүһарибәси илләриндә бир чох мүтәхәссисләримизи мәшғул эдән мөвзулардан бириси дә халгымызын кечмиши, хүсусән онун гәһрәманлыг сәһифәләри олмушдур.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ гәһрәманлыг дастанлары олдуғу кими, үмумхалг Азәрбайчан дилинин илк тәшәккүл дөврүнү айдынлашдырмаг үчүн дә чох зәнкин вә долғун, һәм дә дүрүст фактлар верән бир абидә олараг о дөврдә мүәллифин тәдгиг этдийи мүһүм мәнбәләрдән бири олмушдур вә охучулара тәгдим олунан бу әсәр дә мәһз бу дөврдә язылмышды .

Инди чапа һазырларкән, о заман язылмыш бу әсәрдә бир о гәдәр дәйишиклик этмәк мәсләһәт көрүлмәди. Лакин Ватиканда тапылыб Италия шәргшүнасы Этторе Росси тәрәфиндән 1952-чи илдә нәшр эдилмиш „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун ени башга нүсхәси нәзәрдән кечи-

рилмиш вә бә'зи гейдләр я мәтнә, я да һашийәйә әлавә едилмишдир.

Бу китабын хүсусән али мәктәбләримизин филоложи факултәләриндә охуян тәләбәләрә һәм Азәрбайҹан дилинин тарихи, һәм дә Азәрбайҹан әдәбийяты фәнләрини өйрәнмәкдә файдалы бир вәсаит олаҹағына әминик.

Бакы, 24 апрел 1958

БИРИНҸИ ФӘСИЛ

I. „КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД“ ҺАГГЫНДА

I

Азәрбайҹанлылар мәишәт вә иҹтимаи гурулуш мүбаризәсиндә яшайыш вәсаитини—мадди мәдәниййәтини ярадыб инкишаф етдирдийи кими, өз мә'нәви мәдәниййәтини дә рәнкарәнк тәзаһүрләрилә даима артырмыш вә мүасир сәвиййәйә галдырмышдыр.

Ерүстү, ералты тәдгигат вә тапынтылардан анлайдын көрүнүр ки, азәрбайҹанлыларын әҹдады—Азәрбайҹанын ән гәдим ерлиләри дашдан да, килдән дә, тунҹдан да, дәмирдән дә истеһсал аләтләри дүзәлдиб ишләтмишләр. Юн вә ипәк тохумалары азәрбайҹанлыларын гәдим тохуҹулуг мәһсулларындан олмушдур.

Каһаларда—мағараларда ибтидаи һалда яшамыш олан илк азәрбайҹанлылар чох гәдим дөврләрдән отураг мәишәт тәрзини дә гурмаға башламышлар.

Дағда-аранда, яйлагда-гышлагда өз тәсәррүфатыны гуран вә ярым көчәри һәят сүрән азәрбайҹанлылар илә янашы, ағбан евләр, алтын сейванлы сарайлар, галалар, карвансаралар тикиб шәһәрләр салан азәрбайҹанлылар да олмушдур.

Азәрбайҹанлыларын гәдим дөвләтләри, мә'лум сәрһәдләри, сабит бид'әт вә адәтләри, сучусу, пусгучусу, көзчүсү, көзәтчиси, гаравулу, ясавулу, ордусу, чәриси, бәйи, ханы, чобаны, билиҹиси вә озаны да олмушдур.

Азәрбайҹанлылар өз дуйғу вә арзуларыны, тәбиәтә вә инсанлара мүнасибәтләрини, әмәк вә мүбаризәләрини сөйләйән дәрин мә'налы ифадәләр, һикмәтли ибарәләр,

аһәнкдар гошмалар, инсанын севкисинин вә севинчинин тәрҹүмәсини олан баятылар, гәлб ағрысынын, көз яшынын ифадәси олан ағылар, һәяты дәрк этдирән нағыллар, һейрәт доғуран әфсанәләр, инсана гол-ганад верән дастанлар да яратмышлар.

Бүтүн бунлары көз өнүндән, үрәк көзүндән, бейин сүзкәчиндән кечирән һәр кәс азәрбайҹанлыларын гәдим вә йүксәк мәдәниййәт варисләри олдугларыны инамла тәсдиг эдәр.

Мәһз буна көрә дә бу мәдәниййәт дәфинәсинин һәлә танылмамыш вә я дәриндән өйрәнилмәмиш гиймәтли көвһәрләрини тапмаг вә дәриндән тәдгиг этмәк кими чох мүгәддәс вә тә'хирә салынмаз бир вәзифә алимләримизин гаршысында дурмагдадыр.

Белә көвһәрләрин ән сирли вә һәм дә ән гиймәтлиләриндән бири дә Дәдә Горгуд дастанлары дүзүмүдүр.

Мә'лум олдугу үзрә X—XI әсрләрдә ваһид Азәрбайҹан халгы тәшәккүл тапмыш иди вә бу халгын һамысынын үнсиййәт васитәси ваһид үмумхалг дили дә мөвҹуд иди. Бу дил исә Гафгазда, Хәзәр дәнизинин һәндәвәриндә, Орта Асияда чохдан бәри яшамагда олан бир чох гәбилә вә тайфаларын дилләринә гурулушча чох охшар, мәншәҹә исә гоһум олмуш вә элә илк тәшәккүл дөврүндән үмумән түрк дилләринин көркәмли бир голуну тәшкил этмишдир.

Бир сыра түрк дилләринин халг дили һалында формалашмасында бу вә я дикәр дәрәҹәдә рол ойнамыш олан оғуз вә гыпчаг тайфалары бу дөврдә азәрбайҹанлыларын гөвми тәркибиндә мүәййән вә күман ки, аз ер тутдуглары һалда, Азәрбайҹан үмумхалг дилинин тәшәккүлүндә оғуз вә гыпчаг тайфа дилләри һәлледиҹи рол ойнамышдыр.*

Халгын гөвми тәркибиндә мүәййән ери олан, дилинин тәшәккүлүндә дили әсас олан бу вә я дикәр тайфанын башга саһәләрдә, хүсусән халгын мәдәниййәтиндә, сәнәтиндә аз-чох из бурахаҹағы, бә'зән һәтта гүввәтли тә'сир эдиҹи, истигамәт вериҹи гүввә олаҹағы да мүмкүндүр.

---

* Бу һагда нисбәтән әтрафлы тәсәввүрә малик олмаг үчүн „Оғуз-гыпчаг лисани үнсүрләри“ адлы мәгаләмизә бахылсын. („Азәрб. ЭА Дил Институту әсәрләри“, 1949, № 1).

Адәтән белә олур, енинҹә тәшәккүл тапмыш олан халг вә я енинҹә тәшәккүл тапмыш үмумхалг дили һәлә бир мүддәт өз дахилиндә әввәлки гәбилә вә я тайфа хүсусиййәтләрини яшадыр. Бунларын бә'зиси исә тәдриҹән үмумиләшир, бә'зиси мәһдудлашыр, үмумиләшмиш ваһидләрин гаршысында мәғлуб олуб сырадан чыхыр. Белә хүсусиййәтләр бә'зән һәтта узун заман гала билир.

Белә һал Азәрбайҹан үмумхалг дилинин илк дөврүндә дә олмушдур; һәтта әввәлки тайфа дилләри үмумхалг дилинин ләһҹәләри кими бир мүддәт яшамыш; хүсусән шәһәрлиләр данышығында синонимләр мүвазилийи (мүхтәлиф тайфа дилинә мәнсуб эйни мә'налы ваһидләрин мүвази ишләнилмәси) бир мүддәт давам этмиш, әдәби дилдә дә из салмышдыр.

Азәрбайҹан халгынын тәкҹә дилиндә йох, мәншәт вә мәдәниййәтинин мүхтәлиф саһәләриндә дә, бу ҹүмләдән Азәрбайҹан фолклорунун, мусигисинин бир сыра нүмунәләриндә дә әввәлки тайфаларын сөзү вә я башга изи инди дә сахланмагдадыр. Мәсәлән, мүасир үмумхалг данышыг дилиндә, әдәби вә элми дилдә ишләнән „баяты“, „әфшары“, „варсағы“, „гайтағы“ вә бу кими бир сыра фолклор-мусиги терминләри мәншәҹә оғуз тайфаларынын адлары илә бағлыдыр.

Енинҹә халг һалында тәшәккүл тапмыш азәрбайҹанлылар арасында һәм тәдриҹән үмумиләшдирилмиш, һәм дә тәдриҹән мәһдудлашдырылмыш гәбилә, тайфа хүсусиййәтләрини мүхтәлиф ҹәһәтдән әкс этдирән ән мүкәммәл сөз вә саз-фолклор абидәләриндән бири дә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларыдыр.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларынын Дрездиндәки язма нүсхәси һаггында XIX әсрин башланғыҹында элм аләминә илк мә'лумат верилмиш вә бу әсәр дүнянын бир чох мәшһур шәргшүнасларынын диггәтини өзүнә ҹәлб этмишдир.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ илк дәфә бүтөвлүкдә 1916-ҹы илдә Истанбулда нәшр олунмушдур.

Бундан сонра 1938-ҹи илдә енә Истанбулда, 1939-ҹу илдә исә Бакыда нәшр олунмушдур. Элә буна көрә дә дастанлар әтрафында һәлә XIX әсрдә башланмыш олан тәдгигат иши мәһз XX әсрдә даһа да кениш мигяс кәсб этмишдир.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларыны тәдгиг эдән алимләр бу дастанларла я доғрудан-доғруя, я долайы йолла бағлы олан бир сыра чидди элми мәсәләләрдән бәһс этмишләр. Бә’зиләри бу дастанларын антик дүня илә әлагәсиндән, гәдим түркләрлә бағлылыг дәрәчәсиндән, бу дастанларын яранма мүһитиндән; бә’зиләри бу дастанларын ярәдычыларындан, онларын мәканларындан, заманларындан данышмышлар. Бә’зи тәдгигатчылар бу дастанларла бу вә я дикәр түрк дилли халгын фолклор әлагәсиндән, изиндән, бә’зиләри айры-айры шәхсиййәтләрдән—Дәдә Горгуд, Газан хан, Байандур хан вә башгаларынын әфсанәви вә я тарихи шәхсиййәт олуб-олмамаларындан бәһс ачмышлар.

Тәдгигатчыларын бир чоху айры-айры сөзләр, ифадәләр һаггында да мүлаһизә сөйләмишләр вә бә’зи дил хүсусиййәтләриндән дә бәһс ачмышлар.

Бүтүн бунлара бахмаяраг, „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун бир чох әсас вә мүһүм чәһәтләри я дүрүст айдынлашдырылмамыш, я да тамамилә тәдгиг эдилмәмиш галмышдыр.

Лазымынча тәдгиг эдилмәмиш вә бир сыра һалларда айдынлашдырылмамыш, бә’зән исә муасирләшдирмә йолу илә даһа да гарышдырылмыш абидәләрдән бири дә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дур. „Китаби-Дәдә Горгуд“ илә әлагәдар оларат тәдгиг эдилмәли мәсәләләрдән бириси, фикримизчә биринчиси, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларынын дили мәсәләсидир.

Бу әсәр „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун дилинә һәср эдилдийиндән, әсл мәтләбә башламадан, бә’зи вачиб мәсәләләр һаггында мүхтәсәр дә олса, бурада данышмағы лазым билирик.

* * *

Мә’лум олдуғу үзрә „Китаби-Дәдә Горгуд“ 12 бой—дастан вә бир мүгәддимәдән ибарәт мәчмуәдир.

Бу дастанлары тәдгиг эдән алимләрин бә’зиләри мүгәддимәнин сонралар бу дастанлары языя көчүрән бир шәхс тәрәфиндән әлавә эдилдийини вә дастанларла доғрудан-доғруя, үзви сурәтдә бағлы олмадығыны сөйләмишләр.

Орхан Шаиг Көкяй тәрәфиндән нәшр эдилмиш „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун мүгәддимәсиндән бизә һәләлик анчаг бә’зи парчалары мә’лум олан Оғузнамәдәки аталар сөзләри мәчмуәсиндән* белә көрүнүр ки, мүгәддимә доғрудан да сонрадан язылмыш вә Дәдә Горгуд дастанлары илә „Оғузнамә“нин эйни мәншә илә әлагәдар чәһәтләри вардыр.

Һәтта бу Оғузнамәдәки аталар сөзләри мәчмуәсиндә олан аталар сөзләри илә „Китаби-Дәдә Горгуд“ мүгәддимәсиндәки аталар сөзләринин бир гисми, яхуд бунлардакы ифадә тәрзи, ибарәләр, демәк олар ки, эйнидир.

Лакин бүтүн бунлара бахмаяраг, гәтиййәтлә демәк олар ки, бунлар башга-башга әсәрләрдир, һәр биринин өз гурулушу, өз мәзмуну, хүсуси мөвзуу, мүстәгил сүжети вардыр.

„Китаби-Дәдә Горгуд“-дакы дастанлар бу шәкилдә XII әсрдән габаг вә VIII—IX әсрләрдән сонра Гафгазда даһа доғрусу Азәрбайчанда яшайыб яратмыш олан дәдәләр—озанлар тәрәфиндән мәһарәтлә гурулуб-гошулуб эл-оба арасында йайылмышдыр.

Әлбәттә, бурада нагыл эдилән вәг’әләрин һамысы бу дөврдә баш вермиш һадисәләр дейилдир. Бу дастанларда чох гәдим дөврләрә аид һадисәләр, әхлаг гайдалары, мәишәт тәрзи дә бу вә я дикәр шәкилдә әкс олунмуш. Һәтта бунлардан бә’зиләринин доғрудан-доғруя кечмишлә әлагәдар олдуғуна ишарә дә эдилир. Мәс.:

1) „Ол заманда бәкләрин алгышы алгыш, гаргышы гаргыш иди, дуалары мүстәчаб олурды“. (Р. 38).

2) „Оғуз заманында бир јикит ки евләнсә ох атарды, охы нәрдә дүшсә анда кәрдәк дикәрди“. (Р. 48).

3) „Ол заманда оғул ата сөзин ики еләмәзди, ики еләсә ол оғланы гәбул еләмәзләрди“.. (Р. 72).

4) „Ол заманда бир оглан баш кәсмәсә, ган дөкмәсә ад гомазларды“. (Р. 39).

Лакин бә’зи мотивләр чох гәдим заманлардан яранмыш олса да, замана илә сәсләндирилмиш вә енилләшдирилмишдир.

Бә’зи тәдгигатчылар бу дастанларын XIII әсрдән әввәл яраныб язылмыш олдуғуну тәсбит этмәк үчүн

---

* «هذا الرسالة من كلمات اوغزنامه المشهور باتالار سوزى» адлы бу мәчмуә дә Берлин Крал китабханасындадыр.

бир сыра илк тарих мәнбәләриндән аглабатан дәлилләр көстәрмишләр. Бу дәлилләри, әлбәттә, нәзәрә алмаг лазымдыр. Лакин белә бир чәһәти дә гейд этмәйи зәрури һесаб эдирик ки, дастанларын „Китаби-Дәдә Горгуд"-дакы сүжетдә вә гурулушда нә заман, һарада вә кимләр тәрәфиндән ярадылмыш олдуғуну айдынлашдырмаг үчүн мәһз бу дастанларын сүжетини диггәтлә йохламаг даһа әлверишли вә инандырычы дәлилләр верә биләр.

Фикримизи айдынлашдырмаг үчүн, һәр шейдән әввәл бу дастанларда нагыл эдилән вәг'ә вә һадисәләрин, эләчә дә гәһрәманларын чоғрафи мөвгеләрини нәзәрдән кечирәк.

Дастанларда оғуз элинин мәишәт вә гәһрәманлығындан бәһс олунур.

Оғуз эли әсасән 24 санчагдан (Р. 117)—бәйликдән ибарәтдир. Бунлар ики гола айрылыр: ич оғуз вә таш оғуз (Р. 9, 165), бу голлар „Оғузнамә"-дә гейд эдилдийи кими бә'зән учуг (үч ох? уч ох?) вә бозуг (боз ох?)-да адланыр. (Р. 165, 171).

Бунларын вәтәнләри Кәнчә, Бәрдә, Шәрур, Дәрәшам, Алынча чай, Алынча гала, Көкчә көлү, Газлыг дағы (Гафгаз дағы), Дәрбәнд яхынлығы, Күрчүстан яхынлығыдыр.

Бунлара яхын гоншу ерләр—Күрчүстан, Ахсга, Думанин (Туманиси?) Дәмир гапы Дәрвәнд-Гыпчаг вә саирәдир.

Бунларын нисбәтән узаг сәфәр этдикләри ерләр әсасән Рум эли, Истанбул, Трабзун, Байбурд, Гара дәниз кәнарларыдыр.

Дастанларда һадисәләрин кедишиндән белә мә'лум олур ки, бунларын гоншулуғунда адлары чәкилән ерләрдә вә узаг сәфәр этдикләри ерләрдә һәлә оғузлардан һеч бир әсәр олмадығы кими, исламиййәти гәбул этмиш башга халг вә я тайфа да йохдур. Бу әтрафда яшаянлар я хачпәрәстләр, я да бүтпәрәстләрдир.

Демәли Байбурдда, Трабзунда, Истанбулда, үмумән Рум элиндә вә Гара дәнизин чәнуб саһилләриндә һәлә нә оғузлар, нә дә сәлчугиләр варды. Белә исә, бу дастанларда XI әсрдән әввәлки дөврдәки, йә'ни һәлә кичик Асияда оғузлар олмадығы бир дөврдәки оғузлар тәсвир олунур вә бу оғузлар Орта Асияда

дейил, Кичик Асияда дейил, мәһз Газлыг дағ этәкләриндә—Гафгазда, һәм дә Дәрбәнддән шималда йох, мәһз Азәрбайчанда ағбан эвләр, ала сейванлы сарайлар гуруб яшаян оғузлардыр. Бу оғузлар артыг бу дөврләрдә азәрбайчанлыларын этник тәркиб һиссәсинә дахил олмуш вә Азәрбайчан халгынын мүәййән һиссәсинә чеврилмиш оғузлардыр, даһа доғрусу оғуз вә гыпчаг гәбилә дилләри әсасында тәшәккүл тапмыш олан үмумхалг Азәрбайчан дилиндә үнсүййәт эдән азәрбайчанлылардыр.

Буна көрә дә биз дейә биләрик ки, „Дәдә Горгуд" дастанларыны IX—XII әсрләр арасында Азәрбайчанда үмумхалг Азәрбайчан дилиндә азәрбайчанлы дәдәләр, озанлар яратмыш вә яймышлар; чох куман ки, тәгрибән бу дөврдә дә һәмин дастанлар топланылыб, языя көчүрүлүб „Китаби-Дәдә Горгуд" дүзәлдилмишдир.

Дәдә Горгуд дастанлары Азәрбайчанда ярандығы үчүн онун изләри мүхтәлиф мәзмун вә шәкилдә әсрләрдән бәридир ки, азәрбайчанлылар арасында яшамагдадыр.

Авропанын мәшһур сәйяһларындан Адам Олеари 1538-чи илдә Дәрбәнддә олдуғу заман, бурада Дәдә Горгуд һекайәләрини эшитдийини, Дәдә Горхудун, Газан ханын вә арвады Борла хатунун бурада гәбирләри олдуғуну хәбәр вермишдир. Енә 17-чи әсрин орталарында Шамахыя кәлмиш мәшһур шәрг сәйяһы Өвлия Чәләби исә Дәрбәнддәки Дәдә Горгуд гәбринин ширванлылар тәрәфиндән мүгәддәс сайылдыгыны язмышдыр.

Дәдә Горгуд дастанларында вә я „Китаби-Дәдә Горгуд" мүгәддимәсиндә бу вә я дикәр шәкилдә ишләнилмиш олан бир чох типик идиомлар, ибарәләр, мәсәлләр вә аталар сөзләри Азәрбайчанда инди дә чанлыдыр, халгымызын дилиндән даима эшидилмәкдәдир.

Дастанлардакы бир чох мотивләр исә дикәр дастанларда, нағылларда рәнкарәнк силсилә һалында яшадылмышдыр. Мәкәр „Ашиг Гәриб" дәки бир сыра һадисәләр Бамсы бейрәк боюндакы һадисәләрлә, вәг'әләрлә сәсләнмирми?

Мәкәр нағылларымыздакы кәллә көзләр тәпә көзү хатырлатмырмы?

Әлбәттә, беләләрини садаламаг олар. Бу исә чох мараглы тәдгигат мөвзуудур.

Белә бир чәһәти хүсуси гейд этмәк лазымдыр ки, азәрбайчанлылар арасында, Өвлия Чәләбинин һәлә 17-чи әсрдә гейд этдийи кими, Дәдә Горгуд мүгәддәс шәхс сайылдығы кими, әфсанәвиләшдирилмишдир дә, һәтта халг арасында белә бир э'тигад яранмыш ки, куя дилдә олан сөзләри Дәдә Горгуд ярадыб, мә'наландырмышдыр. Буна көрә бә'зи сөзләрлә мә'налары арасында уйғунсузлуг олдуғуну көрдүкдә, бунлары сәһв вә наһаг белә дүзәлтмиш олдуғуну да э'тираф эдәрәк демишдир:

Кәлинә ајран демәдим мән Дәдә Горгуд,
Ајрана дојран демәдим мән Дәдә Горгуд,
Икнәјә тикән демәдим мән Дәдә Горгуд.
Тикана јыртан демәдим мән Дәдә Горгуд.

Бурадача гейд этмәк лазымдыр ки, бу мисал халг арасында чох яйылдығы үчүн М. Ф. Ахундов да вахтилә дүзәлтмиш олдуғу ени әлифба илә язынын асанлығыны нүмайиш этдирмәк үчүн бир сыра мәшһур мисал вә мәсәлләр кими бу мисралары да өз хәтти илә һәлә йүз ил бундан әввәл гейдә алмышдыр.

М. Ф. Ахундов бу мисалы халгын данышығында дейилдийи кими яздығындан „Горгуд“ дейил „Хортхорт“ язмышдыр.*

Бурасыны да гейд этмәк лазымдыр ки, Дәдә Горгудла әлагәдар олан әфсанә, дастан, нағыл вә саирә түрк дилли халгларын бә'зиләриндә дә вардыр. Орта Асиянын бир сыра халгларында һәтта „Дәдә Горгуд“ əвəзинә „Коркуд ата“ ады ишләнир. Түркмәнләрдә Дәдә Горгуд һәтта бизим бә'зи нағылларымыздакы Хизр кими өвлиялардан сайылыр. Мүхтәлиф сәйяһлар Орта Асияда да, Дәдә Горгудун, Бану чичәйин гәбри олдуғуну сөйләмишләр.

Дәдә Горгуддакы „Бамсы Бејрәк“ бою тамамилә башга бир шәкилдә өзбәкләрдә „Алпамыш“, газахларда исә „Алпамыс“ дастанлары үчүн әсас олмушдур.

* „М. Ф. Ахундовун архивиндә Дәдә Горгудун изи“ адлы мәгаләмизә („Әдәбийят вә инчәсәнәт“ № 16, (21 апрел, 1957-чи ил) бахыныз.

Әлбәттә бу, әчайиб бир һадисә дейилдир. Биздә „Ашыг Гәриб“, „Таһир вә Зөһрә“, „Әмраһ“ вә онларча башга дастанлар вардыр ки, әсли, мәншәи Азәрбайчанла бағлы олдуғу һалда, гоншу халглара да кечмиш, башга шәклә салынараг Өзбәкистанда өзбәк, Түркмәнистанда түркмән дастаны олмушдур. Мә'лум олдуғу үзрә „Короғлу“ бизим 17 голу олан мүстәгил дастанымыз олдуғу кими, өзбәкләрдә 40-дан артыг голу олан тамамилә мүстәгил, йә'ни онларын өзләринә мәхсус олан башга бир дастандыр. Эрмәниләрдә, күрчүләрдә, күрдләрдә, бүтүн Орта Асия халгларында, османлы түркләриндә дә бу дастан вардыр.

Молла Нәсрәддин исә даһа бөйүк бир мигясда яйылмышдыр. Биз бу фикирдәйик ки, һәр бир лекендар, яхуд реал тарихи шәхсиййәтлә бағлы олан һәр һансы бир әсәр ону яратмыш халгын өз ярадычылыг мәһсулудур. Бу мә'нада „Алпамыш“ өзбәкләрин, „Алпамыс“ газахларындыр. Ичәрисиндә „Алп-Бамсы“ йә'ни Бамсы Бейрәйә аид хүсуси бой олан „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары исә азәрбайчанлыларындыр.

II. АБИДӘНИН ТӘДГИГИНДӘ БӘ'ЗИ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘР

„Китаби-Дәдә Горгуд“ чәнуб групундан сайылан түрк дилләриндән бириндә, йә'ни Азәрбайчан дилиндә олдуғундан вә онун үзәриндәки على لسان طائفة اوغوزان (йә'ни: оғуз тайфаларынын дилиндә) ибарәси дүзкүн вә дәгиг анлашылмадығындан, әләчә дә бу дастанларын дахили гурулушуна хас олан халг ярадычылығынын бә'зи инчәликләри, хүсусән фолклор үчүн чох мүһүм шәрт олан сөз вә саз һәмаһәнклийи нәзәрә алынмадығындан бу дастанлары тәдгиг эдәркән, охуяркән вә нәшрә һазырлаяркән бир сыра янлышлыглара да йол верилмишдир. Бунлар мүхтәлиф сәбәбләрлә әлагәдар олдуғу кими мүхтәлиф шәкилләрдә дә тәзаһүр этмишдир. Бунларын һамысындан бәһс этмәйә эһтияч да йохдур; лакин бу даирәдә аз-чох тәсәввүр саһиби олмаг үчүн, фикримизчә, бә'зиләри һаггында данышмаг файдалы олар.

Мә'лум олдуғу үзрә, үмумхалг Азәрбайчан дили оғуз вә гыпчаг тайфа дилләри әсасында тәшәккүл тап-

дығы үчүн илк дөврләрдә һәр ики гәбилә дилинә хас олан мүәййән үнсүрләр, һәтта эйни мә'налы үнсүрләр, үмумхалг дилиндә мүвази сурәтдә ишләнилмишдир. Белә мүвазилик һәтта илк дөврләрдә фолклор вә язылы әдәбийят әсәрләринин дилиндә дә мүәййән дәрәчәдә әкс олунмушдур.

Азәрбайчан язылы әдәби дилиндә белә мүвазилик кетдикчә азалмыш олса да, үмумиййәтлә XVIII әсрә гәдәр нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә давам этмишдир.

Мәһз буна көрә дә Нәсиминин, Хәтаинин, Фүзулинин әсәрләриндә ишләнилән олмаг—*болмаг*

етмәк—*гылмаг*

кетмәк—*вармаг*

демәк—*ajтмаг*

тој—*дүкүн*

јахшы—*jек*

сағ—*әсән*

етмән—етмәнәм—етмәзәм

алавуз—алалым

вә бу кими онларла гәбиләви сөзләрин, онларла синоним шәкилчиләрин мүвазилийи мәһз бу просесин изидир.

Белә бир чәһәти дә гейд этмәк лазымдыр ки, сонралар һәммә'на әрәб вә фарс сөзләри илә әсл Азәрбайчан сөзләринин мүбаризә мүвазилийи дә Азәрбайчан әдәби дилиндә хүсуси шәкилдә әкс олунмуш вә узун мүддәт давам этмишдир. Һәтта бу мүбаризәдә бир сыра әсл Азәрбайчан сөзләри мәғлуб олмуш, дилин лүғәт тәркибиндән чыхмыш, унудулмуш, бунун әвәзинә әрәб вә фарс сөзләри вәтәндашлыг газанмышдыр.

Бу просеси Мирзә Мәһәммәд Әфшар кечән әсрин орталарында язмыш олдуғу „Фәнни сәрф-нәһви түрки" китабынын мүгәддимәсиндә белә тәсвир этмишдир:

„Әкәр бир кәс Истанбулда (атәш) әвәзинә (од) вә я Азәрбайчанда (чәһәннәм) әвәзинә (даму), (нахош, начаг) бәдәлинә (сайры) сөйләсә әксәриүн-нас мурадыны анламайыб суала мәчбур олур*".

Буна көрә дә һәр һансы бир дилдән бәһс едәркән онун һансы шәраитдә вә инкишаф пилләсиндә олдуғуну нәзәрә алмаг зәруридир. Хүсусән дил абидәләриндән бәһс эдәркән абидәнин дилиндә нәзәрә чарпан һәр бир

* Азәрбайчан ССР ЭА Әлязмалары фонду.

ири вә я хырда факты бирдән-бирә катиб хәтасы, имла вә я әлифба бәласы һесаб эдиб диггәт мәркәзиндән узаглашдырмаг тәдгигатчыны янлышлыға көтириб чыхара биләр.

Бә'зән катибин хәтасы, эйни заманда мүәййән дил һадисәсини айдынлашдырмаг үчүн файдалы бир ачар ола биләр. Мәс.: „Китаби-Дәдә Горгуд"-да вә я башга дил абидәләриндә әкәр я ардычыл сурәтдә вә я бә'зән әрәб сөзләриндәки ض، ظ، ذ، ز әвәзинә бирчә ز язылмышса, ص، ث، س әвәзинә тәкчә س язылмышса, яхуд сөз башында олан غ (ғ) әвәзинә ق (г), ع (айн) әвәзинә садәчә айн-дан сонра тәләффүз олунан саит язылмышса, буну, әлбәттә, шәхсән катибин әрәб сөзләринин дүзкүн—әрәб имласына мүвафиг—яза билмәмәси илә әлагәләндирмәк олар; лакин бураларда катибин бу сөзләри өз ана дили фонетик нормаларына уйғун язмыш олмасы кими дил тарихи үчүн чох зәрури олан бир факта көз юммаг гәтиййән ярамаз. Бурадан дилчи белә бир айдын вә доғру нәтичәни чыхармалыдыр ки, бу катибин ана дилиндә вә яздығы әсәрин дә дилиндә тәкчә бир „з" бир „с" самити олмуш; сөз башында „ғ" сәсинин ишләнмәси чәтин олмуш, бу сәс дайма „г" илә әвәз эдилмиш, [мәс.: غریب дейил قارب غضب، дейил قراب язылмыш]; ع сәси олмамыш, буна көрә дә тәләффүз этдийи кими язаркән бу сәси атмыш, тәләффүзүнә уйғун оларағ сөз башында саит язмыш [мәс.:' عیب дейил ایب язмыш].

Бә'зән катиб Азәрбайчанча сөзләрин дә язылышында сәһвә вә я мүхтәлифлийә йол вермиш олур, бундандамы мә'на чыхармалы?—дейәрәк суал верәнләрә белә чаваб верәчәйик:

—Бәли, бундан да мә'на чыхармалы: я катиб сабит имлая малик дейил, бәлкә кәмсаваддыр;

я катибин яшадығы дөврдә имла сабитлийи йох имиш;

я катиб үмумхалг язы дили, үмумхалг данышыг дили, бә'зән дә диалект яхуд шивә тә'сирләринә мә'руз галмыш;

я да биләрәк, шүурлу сурәтдә бә'зән язы гайдасыны позмушдур.

Məhз бу сəбəблəри айдынлашдырмайынча дил абидəсинин дилиндəн бəhс ачмаг, дил фактларыны дүзкүн изаh этмəк мүмкүн дейилдир.

Бунлардан башга, бу вə я дикəр бир абидəнин дилини дүзкүн охуя билмəк үчүн абидəнин нечə абидə олдуғуну, мəзмунуну, шəклини, жанрыны, үслубуну, дахили гурулуш хүсусиййəтлəрини нəзəрə алмаг, өлчүб-бичмəк, абидəнин заhирини вə батинини дəрк этмəк лазымдыр. Мəсəлəн, „Китаби-Дəдə Горгуд“-да бир сыра сөзлəр, ифадəлəр вə я дил hадисəлəри вар ки, бунлары дүрүст охумаг, мə’наландырмаг вə я изаh этмəк ишиндə бизэ бу дастанлардакы гошмаларын, шеирлəрин, аталар сөзлəринин үслуби, поэтик хүсусиййəтлəри, гурулушу вə я үмуми мə’насы, хүсусəн бу əсəрдə хүсуси чəкийə малик олан сөзлə саз узлашмасы кими фолклора хас олан бир əламəт хейли көмəк эдə билир.

Фикримизи айдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы нүмунəлəри нəзəрдəн кечирəк.

Мə’лум олдуғу үзрə, Азəрбайчан фолклорунда, хүсусəн мəнзум əсəрлəрдə сөзлəрин фонетик тəркиби həмишə сөзлə саз аhəнки узлашмасынын əн яхшы васитəлəриндəн бири олмушдур.

Бу васитəдəн ашыг ярадычылығында, элəчə дə язылы əдəбийятымызда мүхтəлиф шəкиллəрдə истифадə олунмушдур. Həтта белə фонетик əламəтлəр əсасында фолклорда, хүсусəн ашыг əдəбийятында, „додаг дəймəзлəр“ яранмышдыр. Элə буна көрə дə, мəсəлəн, ашыг Əлəскəрин додаг дəймəз тəчнизлəрини чап этдирəн фолклорчу белə тəчнислəрдəн бириндə („Ашыг кəрəк сиррин версин hалала“ мисраында) „версин“ сөзүнү, дикəриндə „Əлəскəрим“ сөзүнү сəhв вермишдир*; чүнки бу сөзлəрдəки „в“ вə „м“ сəслəри додагсыз тəлəффүз эдилмəз; белə исə ашыг Əлəскəр бурада „версин“ сөзүнү йох, бəлкə дə „десин“ сөзүнү ишлəтмишдир. Элəчə дə „Əлəскəрим“ əвəзинə бу сөзү йəгин, башга бир фонетик сонлугла ишлəтмишдир.

Буна бəнзəр васитəлəрə, фактлара əсасланараг, даhа гəдим заманларын дил абидəлəриндəки бу вə’я дикəр сөзү, ифадəни мүəййəнлəшдирмəк вə əслини бəрпа этмəк олар. Мəсəлəн, „Китаби-Дəдə Горгуд“-да „Јекнəк бойунда“ Јекнəк аллаhы өйəркəн белə дейир:

Сəнин̦ бојўн-гəлдин̦ јоғ,
Ја чисмлə чəддин јоғ.
Урдуғын улатмајан улу тан̦ры,
Басдуғын бəлүртмəјəн бəллү тан̦ры,
Көтүрдүјүн көркə јетүрəн көрклү тан̦ры,
Гаглуғын гəhр едəн гəhhар тан̦ры...

Көрүндүйү кими бурадакы мисраларын тəркибиндə олан сөзлəрин бир гисми баш сəслəринин həмчинслийинə көрə (*чи...*, *чə...*, *ур...*, *ул...*, *ба...*, *бə...*, *кө...*, *га...*, *гə...*,) сечилиб бурая ерлəшдирилмиш, белəликлə дə узлашдырылмышдыр ки, бу да сөз сəнəткарлығынын хүсуси шəкиллəриндəн биридир вə Дəдə Горгуд дастанларында бə’зи сөзлəри дүзкүн охумаг, əслинə мүвафиг бəрпа этмəк үчүн məhз бундан да истифадə эдə билəрик.

„Китаби-Дəдə Горгуд“-да „Салур Газанын тутсаг олдуғу... бојда“ Газанын гопуз чалыб кафири „өјдүјү“ заман сөйлəдийи илк гошмада бир сыра сөзлəр вар ки, бу сөзлəри „Китаби-Дəдə Горгуд“-ун бə’зи наширлəри дүзкүн охуя билмəдиклəрини гейд этмишлəр, бə’зилəри исə гейдсиз-шəртсиз бир чүр охумушлар; нə үчүн белə охудугларыны да изаh этмəмишлəр.

Бу парчанын həр бир мисраы бир сай сөзү илə башланмыш вə шəрт-күзəшт шəклиндə олан фе’ли хəбəрин бағландығы əсас хəбəри ифадə эдəн феил дə вə я бу фе’ли хəбəри мүəййəнлəшдирəн сөз дə баш сəслəринə көрə мисраын башындакы сайын баш сəси илə həмчинслəшдирилмишдир. Мəс.:

Əлли бин əр көрдүмсə *əл* вермəдим

мисраында сөзлəр „*əл*“ сəс тəркибинə көрə, яхуд:

Сəксан бин əр көрдүмсə *сəксəнмəдим*

мисрасында „*сəкс*“ сəс тəркибинə көрə həмчинслəшдирилмишдир.

Бурадан айдын олур ки, бу парчада əслиндə олмуш биринчи мисра илə икинчи мисра бирлəшдирилмишдир. Чүнки гайда үзрə сонунчу хəбəр вə я хəбəри бу вə я дикəр шəкилдə айдынлашдыран сөз мүтлəг мисраын башындакы сай сөзү илə илк сəслəринə көрə həмчинс олмалыдыр; hалбуки „бин“ сайы илə „ојун“

* „Ашыг Əлəскəр“, Азəрнəшр, 1937, сəh. 128 вə 129.

сөзү арасында белә бир һәмчинслик йохдур. Диггәтлә йохладыгда мә'лум олур ки, „ојун“ сөзү илә белә бир һәмчинслик „он“сайында вардыр вә, үмумиййәтлә, бурадакы мисраларда сай 10—10 артырылыр; буна көрә дә биринчи мисра (Бир мин) яхуд (Бин-бин) оланда, икинчи мисра (икирми мин) йох (он мин) олмалыдыр. Бизим мүлаһизәмиз доғру исә, бу заман белә бир нәтичә чыхармаг лазым кәлир ки, әслиндә бу парчанын биринчи мисраы: (*Бин яхуд бир бин әрдән јағы көрдүмсә... дедим*)* икинчи мисраы исә: (*Он бин әрдән јағы көрдүмсә ојунум дедим*)—олмушдур.

Эйни гайда илә йохладыгда мә'лум олур ки, бу парчада әслиндә „70“ сайы илә башланан бир мисра да олмушдур; лакин „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун Дрезден нүсхәсиндә бу мисра ерли-дибли йохдур.

Белә фонетик һәмчинслийи нәзәрә алыб бу парчадакы бир сыра сөзүн даһа дүзкүн охунушуну вә мә'насыны айдынлашдыра билирик.

Мәс.: „јикирми бин“ сайы илә башланан мисраын сонунчу хәбәри әрәб әлифбасы илә يلامدم язылмышдыр. Бу сөзү охуя билмәдийини Килисли Риф'ат шәрти ишарә илә көстәрмишдир.

Орхан Шаиг Көкяй бу сөзү „јыламадум“ охумушдур (107 с.).

Һ. Араслы исә бу сөзү „бојламадым“ охумушдур. (145 с.)

В. В. Бартолдун бу сөзү нечә охудуғуну гәт'и дейә билмәсәк дә, русча тәрчүмәсиндән мә'лум олур ки, о, бу сөзү „я не искал спасения“**—дейә тәрчүмә этмиш вә эйни заманда һашийәдә көстәрмишдир ки, „В подлиннике непереводимая фигура аллитерации (подбор слов, начинающихся с одного и того же звука“). В. В. Бартолдун бу гейдиндән мә'лум олур ки, о, бу (парчада, я бу мисрада сөзләрин сәс һәмчинслийинә көрә сечилдийини баша дүшмүш вә чох эһтимал ки, элә буна көрә дә бу сөзүн биринчи һәрфини ب (б) дейил

* Биринчи мисрада „бин“ яхуд „бир“ сайына баш сәсә көрә һансы сөзүн ишләнилмиш олдуғуну гәт'иләшдирмәк олдугча чәтиндир.

** „Деде Коркут“—перевод акад. В. В. Бартолда, изд. АН Азерб. ССР, Баку, 1950, стр. 141.

(й) охумуш вә يلامدم шәклиндә көчүрмүш*. Чүнки мисраын башындакы „јикирми“ сөзүнүн дә баш сәси „й“-дир.

„Отуз бин“ сайы илә башланан мисрада баш сәси һәмчинсләшән сөз اونه шәклиндә язылмыш вә бу сөзү Килисли дә (155), Орхан Шаиг дә (107), Араслы да (145) „она“ йә'ни „он мигдарына“ кими охумушлар. Лакин В. В. Бартолд фонетик һәмчинсләшдирмәни нәзәрә алдығына көрәми, я башга бир мүлаһизә илә ми, нә үчүнсә, бу сөзү اوته шәклиндә язмыш вә рус дилинә „Ота сајдым“ мә'насына „считал травой“** тәрчүмә этмишдир.

Бизчә Бартолд тамамилә доғру охумушдур вә „отуз“ сөзү илә „от“ сөзү баш сәсләринә көрә һәмчинсдир.

„Алтмыш бин“ сайы илә башланан мисраын-чүмләнин хәбәри اتشمدم шәклиндә язылмышдыр.

Килисли Риф'әт ишарә эдәрәк бу сөзүн анлашылмадығыны билдирмишдир.

Бу сөзү Орхан Шаиг „ајтышмадым“, Араслы исә „итишмәдим“ охумушдур.

Бу сөзү Бартолдун нечә охудуғуну русча тәрчүмәсиндән билмәк олур; о бу сөзү „я не вступал в переговоры***“ мә'насына тәрчүмә этмишдир ки, бизчә бу доғрудур вә бурадан айдын олур ки, Бартолд бу сөзүн „итмәк“ йох „демәк“, „сөйләмәк“ мә'насына олан „ајтмаг“ мәсдәриндән олдуғуну дүзкүн тә'йин этмишдир.

Доғрудан да „алтмыш“ сөзү илә „итишмәк“ сөзү йох, мәһз „ајтышмаг“ сөзү илк сәсләринә көрә һәмчинсдир; буна көрә дә Бартолд вә Орхан Шаиг бу сөзү доғру охумушлар вә мисра бүтөвлүкдә „Алтмыш бин әр көрдүмсә, ајтышмадым“ шәкилдә охундугда әслинә мувафиг олур.

„Догсан бин“ сайы илә башланан мисраын-чүмләнин дә хәбәри бә'зи наширләр тәрәфиндән я анла-

* В. В. Бартолд тәрәфиндән көчүрүлмүш сурәтә бах. (Азәрб. ЭА Әлязмалары фонду).

** „Деде Коркут“, стр. 141.

*** Енә орада.

шылмамышдыр, я да дүз охунмамышдыр. Бу мисранын — чүмлэнин эсас хэбэри طوناتمدم шэклиндэ язылмышдыр.

Мэ'лум олдуғу үзрэ طوناتمق (донатмаг) „Китаби-Дэдэ Горгуд“-да“дон вермэк“, „дон кейдирмэк“, даhа доғрусу „кейим-палтар бэхш этмэк“ мэ'насына „дон“ исминдэн дүзэлдилмиш феилдир*.

Бу сөзү Килисли анлашылмаз сөзлэр кими ишарэ этмишдир (155), Орхан Шаиг „тонатмадум“, Араслы исэ „дунатмадым“ (145) шэклиндэ охумуш вэ hансы мэ'наны ифадэ этдийини көстэрмэмишдир. В. В. Бартолд бу сөзү“ у меня не спирало дыхание“ кими тэрчүмэ этмиш вэ бурадача мө'тэризэдэ бир суал ишарэси дэ гоймушдур (141).

Сөзлэрдэки баш сэслэрин hэмчинслэшдирилмэси нөгтейи-нэзэриндэн янашдыгда бу сөзүн илк сэслэринин „до“ сэслэриндэн ибарэт олмасы шүбhэсиздир.

В. В. Бартолдун тэрчүмэсиндэн анлашылан мэ'нанын эсэрин руhуна уйғунлуғуну нэзэрэ алдыгда, мүасир Азэрбайчан дилиндэ ишлэнэн „донугмаг“, „донуб галмаг“, „дона галмаг,“ кими ифадэлэр яда дүшүр; буна көрэ дэ бу сөзү „донугмадым“ охумаг даhа дүзкүн оларды; чүнки „донугмадым“ сөзү мэзмуна даhа чох уйғун кэлдийи кими, хүсусэн сүр'этли тэлэффүздэ баш сэслэринэ көрэ „догсан“ сайы илэ даhа чох hэмаhэнкдир.

Бу фактлардан бир даhа айдын олур ки, дил абидэлэрини охумаг, сөзлэри, грамматик эламэтлэри дүзкүн изаh этмэк үчүн бир чох фактлардан, hадисэлэрдэн, дахили вэ харичи васитэлэрдэн истифадэ этмэк лазымдыр вэ бурада бэ'зэн фактларла янашы эгли күманлара да йол вермэк мүмкүндүр.

Бэ'зэн hэтта бир мэнбэдэ эйни сөзүн, эйни грамматик эламэтин эн азы ики нөвдэ язылдығы hаллар да олур.

Белэ икилийи вэ я мүхтэлифлийи hэр заман бир формада сабитлэшдирмэк олмаз; чүнки белэ мүхтэлифлийин дэ сэбэблэри мүхтэлиф ола билир. Экэр абидэдэ hэм „ким“ hэм „ки“, hэм „о“ hэм „ол“, hэм „билэ“ hэм „бирлэ“, hэм“-дан-дэн“ hэм дэ“-дин...“ язылмышса, бунлары бир формада сабитлэшдирмэк олмаз.

* Мэс.: „Ач көрсэ дойырды, йалын көрсэ донатды...“ (Р. 9.).

Бэ'зэн мүхтэлиф шэкилчи эрэб элифбасы илэ эсасэн бир шэкилдэ язылыр. Элбэттэ, белэлэрини дүзкүн охумаг үчүн сөзүн, ифадэнин вэ я бүтүн чүмлэнин мэзмунуну, бэ'зэн бу вэ я дикэр сөзүн, шэкилчинин дилдэ нэ замандан ишлэндийини дэ нэзэрэ алмаг лазымдыр. Мэс.: „Китаби-Дэдэ Горгуд“-да бэ'зи бойун сонунда Дэдэ Горгуд йөмлэриндэ كلملو كدملو دنيا آخرصوڭ اوجى اولملو دنيا ибарэси вардыр ки, бурадакы сөзлэр бэ'зэн тамам башга бир сөз кими, бэ'зэн исэ тэркибиндэки hэрфлэрдэн бэ'зилэри дэйишдирилэрэк, яхуд тэркибэ мүэййэн hэрф артырыларак язылмышдыр.

1. (Р. 37) ككيمو كيدەيلر دنيا اخر صوڭ اوجى اولملو دنيا
2. (Р. 86) كلملى كيدملى دنيا اخرت صوڭ اوجى اولملى دنيا
3. (Р. 113) كلملى كيدملى دنيا صوڭ اوجى اولمالى دنيا
4. (Р. 165) كليملو كدملو دنيا صوڭ اوجى اولملو دنيا
5. (Р. 172) كلمەلى كيدملى دنيا صوڭ اوجى اولملى دنيا

Белэ олдугда hансыны эсас көтүрмэли?

Бурада дилин грамматик инкишаф тарихи вэ бир сыра грамматик вэ фонетик ганунларын нэзэрэ алынмасы зэруридир.

Бурадакы كل-кэл, كت-кет, اول-өл феиллэринин гэбул этдийи шэкилчилэрин мүхтэлиф шэкиллэрдэ язылышы нэзэрэ чарпыр:

Биз экэр 37-чи сэhифэдэки ككيمو، كيدەيلر кими язылышы hесаба алмасаг вэ бунлары ади савадсызлыг сэhви hесаб этсэк белэ енэ, hэмин сөзлэрин اولملو، اولمالى، اولملى، كلمەلى، كليملو، كلملى كيدملى، كدملو олмаг үзрэ ики-үч шэкилдэ язылышы бу сөзэ битишэн шэкилчинин heч олмазса ملو، مالى، ملى، يملو، مەلى шэкиллэриндэ язылмасы бу шэкилчилэрин дилимиздэки я *-малы/-мэли* вэ я *-ымлы/-имли*, *-умлу /-үмлү* шэкилчилэри кими анлашылмасына сэбэб ола билэр.

Элбэттэ, *кэлмэли*, *кетмэли*, *өлмэли* дейэ билдийимиз кими *кэлимли*, *кедимли*, *өлүмлү* шэклиндэ дэ бу сөзлэри ишлэдэ билэрик.

Бэс „Китаби-Дэдэ Горгуд“-да hансы ишлэнмишдир?

Бурада да тэкчэ форма көмэк эдэ билмэз; мэзмун мүтлэг нэзэрэ алынмалыдыр.

Бундан башга бурада мүәййән фонетик ганунун имлада сабит тәзаһүрү вардыр ки, бу да бизә көмәк едә билир.

Мәс.: „кет“ сөзү һәр ердә самитлә башланан шәкилчи гәбул етдикдә „*т*-ت“ һәрфи илә язылмышдыр; мадам ки, бурада „*т*-ت“ дейил, „д-د“ язылмышдыр, демәли бурада „*кед*“ сөзүнә битишдирилән шәкилчи саитлә башланан бир шәкилчи олмалыдыр; о һалда самитлә башланан *-малы/-мәли* шәкилчиси һаггында бурада сөһбәт ола билмәз. Буна көрә дә کل—кәл сөзүнүн کلیملو (*кәлимлү*) шәклиндә язылышы доғрудур, کلمه‌لی (*кәлмәли*) шәклиндә язылышы сәһвдир; еләчә дә اولملو (*өлүмлү*) шәклиндә язылыш даһа доғрудур, اولمالی (өлмалы вә я өлмәли) шәклиндә язылыш тамамилә янлышдыр.

Нәһайәт, буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ваҹиб шәкилчиси—*малы/-мәли* дилимиздә нисбәтән ени һадисәдир. Буна көрә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“-да *малы/-мәли* ола билмәзди.

Мәһз белә һаллары нәзәрә алараг һәлә 1938-ҹи илдә юхарыдакы ибарәләри „кәлимли кедимли дүня, ахыр сон уҹу өлүмлү дүня“ тәрзиндә охумағы даһа догру һесаб етмишик*.

Сон заманларда әлдә едилмиш Ватикан нүсхәсиндә языда һәрәкәләр дә гойулдуғундан сөзләрин вә шәкилчиләрин даһа дүрүст тәләффүзүнү мүәййәнләшдирмәйә бу нүсхә хейли көмәк едә билир.

Мәһз Ватикан нүсхәсиндә һәмин ибарәләрдә бизи марагландыран сөзләрдәки шәкилчиләр һәрәкә илә язылмыш (كَلِملوُ كِدمِلوُ دُنيَه صُوكْ اوُجِى اولُوملوُ دُنيَه)** ки, бу факт бир даһа сүбут етди ки, сөзләрин вә шәкилчиләрин охунушу ишиндә бизим тәдгиг йолумуз тамамилә дүрүстдүр вә доғру нәтиҹәләр верир.

---

* Ә. Дәмирчизадә—Азәрбайҹан әдәби дили тарихи хүласәләри—Бакы—1938, с. 52.

** ETTORE ROSSI—IL „KITĀB-I DEDE QORQUT“ CITTA DEL VATICANO, MCMLII (1952). сәһ. 259.

Бундан сонра бу китаб „Ватикан“ сөзү илә көстәриләҹәк, мәс. Ватикан—с. 259.

Лакин бүтүн бунлара бахмаяраг, 1000 ил бундан әввәл ярадылмыш бир әсәрин дилини там вә дәгиг тәсвир едә билмәк вә чыхарылан нәтиҹәләрин йүз фаиз дүрүст олдуғуну да иддиа етмәк, әлбәттә, чәтиндир.

III. СИНОНИМЛӘР МҮВАЗИЛИЙИ ҺАГГЫНДА

А. ҮМУМИ ГЕЙДЛӘР

„Китаби-Дәдә Горгуд“ун бизә мә'лум олан Дрезден нүсхәсинин үстүндә علی‌لسان طائفهٔ اوغوزان (йә'ни „оғуз тайфаларынын дилиндә“) сөзләри гейд едилмишдир. Буна көрә дә бу дастанларын бир саф тайфа дилиндә олмасы һаггында фикир вә мүлаһизә йүрүдүлмүш вә бу дастанларын дилиндәки бу вә я дикәр сөз яхуд грамматик әламәт дә мәһз саф „оғуз дили“ нөгтейи-нәзәриндән йохланылмышдыр. Һәгигәтдә исә вәзиййәт башга ҹүрдүр вә „оғуз дили“ ифадәси мүәййән дөврүн шәрти анлайышында ишләнилмишдир. Юхарыда да гейд етдийимиз кими, бу китабын дилиндә данышан оғузлар һәлә 7, 8 вә 9-ҹу әсрләрдән әввәл Орта Асияда—Мавәраин-нәһрдә көчәри һәят сүрән, мүхтәлиф тайфаларла о гәдәр дә гарышмамыш вә нисбәтән „саф“ галмыш олан оғузлар дейилдир; бу оғузлар Гафгаза кәлмиш, һәм түрк дилли вә башга дилли ерлиләрлә, һәм дә дикәр түрк дилли тайфаларла гайнайыб-гарышмагла өз ени кейфиййәтилә азәрбайҹанлыларын тәркиб һиссәсинә чеврилмиш олан оғузлардыр. Буна көрә дә һәмин бу „оғуз тайфасынын дили“ дә әввәлки оғуз дилиндән фәргләнән бир дил олмушду; бу дил, әввәлки оғуз дили хүсусиййәтләриндән әлавә, даһа бир сыра башга тайфа дил хүсусиййәтләринә дә малик бир дил һалына дүшмүшдү. Чүнки оғуз тайфасы да артыг, нәинки дикәр түрк дилли тайфаларла, һәтта гисмән, М. Кашғаринин тамамилә доғру олараг гейд етдийи кими, фарсларла тәмасда олмуш*

---

* Диван, 1 ч. с. 360 (Диван—сөзү илә М. Кашғаринин (کتاب‌دیوان لغات الترك، محمد بن الحسین بن محمد الكاشغری) „Китаб Диван Луғәт-әт-түрк“ адлы әсәри көстәрилир.

вә доғма сөзләринин бә’зисинин әвәзинә бу дилләрдән бир чох сөзләр алыб ишләтмәйә башламышдылар. Буна көрә дә бунларын дилиндә әввәлки сафлыг галмамышды. Бунларын дили Азәрбайҹан халгынын тәркиб һиссәсинә чеврилмиш бир тайфанын дилидир вә бу дил әсрләрдән бәри мүхтәлиф тайфа вә гәбиләләрин дил хүсусиййәтләрилә мүбаризә вә гайнайыб-гарышма шәраитиндә галиб кәлән, ваһид үмумхалг дили һалына дүшмәкдә олан Азәрбайҹан дилинин әсасыдыр.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ мәһз бу енидән гурулма һадисәсини өзүндә әкс этдирән белә бир огуз дилиндә, даһа доғрусу оғуз вә гыпчаг дил үнсүрләрилә гайнайыб-гарышдыгдан сонра тәшәккүл тапмыш үмумхалг Азәрбайҹан дилиндә яранмыш ән яхшы илк абидәдир.

Мәһз буна көрә дә бурада мүхтәлиф гәбиләләрә мәнсуб, мүхтәлиф дилләрдән алынма эйни мә’налы яхуд синоним сөзләр, ифадә васитәләри, шәкилчиләр, кениш даирәдә вә янашы—мүвази сурәтдә ишләнмишдир.

Белә мүвазилик исә я чарпазлашма, я бирикмә йолу илә гәбилә дилләриндән формалашан һәр бир үмумхалг дилинин башланғычында ола билән әламәтдар ҹәһәтләрдәндир.

Буна көрә дә белә мүвазилик һәмин илк дөврләрдә язысыз вә язылы әдәби дили олан һәр бир халгын әдәби дилиндә өз әксини тапмыш олур.

Бүтүн халгларын дилиндә, хүсусән илк дил абидәләриндә, белә мүвазилийин мүхтәлиф тәзаһүрүнү мүшаһидә этмәк олар.

Белә мүвазилик дилин бүтүн ваһидләриндә баш верә биләр вә мүхтәлиф дөврдә, мүхтәлиф мүддәтдә мүхтәлиф шәкилләрә дә дүшә биләр. Бә’зән гоша вә я мүвази ишләнилән сөз, шәкилчи вә я ифадә өз шәклини, өз әслини узун мүддәт сахлая биләр, бә’зән исә, әксинә, аз мүддәтдән сонра башга бир вәзиййәт ярана биләр. Унутмамалы ки, әслиндә мүвазилик дилдә олан мүбаризәнин бир нөвүдүр вә белә мүбаризәнин мүхтәлиф нәтиҹәләри олур:

а) Мүвази—гоша ишләнән мүхтәлиф дилә мәнсуб эйни мә’налы сөзләр „тамам физики битишмә“ илә нәтиҹәләнир: йә’ни, ики мүхтәлиф сөз һеч бир дәйишиклийә уграмадан гошулур вә чох вахт бу сөзләрин айрылыгда ифадә этдийи мәзмуна яхын бир мәзмун ифадә эдән ени говушуг-мүрәккәб бир сөз әмәлә кәлир. Белә говушуг сөзләрә нүмунә олараг дилимиздә инди дә ишләтдийимиз ашағыдакы сөзләри көстәрмәк олар:

Мәс.: *„јығчам“—„јығ“-„чәм“* (әрәб. جمع), *„узундраз“—„узун“-„драз“* (фарс دراز), *„ојунбаз“—„ојун“-„баз“* (фарс باز), *„јанчидар“—„јан“-„чидар“* (әрәб. جدار), *„бәрри-бијабан“—„бәрри“* (әрәб. بریه), *„бијабан“* (фарс. بیابان) вә с.

б) Бә’зән гоша ишләнән эйни мә’налы мүхтәлиф дилә мәнсуб олан ваһидләр „кимйәви сурәтдә“ гайнайыб-гарышыр, йә’ни бурада говушан ваһидләрин тәркибиндә олан сәсләрдән бә’зиләри дүшүр, нәтиҹәдә һәмин ваһидләр өз әслиндән узаглашыр, һәтта белә ваһидләрин тәркиби биткин бир ени ваһид ярадыр.

Буна мисал олараг Азәрбайҹан дилиндә ишләнән „дышгары—дышары“ сөзүндәки „га-ры“ йөнлүк шәкилчиләрини көстәрмәк олар. Мә’лум олдуғу үзрә, мүхтәлиф гәбилә дилиндә йөнлүк һал шәкилчиләри „га-ры“ мүвази ишләнмиш, бир мүддәт сонра “га“ әвәзинә “а“ формалашмыш, нәһайәт “ары“ шәкилчиси донмуш һалда сөзә битишмиш, буна көрә дә мүасир дилдә „дышары“ илә мүвази сурәтдә „дышарыйа“ да ишләнир.

в) Бә’зән мүвази ишләнән сөзләрин һәр икиси дә айрылыгда вәтәндашлыг һүгугуна малик мүстәгил сөзләрә чеврилир. Белә һалларда мүхтәлиф гәбиләйә мәнсуб эйни мә’налы сөзләрдән бири дикәринә мә’наҹа күзәштә кетмиш олур; йә’ни бу гоша ишләнән сөзләрдән бири (чох заман сонра дахил олан сөз) өз мә’насында галыр, дикәри исә әввәлки мә’насы илә һәмҹинс, гоһум ени бир мә’на кәсб этмиш олур. Мәс.: даһа әввәлки дөврләрдә „адам“ мә’насына ишләнән „киши“ вә „өвлад“ мә’насына ишләнән „оғул“ сөзү, әрәб дилиндән кечән „адам“, „өвлад“ сөзләри илә мүбаризә этмиш вә сонра бу сөзләрә күзәштә кетмәйә мәҹбур олараг, мәһдуд бир мә’на кәсб этмиш, йә’ни инди „киши“ сөзү „адам“ дейил, адамларын мүәййән ҹинсини,

һәм дә, пәдәршаһи дөврлә әлагәдар олараг, һаким чинсини, йә'ни „еркәк адамы“ билдирән бир сөз кими ишләнилмәйә башламыш. Эйни йолла „оғул“ сөзү дә „өвлад“ сөзүнә күзәштә кетмиш вә даһа мәһдуд бир мәфһуму „еркәк өвлад“ мәфһумуну ифадә эдән бир сөзә чеврилмишдир.

г) Бә'зән исә мүвази ишләнән эйни мә'налы мүхтәлиф дилә мәнсуб сөзләр узлаша билмир вә нәтичәдә белә мүвази сурәтдә узун мүддәт ишләнәрәк мүбаризә апаран сөзләрдән бири мәғлуб олур, истe'малдан дүшүр, өз ерини рәгибинә тәрк этмиш олур. Буна йүзләрчә нүмунә көстәрмәк олар. Бу күн дилимиздә ишләнән бир чох әрәб вә фарс сөзләринин мәһз бу йол илә дилимиздә вәтәндашлыг һаггы газанмыш олдуғуна шүбһәми вар?

Букүнки азәрбайчанлы үчүн „*даму*“, „*учмаг*“, „*сајру*“, „*чалап*“, „*тапынан*“, *таныг*“, „*ал*“, „*ус*“, „*үн*“, „*күз*“, „*јазы*“, „*әсән*“, „*кәләчи*“, „*суч*“, „*әсрук*“, „*ары*“ вә бу кими сөзләр намә'лум, гәриб, ябанчы сөзләрдир. Азәрбайчан дилиндә бу сөзләрин әвәзинә артыг чохдан бәри „чәһәннәм“, „*чәннәт//беһишт*“, „*хәстә//азарлы//нахош*“, „*аллаһ*“, „*ибадәт эдән*“, „*шаһид*“, *һийлә// //кәләк*“, „*әгл*“, „*сәда*“, „*пайыз*“, „*сәһра*“, „*саламат*“, „*сөһбәт*“, „*күнаһ*“. „*сәрхош*“, „*саф,*“ „*пак*“ вә бу кими әрәб, фарс сөзләри ишләнир.

Мүасир дилимизин индики мәрһәләйә кәлиб чатынча нә кими һадисәләрә уғрадығыны вә үмумхалг Азәрбайчан дилинин илк тәшәккүл дөврүндә яранмыш олан „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун дил симасыны дүрүст дәрк эдә билмәк үчүн мәһз „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндәки синонимләр* мүвазилийини дә нәзәрдән кечирмәк зәруридир.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында нәинки тәкчә мүхтәлиф сөзләрин мүвазилийинә, һәм дә мүхтәлиф шәкилчиләрин, һәтта фонетик хүсусиййәтләрин мүвазилийинә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бурада мүхтәлиф дилләрә мәнсуб эйни мәзмунлу дил үнсүрләринин, тәрзи ифадәләрин гоша ишләндийини мүшаһидә эдә биләрик.

---

* Верилән изаһатдан вә чәкилән мисаллардан да мә'лум олдуғу үзрә, бурада „*синоним*“ сөзү шәрти олараг даһа кениш мә'нада, йә'ни „эйни мә'налы һәр чүр дил ваһиди—ифадә, сөз, шәкилчи вә фонем—анлайышында ишләнмишдир.

Б. СӨЗ МҮВАЗИЛИЙИ

„Китаби-Дәдә Горгуд“-да сөз мүвазилийинин башлыча ики нөв тәзаһүрүнү мүшаһидә эдирик.

а) Мүвазилийин биринчи нөвү үмумхалг Азәрбайчан дилинин әсл өз сөзләрилә эйни мә'налы әрәб вә я фарс сөзләринин мүвази ишләнмәсидир. Мәс.:

1) Аг саггаллу пир-гочалар јанына буpaгды. (Р. 96)*.
2) Евиндә гул-хәлаjиг дүкәнмиш. (Р. 63)**.
3) Чүмлә аләмләри јарадан *аллаһ-танры*. (Р. 5).
4) Оғлан... *чәнку-саваш**** етди. (Р. 20).
5) *Ахыр-сон учу***** өлүмлү дүнjа. (Р. 37).
6) Ол обада бир *јахшы-хуб* јикит сајру дүшмүш иди. (Р. 87).
7) Алтун *ајаг-сураһиләр* дүзүлмишди. (Р. 21).
8) Аг бирчәкли анан јери *беһишт******. олсун,
Аг саггаллу бабан јери *учмаг* олсун. (Р. 21).
9) *Јазыдан-јабандан* евә бир гонаг кәлсә. (Р .5).,
10) Аны једирәр, ичирәр, *ағырлар******** әзизләр көндәрәр. (Р. 5).

---

* Бурада верилмиш нүмунәләр әксәрән Дрезден нүсхәсинин фотосурәти әсасында Килисли мүәллим Риф'әт тәрәфиндән һазырланыб 1916-чы илдә Истанбулда нәшр эдилмиш „Китаби-Дәдә Горгуд“-дан көтүрүлмүшдүр; буна көрә дә шәрти әламәт олараг мө'тәризәдә (Р.) вә сәһифә нөмрәси көстәрилир. Башга нәшрләрдән вә Ватикан нүсхәсиндән истифадә эдилдикдә ашағыдакы шәрти әламәтләрлә көстәриләчәкдир:

Беләчә дә Б а к ы—ДГ—шәрти ишарәси 1939-чу илдә Бакыда нәшр эдилмиш „Китаби-Дәдә Горгуд.“

И с т а н б у л—ДГ—1938-чи илдә Истанбулда нәшр эдилмиш „Китаби-Дәдә Горгуд“.

Б а р т о л д——В В. Бартолдун Дрезден нүсхәсиндән көчүртдүйү сурәтдән истифадә эдилдикдә садәчә „Бартолд“ язылачаг, Бартолдун башга әсәрләри исә умуми гайда үзрә көстәриләчәкдир. Бакыда 1950-чи илдә нәшр олунмуш „Деде Коркуд“ исә „Деде Коркуд“ кими гейд эдиләчәкдир.

** В а т и к а н—„Евиндә гул-гараваш галмаjуб“. (с. 279).

*** В а т и к а н—„чәнк“ сөзү йохдур, тәкчә „саваш“ сөзү вар (с. 308).

**** Ватикан—„ахыр“ сөзү йохдур, тәкчә „сон учу“ сөзү вар (с. 308).

***** Ватикан—„беһишт“ әвәзинә „чәннәт“ язылмыш. (274) (с. 259).

****** Ватикан—„ағырлар“ сөзү йохдур. (с. 323).

Бу мисаллардан айдын сурәтдә көрүнүр ки, азәрбайҹанҹа *„гоҹа“* сөзү эйни мә'налы башга дилдән кечмә *„пир“* (фарс پیر) сөзү илә, азәрб. *„гул“* сөзү эйни мә'наны верән *„хәлаjиг“* (әрәб. خلایق) сөзү илә азәрб. *„танры“* сөзү эйни мә'наны верән *„аллаһ“* (әрәб. الله) сөзү илә, азәрб. *„саваш“* сөзү эйни мә'налы *„ҹәнк“* (фарс. جنك) сөзү илә, азәрб. *„сон“* сөзү яхуд *„сон-уҹу“* сөзү эйни мә'налы *„ахыр“* (әрәб. آخر) сөзү илә, азәрб. *„jахшы“* сөзү эйни мә'налы *„хуб“* (фарс. خوب) сөзү илә, азәрб. *„аjаг“* сөзү эйни мә'налы *„сураһи* (әрәб. صراحی) сөзү илә, азәрб. *„уҹмаг“* сөзү эйни мә'налы *„беһишт“* (фарс. بهشت) сөзү илә вә с. мүвази сурәтдә ишләнмишдир.

Мүвазилийин бу нөвү айдын сурәтдә көстәрир ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“ Азәрбайҹан дили илә ени фарс вә әрәб дилләринин илк тәмасда олма дөврүндә, йә'ни IX—XI әсрләрдә ярадылмыш бир абидәдир вә буна көрә дә һәмин дилләрин Азәрбайҹан дилинә енича гарышмагда олан үнсүрләрини вә бу просесин илк мәрһәләсини өзүндә әкс этдирмишдир.

б) „Китаби-Дәдә Горгуд“-дакы сөз мүвазилийин икинҹи нөвү дилимизин тарихи нөгтейи-нәзәриндән вә бу китабын язылмыш олдугу огуз дилинин нәдән ибарәт вә неҹә бир дил олдуғуну мүәййәнләшдирмәк нөгтейи-нәзәриндән олдугҹа мүһүмдүр. Чүнки бурада мүхтәлиф түрк дилли гәбиләләрә мәхсус эйни мә'налы сөзләр мүвази сурәтдә ишләнмишдир. Әкәр М. Кашғаринин тәснифилә мүәййәнләшдирсәк, дейә биләрик ки, бурада оғуз, гыпчаг дил үнсүрләрилә мүвази сурәтдә М. Кашғаринин түрк адландырдығы дилләрин дә сөзләри ишләнмишдир.

Бу китабда һәм оғузлара мәхсус *„етди“*, һәм дә түркләрә мәхсус *„гылды“*, һәм *„демәк“*, *„сөjләмәк“*, һәм дә *„аjтмаг“*; һәм *„декил“*, һәм дә *„имаз*; һәм *„сағ“*, һәм дә *„әсән“*; һәм *„гызыл“*, һәм дә *„алтын“*; һәм *„кетмәк“*, һәм дә *„вармаг“*; һәм *„jикит“*, һәм дә *„алп“*; һәм *„чиласын“*, һәм дә *„әрән“* вә *„әврән“*; һәм *„басылмаг“*, һәм дә *„енилмәк“*; һәм *„күр“*, һәм дә *„әрҹил“*; һәм *„jаны“* һәм *„гаты“*, һәм дә *„боjу“*; һәм *„jүксәк“*, һәм *„jуҹа“*, һәм дә *„губа“* (*„габа“*); һәм

„суч“, һәм дә *„jазуг“*; һәм *„бу“*, һәм дә *„уш“*; һәм *jахшы“*, һәм *„еjу“*, һәм дә *„jек“*; һәм *„тоj“* һәм дә *„дүкүн“*; һәм *„ел“*, һәм дә *„күн“*; һәм *„ағламаг“*, һәм *„бозламаг“*, һәм дә *„сыгтамаг“*; һәм *„туғ“*, һәм дә *„санҹаг“* вә саирә кими эйни мә'налы мүхтәлиф гәбиләйә мәнсуб сөзләр мүвази сурәтдә ишләнмишдир. Гейд этмәк лазымдыр ки, бу сөзләрин бир гисми эйни ифадә дахилиндә гоша ишләнмиш, мәс.:

1) Көрәлим, ханым нә *сөjләр-аjдар** (Р. 15).
2) Оглун *сағдыр-әсәндир* (Р. 15).
3) *Гызыл-алтун* кәтүрүн (Р. 63).
4) Һәр ким ол ҹанавары *басса-jенсә* (Р. 97).
5) Гырх күн, гырх кеҹә *тоj-дүкүн* еjләдиләр. (Р. 67)**.
6) Бәк *jикидләр-чиласынлар* бир-биринә гоjулан чағда.

Лакин бу мүвази сөзләрин дикәр бир гисми айры-айры ифадәләрдә ишләнмишдир. Мәс.:

1) Бәним *сучум* нә олду ким, гара отаға гондурды? (Р. 12).
2) Газлыг дағынын *сучу* йохдур (Р. 17).
3) Јикит сана *jазығы* јог, дөнкил керу (Р. 19).
4) Диләди ки, огланы һәлак *гылеjди**** (Р. 10).
5) Еjлә һәмлә *гылды***** (Р. 45).
6) Тоj-дүкүн *еjләдиләр* (Р. 67).
7) Газан фикир *еjләди* (Р. 29).
8) Көкси көзәл *габа* дағa ова чыгдын (Р. 14).
9) *Jүксәк* гара дағларын сана јаjлаг олсун. (Р. 93).
10) *Jуҹалардан jуҹасан* (Р. 93).

В. МОРФОЛОЖИ ВӘ ФОНЕТИК ӘЛАМӘТЛӘРИН МҮВАЗИЛИЙИ

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә мүвазилик ялныз сөзләрдә дейил, грамматик вә фонетик ваһидләрдә дә

---

* Ватикан—„аjдар“ сөзү йохдур (с. 312).
** Ватикан—„тоj“ сөзү йохдур. (с. 275).
*** Ватикан—„гылеjди“ әвәзинә „едә“ ишләнмишдир. (с. 318).
**** Ватикан—„гылды“ әвәзинә „етди“ ишләнмишдир. (с. 298).

өзүнү бүрузә вермишдир. Бунлар, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Фе'лин әмр шәклиндә биринчи тәк шәхси ифадә етмәк үчүн „Китаби-Дәдә Горгуд“-да мүвази сурәтдә һәм“*-а-йын/-ә-йин*“, һәм дә „*а-йым/-ә-йим*“ шәкилчиси ишләнмишдир. („Китаби-Дәдә Горгуд“ дилинин морфоложи гурулушу—бәһсиндә мисаллара бах).

2) Фе'лин әмр шәклиндә биринчи шәхси ифадә етмәк үчүн мүвази сурәтдә һәм „*-а-лым /-ә-лим*“ һәм дә „*-а-вуз/-ә-вүз*“ шәкилчиси ишләнмишдир (енә орада).

3) Фе'лин әмр шәклиндә икинчи тәк шәхси ифадә етмәк үчүн феил көкү һәм шәкилчисиз, һәм дә, *дә* „*-ғыл/-кил*“ шәкилчиси гәбул едәрәк ишләнмишдир (енә орада.)

4) Тәсдиг феилләриндә фе'лин индики вә кәләчәк заманларыны ифадә етмәк үчүн мүвази сурәтдә һәм „*ар/-әр*“, һәм дә „*-ур/-үр*“ шәкилчиләри ишләнмишдир (енә орада).

5) Фе'лин бачарыг шәклини әмәлә кәтирмәк үчүн мүвази сурәтдә һәм „*-ыма/-ама*“ яхуд „*-ымма/-амма/ /-иммә/-әммә*“ шәкилчиләри, һәм дә әсас фе'лә битишән „*-а/-ә*“ шәкилчисилә „*бил*“ фе'ли (мәс.: „тута билмәк“) гошулараг ишләнмиш (енә орада).

6) Инкар феилләриндә 1-чи тәк шәхсин индики вә кәләчәк заманларда көрдүйү иши ифадә етмәк үчүн мүғази сурәтдә һәм „*-мәзәм/-мазам*“, һәм дә „*-мән/-ман*“ шәкилчиләри ишләнмишдир (орада).

7) Тәк шәхс сонлуғу олараг эйни шәкилли, эйни заманлы феилләрдә бә'зән „*н*“ бә'зән, „*—м*“ шәкилчиси ишләнмишдир (орада).

8) Заман зәрфи әмәлә кәтирмәк үчүн һәм „*-ын/ /-ин*“, һәм „*-ла/-лә*“, һәм дә „*—да/—дә*“ шәкилчиләри һәтта эйни сөзләрә битишәрәк мүвази сурәтдә ишләнмишдир (орада).

9) 1-чи чәм шәхс сонлуғу олараг бә'зән „*-г/-к*“ бә'зән „*-з*“, бә'зән „*лым/-лим*“, бә'зән „*-вуз/-вүз*“ шәкилчиләри мүвази сурәтдә ишләнмишдир (орада).

10) Фе'ли бағламаларда вә исмин чыхышлыг һалында бә'зән гапалы саитлә „*-дын/-дин*“, бә'зән ачыг саитлә „*-дан/-дән*“ шәкилчиләри ишләнмишдир (орада).

11) Чыхышлыг һал һәм түрк дилләриндә олдуғу кими „*-да...*“ шәкилчиси илә (М. Кашғари, Диван, I ч. сәһ. 100 вә 117) һәм дә оғуз дилиндә олдуғу кими „*дан...*“ шәкилчиси илә (М. Кашғары I ч. сәһ, 100, 117) ифадә эдилмишдир (орада).

12) Эйни чинсли сөзүн башында вә я ортасында бә'зән „*м*“, бә'зән „*б*“ сәси мүвази сурәтдә ишләнмишдир; мәс.: *мән/бән*“, „*мин/бин*“, „*кими/киби*“ вә с.

13) Эйни чинсли сөзүн ортасында вә я сонунда бә'зән „*г*“ (ق) бә'зән дә „*х*“ (خ) ишләнилмишдир; мәс.: „гагмаг“ (قاقماق) „гахмаг“ (قاخماق), „агшам“ (آقشام) (آخشام) ахшам, „ог“ (اوق) „ох“ (اوخ) вә с.

14) Эйни чинсли сөзләр бә'зән түрк дилләриндә олдуғу кими „*j*“ илә, бә'зән оғуз дилиндә олдуғу кими „*j*“-сиз ишләнмишдир; мәс.: „јиһә“ дейил, „иһә“, „јәһәр“ дейил „әјәр“, „јығач“ дейил „ағач“ ишләндийи кими; эйни заманда, бунларла мүвази олараг, „икит“, дейил „јикит“, „удан“, дейил „јудан“, „үрәк“ дейил, „јүрәк“, „уча“дейил, „јуча“ ишләнмишдир.

15) Эйни чинсли сөзләр бә'зән „д“ групуна мәнсуб түрк дилләринә мүвафиг, йә'ни „*д*“ илә, бә'зән дә „*j*“ групуна мәнсуб түрк дилләринә мүвафиг, йә'ни „*j*“ илә ишләнмишдир; мәс.: Бир ердә „адына“ әвәзинә „ајына“ (آینه) дикәр ердә исә „гајын“ әвәзинә„ „гадын“ ишләндийи кими, бә'зән дә бунунла мүвази сурәтдә قين „гәјин“ вә я „гајын“ ишләнмишдир.

16) Эйни чинсли сөзләрдә бә'зән „*дз*“ (ذ), мәс.: „шадз“—(шад), бә'зән боғаз сәсли дилләрә мәхсус „*г*“ бә'зән дишсәсли дилләрә мәхсус „*ч*“ (мәс.: гағырмаг „чағырмаг“) сәсинин ишләнмәсинә вә даһа бир сыра мүвазиликләрә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун сәһифәләриндә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр.

Юхарыдан бәри нәзәрдән кечирдийимиз һәр нөв мүвазилик бир даһа тәсбит вә тәсдиг эдир ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун дили, юхарыда гейд етдийимиз кими, әввәлки „саф“ Оғуз вә я Ғуз дили дейил, бу дил Азәрбайчанда гаршылашан вә гайнайыб-гарышан Оғуз вә Гыпчаг тайфа дилләри әсасында тәшәккүл тапмыш умумхалг Азәрбайчан дилинин башланғыч дөврүнү екс етдирир вә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары да бу дилин илк абидәләриндән биридир. Бурадакы „Оғуз дилиндә“

ифадәси дә мәһз һәлә тайфа адларынын мүһафизә эдилмәсилә вә бу дилдә оғуз үнсүрләринин нисбәтән үстүнлүйү илә изаһ эдилмәлидир. Лакин дикәр үнсүрләр дә хүсусән башлангычда мүвази ишләнмишдир.

Бу дөврләрдәки Азәрбайҹан дили абидәләри һаггында данышан бир сыра тәдгигатчылар бу вә я дикәр мә'лум „саф“ дил нөгтейи-нәзәриндән янашараг бу абидәләри я гәдим османлы, сәлҹуг вә я огуз дилиндә язылмыш абидә, я да гыпчаг, түркмән, һәтта Орта Асиядакы уйғур дилиндә олан абидә кими танымышлардыр. Беләликлә дә, Азәрбайҹан дилинин илк абидәләринин там вә дәгиг муәййәнләшдирмәсиндә чәтинлик чәкмишләр. Чүнки бу дөврүн Азәрбайҹан дили абидәләриндә мүхтәлиф дил үнсүрләри мүвази сурәтдә ишләнмишдир ки, бу да анҹаг еиҹә тәшәккүл эдән үмумхалг Азәрбайҹан дилинә хас олан бир хүсусиййәтдир. Буна көрә дә Азәрбайҹан дилинин илк абидәләринә бу вә я дикәр „саф“ дил нөгтейи-нәзәриндән янашмаг тәдгигатчыны бир сыра янлышлыглара, дәгиг олмаян нәтиҹәләрә кәтириб чыхармыш олар. Әслиндә „Китаби-Дәдә Горгуд“ илә чох мәшғул олан вә бу саһәдә бөйүк вә давамлы тәдгигат иши апармыш тәдгигатчыларын, демәк олар ки, һамысы мәһз белә „саф“ бир дил нөгтейи-нәзәриндән янашдыглары үчүн „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун дили илә әлагәдар бә'зи мәсәләләри айдынлашдырмагда — сөзләрин, ифадәләрин вә шәкилчиләрин дүрүст охунмасында вә мә'наландырылмасында чәтинлик чәкмишләр вә бир сыра сәһвләрә дә йол вермишләр.

Дәдә Горгуд дастанлары һаггында, онун Дрезден нүсхәси һаггында илк мә'лумат верән, Тәпәкөз боюну алман дилинә тәрҹүмә эдиб нәшр этдирән вә чох гиймәтли мүһакимәләр йүрүтмүш олан Дитс Тәпәкөз боюндакы бир сыра сөзләри дүзкүн охуя билмәмишдир мәс.:

1. «ايلقجسى» (илгычысы) сөзүнү „аjлыгчысы“ мә'насына „Söldner“ дейә тәрҹүмә этмишдир.

2. «چوره آلديلر» (чөврә алдылар) ифадәсиндәки «چوره» сөзүнү „чөр-чөп“ ифадәсиндә олан „чөр“ кими охумуш вә „одун“ мә'насына баша дүшәрәк бу ифадәни „Man nahm ein Holz“ (бир одун алдылар) мә'насына тәрҹүмә этмишдир.

3. «چوبان چولق» (чобан чолуг) ифадәсиндәки „чолуг“ сөзүнү „чолаг“ охумуш вә бу ифадәни бүтөвлүкдә „Hirten Krüppel“ (чобан чолаг) мә'насына тәрҹүмә этмишдир.

4. «برى قنلو برى قنسوز» (бири гынлу, бири гынсуз) ифадәсиндәки «قنلو» сөзүнү „ганлы,“ «قنسوز» сөзүнү исә „гансыз“ охумуш вә беләликлә ифадәни бүтөвлүклә „Der eine ist blutige der andere ist ohne Blut“ (бири ганлы, бири гансыз) мә'насында тәрҹүмә этмишдир вә с.

Мүәллим Риф'әт кәлмәнин вә эләҹә дә ибарәнин мә'насынын анлашыламадығыны көстәрмәк үчүн бир сыра сөз вә ибарә янында (∴) ишарәси гоймушдур ки, белә кәлмә вә ибарәләрин бир гисми мәһз мүвазилийин нәзәрә алынмамасы илә әлагәдар оларак анлашылмаз һесаб эдилмишдир.

Мәсәлән: 1) اسمانلو(∴) كوكده قره بولت اولوبن (P. 83)
2) تپل (∴) قشغه ايغر نه طوندار بندى (P. 22)
3) كافر سرحد نه جزغلاره (∴) (P. 69)

Мисаллардан да айдын олдуғу үзрә биринҹи ҹүмләдә „көкдә“ сөзү илә гоша ишләнән эйни мә'налы „асиманда“ сөзүдүр, „гашга“ сөзү илә гоша ишләнән эйни мә'налы „тәпәл“ сөзүдүр; вә я „сәрһәддинә“ сөзү илә эйни мә'нада гоша ишләнән „чызығлара“ сөзүдүр; Келисли Риф'әт исә бу сөзләрин мә'насынын анлашылмадығыны (∴) ишарәсини гояраг, бәян этмишдир. Һалбуки мүвазилик нөгтейи-нәзәриндән янашдыгда бурада анлашылмаян һеч бир шей галмыр; чүнки янашы кәлән бу сөзләр эйни мә'налы сөзләрдир вә буна көрә дә آسمانلو كوكده قره بولت ифадәсини „асиманда — көкдә гара булут“ тәрзиндә; تپل (∴) قشغه ايغرنه طوندار بندى ҹүмләсини „тәпәл — гашга аjғырына Дондар бинди“* тәрзиндә; كافر سرحدنه جزغلاره ифадәсини исә „кафыр сәрһәддинә-чызығлара“** тәрзиндә охумаг вә анламаг лазым кәлир.

---

* В. В. Бартолд юхарыда нәзәрдән кечирдийимиз ҹүмләдәки «تپل» (Тәпәл) сөзүнү «يشل» (јашыл) охумушдур (с. 19).

** Ватикан — „Чызығлара“ сөзү ихтисар эдилмиш вә тәкҹә „сәрһәддинә“ сөзү сахланылмышдыр (с. 257).

Белә мисалларын сайыны артырмаг оларды; лакин мәгсәдимиз бунлары садаламаг дейил, мәһз „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилинин чох мүһүм әламәтдар хүсусиййәтләриндән бирини изаһ этмәк иди.

Инди дил ваһидләриндән айрыча бәһс эдә биләрик.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

„КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД“ ДИЛИНИН ФОНЕТИК ГУРУЛУШУ

1. ФОНЕТИК ТӘРКИБ

Һәр бир гәдим дилин фонетик тәркибини мүәййәнләшдирмәк чәтин олдуғу кими, Азәрбайчан дилинин дә, хүсусән үмумхалг дили һалында илк тәшәккүл дөврүндәки Азәрбайчан дилинин фонетик тәркибини мүәййәнләшдирмәк, морфоложи вә синтактик чәһәтләри мүәййәнләшдирмәкдән гат-гат чәтиндир. Чүнки үмумхалг Азәрбайчан дилинин язы васитәси әрәб әлифбасы олмуш вә бу дилдә илк сәнәдләр әрәб әлифбасы илә язылмышдыр. Бу әлифба исә Азәрбайчан дилинин хүсусән фонетик кейфиййәтини тамамән әһатә эдә билмәйән бир әлифбадыр. Бу әлифбада саит сәсләри ифадә этмәк үчүн хүсуси һәрфләрин йохлуғу бөйүк чәтинликләрә сәбәб олмушдур. XI—XII әсрләрдә әдәби язылы дилләрини енидән гураркән әрәб язысыны өрнәк эдән азәрбайчанлылар өз доғма сөзләрини дә чох заман әрәб сөзләри кими, әрәб имласынын тәләбинә мувафиг шәкилдә тәкчә самитләрлә язмышлар вә демәк олар ки, саит сәсләри язмамышлар. Доғрудур, бә'зән һәрәкәләрдән истифадә этмишләр, лакин бу һал мүнтәзәм вә давамлы олмадығы кими бу һәрәкәләрин фонетик вәзифәси дә дәгиг вә сабит олмамышдыр.

Буна көрә дә белә сәнәдләрә әсасланыб бу вә я дикәр дилин фонетик тәркибини, ганун вә гайдаларыны дүрүст — дүзкүн сурәтдә тә'йин этмәк, әлбәттә, чох чәтиндир.

Бундан башга, дилин фонетик кечмишини мүәййәнләшдирмәк үчүн мүһүм мәнбәләрдән сайылан шивәләр дә тамамән тәдгиг эдилмәмишдир; индийә гәдәр апарылмыш тәдгигат исә фонетик чиһәтләрлә йох, ибтидан

йолла — эшитмә йолу илә олмушдур. Бүтүн бунлар тарихи фонетик тәдгигаты хейли чәтинләшдирир. Лакин бунлара бахмаяраг, бир сыра мәнбәләрә, хүсусән М. Кашғари Диванына, „Китаби-Дәдә Горгуд“-а, Ибн Мүһәнна лүғәтинә вә бу кими XI—XIV әсрләрдә ярадылмыш, язылмыш башга сәнәдләрә, мүасир шивәләрдән өйрәндикләримизә әсасланараг илк тәшәккүл этмә дөврүндәки үмумхалг Азәрбайчан дилинин, хүсусән бу дилин илк абидәләриндән олан „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилинин әсас фонетик тәркибини вә фонетик ганунларыны вә бә’зи фонетик һадисәләрини тәгрибән мүәййәнләшдирмәк мүмкүндүр. Белә бир чәһәти хүсуси олараг гейд этмәлийик ки, сәсләрин кейфиййәти вә мәхрәчи һаггында дейә билдикләримиз даһа чох тәгриби вә тәхминидир. Бурада биз һәрфләрин үмумән һансы сәсин әламәти кими әсрләрдән бәри гәбул эдилиб ишләнилмәсинә вә бә’зи фонетик һадисәнин мәхрәч шәраитинә дә әсасланмагы лазым билмишик.

А. САИТЛӘР

Әрәб әлифбасында саит сәсләри ишарә этмәк үчүн әсасән үч һәрфдән, йә’ни «ا» (әлиф), «و» (вав), «ی» (ja) һәрфләриндән истифадә эдилмишдир. Лакин бу һәрфи ишарәләр кафи олмадығындан бир сыра шәрти әламәтләрдән — һәрәкәдән дә истифадә этмәк нәтичәсиндә дилдә олан саитләрин һамысыны нисбәтән дүрүст ишарә этмәк имканы яранмышдыр. Әрәб әлифбасындан истифадә эдән бүтүн халглар кими азәрбайчанлылар да саитләри ифадә этмәк үчүн һәм бу үч һәрфдән, һәм дә һәрфләрин я үстүнә, я алтына гоюлан һәрәкәләрдән истифадә этмишләр. Лакин һәр заман һәрәкә гоймаг язы ишини чәтинләшдирдийиндән, хүсусән өз ана дилиндә язан адам әксәр һалда һәрәкәләрдән истифадә этмәмиш, сөзләр мә’лум олдуғундан һәрәкәсиз дә дүзкүн тәләффүз эдилә биләчәйини нәзәрә алараг, сөзләри даһа чох самитләр тәркибинә көрә вә әрәб имласы әсасларына мүвафиг олараг һәрәкәсиз язмышдыр. Беләликлә мөвчуд сәнәдләрдә вә бу чүмләдән „Китаби-Дәдә Горгуд“-да сөзләрин язылышы, демәк олар ки, сабит вә ваһид имлада олмамышдыр.

Бунунла белә һәм „Китаби-Дәдә Горгуд“ нүсхәләринә, һәм дә башга сәнәд вә мәнбәләрә әсасланараг, башлыча ашағыдакы саитләрин мөвчудиййәтини вә мүәййән һәрф вә һәрәкәләрлә ишарә эдилмиш олдуғуну сөйләмәк мүмкүндүр.

1. „а“ саити әксәрән әлиф (ا) һәрфилә: (اتا ата, انا ана, اغاج ағач, الوب алуб, اصارلر асарлар, التون *алтун* قوا قوا гова-гова), бә’зән әлиф һәрфинин үстүнә мәдд ишарәси гоюлараг (آتا ата, آت *ат*, آغ *аг*, آری *ары*, آج *ач*, آلاجه *алача*, آغلدی *ағлады*, آیغر *ajғыр*), бә’зән, әләлхүсус ортада вә сонда ه ، кими һәрфи әламәтләрлә (طاغلره дағлара, چاغده чағда, صولنه солуна, یاننه jанына, وارهجق варачаг), бә’зән самитләрдән сонра тәләффүз эдилмәли олан „а“ саити әввәлки самитин үзәринә гоюлан үстүн (әрәб, фәтһә, фарс. зәбәр) адланан һәрәкә илә (قَلقوبَنی галгубаны, اَكْمَزْ анмаз, اوروُرْلَر урурлар, سَلوی салви вә с.) ишарә эдилмишдир; лакин сөзүн ортасында олан „*а*“ саити бир чох һалда һеч бир ишарә илә көстәрилмәмишдир: (بقار багар, قلقار галгар, قرشو гаршу, صالدیلر салдылар, اوردیلر урдылар, التندن алтындан вә с.*)

2. „ә“ саити әсасән сөз башында бә’зән садәчә әлифлә (ال әл, ار *әр*, اسن *әсән*, اردم *әрдәм*, اكر *әкәр*, اسدكنده *әсдикиндә*), бә’зән, үстүнлү *әлиф* (اَ) илә (اَر *әр*. اَرْدَمْ *әрдәм*,

* Башга илк мәнбәләрдә „А“ саити бә’зән үстүнлү әлиф (اَ) илә ишарә эдилдийи кими, Китаби-Дәдә Горгудун Ватикан нүсхәсиндә дә әксәрән үстүн ишарәсилә вә я үстүнлү, әлиф илә язылмышдыр (اَغْ بوُزْ اَتوُكْ аг боз атун, اَغْ صَقللوُ بَابَاكْ аг саггаллу бабан вә с.) „А“ саитини бир сыра мәнбәләрдә әлифин янына гоюлан мәдд (اٰ) илә (اٰل ал اٰباٰبام бабам), бә’зән исә самит сәси билдирән һәрфин үстүнә үст мәдд (~) вә я ян мәдд гоймагла да ишарә этмишләр (آغردی ағарди вә с.).

اَلوُمه әлүмә), бә'зән, әләлхүсус сөз ортасында вә сөз сонунда ه ، ە кими һәрфи әламәтләрлә (نه нә, زنجیرله зәнчирлә, ینه јенә, دوکمه дүкмә, دره дәрә, دده дәдә, یره јерә, یرده јердә, دوه дәвә), бә'зән самитләрин үзәринә гоюлан үстүнлә (دَدَمْ дәдәм, کَلِبْ кәлиб, کَسَیِنمی кәсәјинми) ишарә эдилмишдир; бә'зән исә сөзүн тәркибиндә олан самитләр язылмыш вә тәләффүзү лазым кәлән „ә“ саити һеч бир ишарә илә көстәрилмәмишдир (کرکمز кәрәкмәз, سنك сәнин, نکه нәнә, کرك кәрәк, بن бән).

3. „е“ саити бә'зән садәчә әлифлә (ال ел, او ев, اتدی етди...), бә'зән үстүнлү әлиф (اَ) илә (اَل ел, اَو ев,), бә'зән әлиф вә башда язылан ی (ј) һәрфләри тәркибилә. (ایرسون ерсүн, ایلده елдә, ایتمش етмиш), бә'зән исә садәчә ی (ј) һәрфи илә яхуд үстүнлү вә яда астынлы ј (یَ، یِ) илә язылмышдыр (بیلومز белүмүз, ویردی верди, گیرچك керчәк, گیجه кечә, یَروُگزدن јерүзүндән, گیَدْ кејәд, اِتدی یغناق јығнаг етди). Бир чох һалда „е“ саити һеч бир әламәтлә язылмамышдыр: (یدی једди, یمزدی јемәзди, کشیش кешиш, گدرسه кедәрсә).

4. „и“ саити бә'зән тәкчә әлифлә (اکی ики, امدی имди), бә'зән астынлы әлифлә (اِسّنی иссини (ийәсини) اِکی ики), бә'зән әлиф вә ی (ј) тәркибилә (ایچ ич, ایله илә, اینجه инчә), бә'зән садәчә ی (ј) һәрфилә (کیم ким, سیز сиз, بیز биз), бә'зән дә сәтиралты мәдд ишарәси

гоюлмуш ی (ј) илә(سلوِی салви) язылмышдыр. Бә'зи һалларда исә „и“ саити һеч бир әламәтлә язылмамышдыр: (دلك диләк, بر бир, کمسه кимсә, یکت јикит вә с.).

5. „о“, „ө“, „у“, “ү“ кими додагланан саитләрин һамысы үчүн демәк олар ки, әсасән эйни һәрфләрдән вә эйни һәрәкәләрдән истифадә эдилмишдир:

а) әлиф вә вав бирләшмәсилә (او):
„о“ саити — اول ол, اوت от, اوغول оғул;
„ө“ саити — اولملو өлүмлү,
„у“ саити — اوزون узун, اولو улу,
„ү“ саити — اوزرینه үзәринә, اورکدی үркди.

б) тәкчә вав һәрфи илә (و):
„о“ саити — قوجه гоча, چوخ чох, یوخ јох,
„ө“ саити — کوز көз, سوز сөз, کوك көк,
„у“ саити — قوش гуш, سوچ суч, اوزون узун,
„ү“ саити — یوز јүз, کون күн, چون чүн.

в) **самитләр үстүнә** гоюлан өтрә [әрәбчә зәммә фарсча пөш] адланан һәрәкә илә (ُ)

„о“ саити — طُپوغینده топуғында,

„у“ саити — طُویرغیل доjурғыл

„ү“ саити — یوریینده йүрүйәндә.

Бә'зән тәкчә әлифлә вә я өтрәли әлифлә дә бу саитләр язылмышдыр; мәс: اغوز—اُغوز оғуз, اغول оғул.

Бә'зән исә бу саитләр дә һеч бир ишарә илә язылмамышдыр.

6. „ы“ саити бә'зән (یِ ی) һәрфи илә (قاریجق *гарычыг*, باشندغی *башындағы*, آری *ары*, آرغیش *арғыш*, قارغیش *гарғыш*, آلقیش *алгыш*, قادین *гадын*), бә'зән самитин алтында астын һәрәкәси гояраг — (طُپوغِنده топуғында اِغیزلم *ағызлым*, طُویرِغیل *дојурғыл*, قِمِز *гымыз*) — ишарә эдилдийи һалда, бә'зән

языда һеч бир әламәтлә көстәрилмәмишдир: (باباسنك *бабасынын*, آلمشلر *алмышлар*, يغرلر *јығырлар*, قلج *гылыч*, قلدى *гылды*, چالندى *чалынды*, باشم *башым*, آيغر *ajғыр*).

Белә бир чәһәти гейд этмәк лазымдыр ки, әрәб әлифбасы әсаслы язымызда вә бу языда олан мәнбәләрдә дилимиздәки саит сәсләри көстәрмәк үчүн даһа башга ишарәләрдән вә я юхарыда нүмайиш этдирдийимиз һәрф вә һәрәкәләрин мүхтәлиф тәркибиндән дә истифадә эдилмишдир. Лакин бизим мәгсәдимиз график, имла гайдаларындан вә бунларын тарихиндән бәһс этмәк олмадығындан бу мәсәләләр һаггында әтрафлы изаһат вермәйи лазым билмирик. Юхарыдан бәри нүмайиш этдирилән нүмунәләрдән мәгсәд, әсасән, Дәдә Горгуд дастанларыны ярадан азәрбайчанлыларын дилиндәки саит сәсләрин кәмиййәтини вә гисмән дә кейфиййәтини мүәййәнләшдирмәк үчүн лазым олан әсаслары нәзәрә чапдырмагдан ибарәтдир.

Нәзәрдән кечирилән сөзләрин әксәрән әсас лүғәт фондуна мәнсуб олмасы, инди дә эйни саитлә тәләффүз эдилмәси вә чох вахт һәтта шивәләрдә дә бу сөзләрин тәләффүзүндә саитләрдә әсаслы фәргин олмамасы вә я олан фәргләрин ганунауйғунлуг әсасында изаһ эдилә билмәси үмумхалг дилинин илк нүмунәләриндән олан „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун ярадылдығы дилдә дә әсасән **а, ә, е, и, ы, о, ө, у, ү** саит фонемләринин мөвчуд олдуғуну тәсдиг эдир.

Бу саитләрдән башга бә'зи саит вариантларынын һәтта мүстәгил фонем дәрәчәсиндә ишләнмиш олдуғу нәтичәсини чыхармаг үчүн дә һәм башга мәнбәләрдә вә эләчә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында бә'зи нүмунәви һаллар диггәти чәлб эдир. Китаби-Дәдә Горгуд дастанларында бә'зи сөзләрин ифадә дахилиндә — фонетик шәраитдә — тәләффүз имканларына вә эләчә дә сөзләрин имласына әсасән дүшүнмәк олур ки, бә'зи саитләрин дифтонглашмасы вә эләчә дә узанмасы зәрурәти бә'зи дифтонг вә узанан саит сәсләрин дә үмумхалг Азәрбайчан дилинин илк дөврләриндә мөвчуд олмасы һаггында күманы гүввәтләндирән нүмунәләр ола билир. Мәс.:

قورسا сөзүнү еринә көрә „гоурса“, „гоарса“, „го̄рса“ охумаг олар. Эләчә дә قور сөзүнү еринә көрә „гоур“, „гоар“, „го̄р“ охумаг олар. Эйни йолла اِسِّنى сөзүнү еринә көрә „иесини“, „иәсини“, „иссини“ охумаг олар. Яхуд енә قوك منى ифадәсини „гоун мәни“, го̄н мәни“ кими охумаг олар.

Эйни әсасда او сөзүнү дә „ав“, „ов“ охуя билдийимиз кими „о̄“ вә я „оу“ кими дә охуя биләрик вә белә тәләффүз эдилмиш олдуғуну күман этмәйә әсасымыз да вардыр.

Бә'зи сөзләрин язылышындан белә мә'лум олур ки, бурада бә'зи саитләрин тәләффүзүндә һәтта мүәййән дәрәчәдә гысалмаг да олмушдур; мәс., бурада „билир“ сөзү „بلور“ шәклиндә язылмышдыр ки, бу сөзүн һәмин язылыша уйғун охунушу илә мүәййән дәрәчәдә индики Ордубад шивәсиндәки тәләффүзү арасында бир уйғунлуг олдуғуну күман этмәк мүмкүндүр. Бу сөзүн һәм биринчи, һәм дә икинчи саитини „*ү*“ тәләффүз этдикдә вә яхуд биринчи саитини сөзүн әслинә мүвафиг олараг „*и*“ кими тәләффүз этдикдә, айдын сурәтдә һисс олунур ки, биринчи һечадакы „*ү*“ вә я „*и*“ кәмиййәтчә икинчи һечадакы саитдән даһа гысадыр.

Үмумиййәтлә белә фактлары мүасир шивәләримиздә нәзәрә чарпан дифтонглу, узанма, гысалма кими фонетик һалларла тутушдурдугда, белә бир нәтичәйә кәлмәк олур ки, үмумхалг Азәрбайчан дилинин илк дөврләриндә дә саит сәсләрдә белә әламәтдар чәһәтләр ола биләрди.

6. САМИТЛӘР

Әрәб әлифбасы илә язылмыш илк мәнбәләрә вә бу чүмләдән „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларына әсасланараг белә бир нәтичәйә кәлмәк олур ки, Дәдә Горгуд дастанларынын гурулмуш олдуғу үмумхалг Азәрбайчан дилиндәки сөзләрин фонетик тәркибиндә әсасән ашағыдакы самитләр олмушдур:

ب б—/ باش баш, بابا баба, بز биз, خبر хәбәр, ايچوب ичүб;

پ п — پاره-پاره пара-пала, چپار чапар, صپان сапан;
ج ч — تاج тач, اینجه инчә, کیجه кечә, باجا бача;
چ ч — اوچ уч, کچی кечи, قاچ гач, اوچ уч;
ك к — کور көр, کوز көз, کل кәл, کیجه кечә;
ك к — کولك күләк, کوپری көпрү; کوپك көпәк;
ق г — قره гара, قول гул, قان ган;
ق q — باقر baqap, صقال saqгал/saqал, قورقود
горqуд;
غ ғ — آغاج ағач, آیغر ajғыр, اوغلان оғлан,
اوغوز оғуз;
خ х — یاخ jox, اویخو ујху, خان хан, دانشوخ
даншух, یخشی jaxшы;
ه، ح، ه h — هی hej, محبوب мәhбуб, هپومز hәпүмүз,
صراحی сураhи, کناه күнаh;
ز، ض، ظ، ذ з — بز биз, قاضلق газлыг, دذی дизи;
س ص، ث с — سیز/سز сиз, صقال saqгал, صنق сыныг;
ط ت т — آت ат, آتا ата, طپوغ топуғ, طوتسق
тутсаг;
ط د д — دده дәдә, طاغ даг, دیدار дидар, شادلق
шадлыг;
و в — وار вар, ویر вер, سوین севин, دوه дәвә;
ف ф — غفلت ғәфләт, کافر кафир, تکللف тәкәллүф,
قفتان гафтан;
م м — منم мәним, ویرمدم вермәдим, کم/کیم ким,
مکر мәкәр;
ل л — آل ал, اول ол, آلما алма, آلقیش алгыш;
ر р — ار әр, کور көр. یر jep, اوردی орды;
ش ш — باش баш, قوشا гоша, شرشمش‌الدین шәр
Шәмшәддин;
نك н — سن сән, آنا ана, چوبانك чобанын, نه нә;
نق‌ك нг — н, — قرنقو гарангу, آلتوکدغی алтундағы,
تکری танры;
نك‌ك нк — н, — دکلك динләин, سنکله сәнлә / сәнинлә;
ی ي j — هی-هی hej-hej, یخشی jaxшы, یکت jикит.

Бу самитләрдән бә'зиләри hәлә XI әсрин ән бөјүк дилчиси олан Маhмуд Кашғаринин* вә XIV әср дилчиси Ибн Мүhәннанын** да гејд этдикләри кими әрәб дилиндә гаршылығы олмајан самитләрдир вә буна көрә дә, әрәб әлифбасында беләә самитләрә мәхсус хүсуси hәрфи әламәтләр олмамышдыр. Бунларын бә'зиси әрәб әлифбасыны гәбул эдәркән иранлылар тәрәфиндән дүзәлдилмишдир (پ п, ژ ж, چ ч, گ к), бә'зиси исә әрәб әлифбасынын түрк дилләринә тәтбиги заманында дүзәлдилмишдир (ڭ — н).

Бә'зи самитләрин график ишарәси вә охунушу — тәләффүзү hаггында ашағыдакылары мүхтәсәрчә гејд этмәји лазым билирик.

1) „д". Бу сәс „Китаби-Дәдә Горгуд"-да әсасән ади гайдада (د), бә'зән (ط) hәрфилә ишарә эдилмишдир. Лакин, бә'зән (د) әвәзинә, јә'ни әксәрән (د) илә јазылан сөзләрдә (ذ) hәрфи дә ишләнмишдир; мәс.: чох заман (شادلق) „шадлыг", бә'зән (شاذلق) „шадзлыг", әксәрән دیدار „дидар", бә'зән دیذار „дидзар", әксәрән امید „үммид", бә'зән امیذ „үммидз" јазылмышдыр.

М. Кашғаринин изаhына, јә'ни түрк дилләриндән бә'зиләриндә (ذ) „*дз*" сәсинин (د) „*д*" вә (ی) „j" сәси әвәзинә ишләнмәси ганунуна әсасланараг бу hалы да мүвазилик гәбилиндән hесаб этмәк олардыь. И. Мүhәнна лүғәтиндә верилмиш (اذکو) [(ادکو) *јахуд (ایکو) әвәзинә] сөзүнү дә бураја әлавә этсәк, бу фикри бир аз да әсасландырмыш олардыг. Лакин „Китаби-Дәдә Горгуд"-да бу hәрф анчаг алынма сөзләрдә, hәм дә чох сејрәк ишләндији үчүн бу јазылышы шүбhәли hесаб эдирик вә имла хәтасы сајыб (ذ) илә јазылан сөзләрдә (ذ) hәр-

* Диван, ч. 1 с. 8.
** Ибн Мүhәнна, с. 73.
(السیدجمال‌الدین ابن المهنا، کتاب حلیةالانسان و حلبةاللسان).
* П. М. Мелиоранский — „Араб филолог о турецком языке" (С. Петербург, 1900) адлы әсәриндә „түрк јазыларында (ذ) hәрфинин сөвти маhијјәти мүбаhисәлидир". (Араб филолог... XXXII с.) дејәрәк, бу сәсин түрк дилләриндә мөвчудијјәтини шүбhә алтына алмышдыр. М. Кашғаринин изаhындан бу сәсин түрк дилләриндә варлығы мә'лум олур.

фини „*дз*“ кими дейил, (د) „*д*“ кими охумағы даһа мүнасиб билирик.

2) „з“ — бу сәс әсасән (ز) һәрфилә көстәрилмишдир: ض ، ظ ، ذ һәрфләри исә әксәрән әрәб сөзләриндә ишләнмишдир. Чүнки М. Кашғаринин вә Ибн Мүһәннанын дедикләри кими* (ض ، ظ) сәсләри Азәрбайҹан дилиндә дә олмамышдыр. Мәһз буна көрә дә бу һәрфләрлә язылмыш әрәб сөзләри бә’зән азәрбайҹанлы тәләффүзүнә мүвафиг шәкилдә (ز) һәрфилә язылмышдыр:

Мәс.: غضب әвәзинә قزاب язылмышдыр. Мәһз белә сөвти азәрбайҹанлашмая әсасланараг ض ، ظ ، ذ ، ز һәрфләрилә язылан һәр ҹүр сәсин о заманки Азәрбайҹан дилиндә дә анҹаг бир сәс кими, йә’ни „з“ кими тәләффүз эдилмиш олдуғуну сөйләйә биләрик.

3) „г“ — һәм индики шивәләрин тәдгигиндән**, һәм дә көһнә язма абидәләрдән белә мә’лум олур ки, әрәб әлифбасилә язылан мәнбәләрдә (ق) һәрфи һәм „*г*“, һәм дә бу сәсин кар гаршылығы олан „*q*“ сәсләрини билдирән ики мә’налы бир әламәт кими ишләнилмишдир. Хүсусән сөзләрин сонунда язылан (ق) һәрфи „*г*“ дейил, мәһз „*q*“ кими тәләффүз олунмушдур.

Буна көрә дә, һәтта, М. Кашғари, сәсләрин уюшмасы ганунуна мүвафиг олараг, әксәрән (ق) илә битән сөзләрә битишдирилән шәкилчиләрин илк сәсини, мүмкүн олан ердә, кар сәси билдирән һәрфләрлә язмышдыр; мәс.: шүһуди кечмиш заман шәкилчисини (ق) илә битән сөзләрдә (تی) „*ти/ты*“ шәклиндә, йә’ни кар (ت) „*т*“ сәсилә язмышдыр; мәс.: آلسیقتی алсыq-ты; сонорла вә я ҹинкилтили самит илә битән сөзә битишдирдикдә исә (دی) *ди/ды* шәклиндә язмышдыр; мәс. ارتلدی „өртүл-ди“, بغلندی „баглан-ды“ تمزدی „тамузди“ вә с.

Бундан башга, даһа бир сыра башга ҹәһәтләри дә нәзәрә алараг, белә бир нәтиҹәйә кәлмәк олур ки, әк-

* Диван — ч. 1 с. 8, Ибн Мүһәнна с. 72.

** Р. Шор, Из инструментально-фонетических наблюдений о т. н. озвончании заднеязычного „q“ в азерб. тюрском языке („Советское языкознание“. Ленинград, 1926, II ч.).

сәрән сөз башында, ики саит арасында вә ҹинкилтили самитлә саит арасында ишләнән (ق) һәрфини „*г*“ кими, башга һалларда исә „*q*“ кими охумаг вә язмаг даһа доғру олар.

Гәдим түрк дилләриндә әсасән „*q*“ сәсинин варлығыны вә бу хүсусиййәтин һәлә сон әсрләрә гәдәр шәрги түркҹә адланан түрк дилләриндә сахланылдығыны, гәрби түркҹә адланан дилләрдә вә хүсусән Азәрбайҹан дилиндә исә эйни заманда „*г*“ сәсинин мөвҹудиййәтини нәзәрә алдыгда „Китаби-Дәдә Горгуд“-да, һәм дә илк тәшәккүл дөврүндәки үмумхалг Азәрбайҹан дилиндә айырд эдә билдийимиз ики ҹүр (ق) йә’ни кар „*q*“ вә ҹинкилтили „*г*“ сәсләринин варлығыны да бу дилә хас олан бир әламәт һесаб эдә биләрик. „ق“ һәрфилә һәм „*г*“, һәм дә „*q*“ сәсләри ишарә эдилмиш олса да, биз бунлары һәләлик „*г*“ һәрфилә яздыг; чүнки һансы сөздә „*q*“, һансы сөздә „*г*“ олдуғуну дүрустләшдирмәк үчүн хүсуси тарихи — фонетик тәдгигат апармаг тәләб олунур.

4) „к“ сәси „Китаби-Дәдә Горгуд“-да һәмишә (ڭ) һәрфилә билдирилмишдир; лакин М. Кашғари Диванында. „Каф — рәкикә“ الكاف الركيكه адландырылан* «ق» илә «ڭ» мәхрәҹләри арасында әмәлә кәлән бир сәс кими тәсвир эдиләрәк, бә’зән (ڭ) әксәрән исә (ڭ) һәрфилә язылан бир сәсин варлығыны вә яхуд Ибн Мүһәнна лүғәтиндә бәдәви әрәб данышығындакы дүкүмлү гаф كاينطق البدوى بعقد القاف кими тәләффүз эдилдийи гейд олунан вә ڭ әләмәти илә язылан бир сәсин мөвҹудиййәтини** нәзәрә алараг, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә дә белә бир сәсин („*к*“ сәсинин) олдуғуну йәгин эдә билирик ки, бу сәс хүсуси ишарә илә дейил, (ڭ) һәрфилә язылмышдыр. Әлбәттә, бә’зи сөзүн тәркибиндә олан (ڭ) һәрфинин „*к*“ йохса „*к*“ охунмасы зәрурәтини гәти мүәййәнләшдирмәк сон дәрәҹә чәтиндир.

* Диван — I ҹилд, с. 11.

** Ибн Мүһәнна, с. 73 Мелорански дә (ڭ) ишарәсинин „*г*“-дән фәргли олараг „*ғ*,“ йә’ни бизим әлифбамыздакы „*к*“ сәси олдуғуну сөйләйир. („Араб филолог“ XXXIII с.).

5) „п“ әксәрән (ب) һәрфилә язылмыш; һәтта дүшүнмәк олар ки, „Китаби-Дәдә Горгуд-“дакы бә'зи сөзләрдә (پ) һәрфинин язылмасы сонракы катибләрин әлавәсидир вә йәгин ки, бу дастанлары илк гәләмә алан шәхс һәмишә һәр ики сәс үчүн, йә'ни һәм „*б*“ һәм дә „*п*“ сәси үчүн анчаг (ب) һәрфини ишләтмишдир.

Буну нәинки XIV әсрә гәдәрки язма нүсхәләрә, һәтта, М. Кашғари Диванына әсасланараг гәтиййәтлә сөйләмәк олар. Чүнки М. Кашғари дә, Ибн Мүһәнна да өз әсәрләриндә белә бир сәсин варлығындан, мәхрәчиндән бәһс этмишләр вә һәтта бу сәсин (ب) һәрфи илә көстәрилдийини дә сөйләмишләр* вә бунлар да өз китабларында һем „*п*“-ли, һәм дә „*б*“-ли сөзләри, һәр ердә бә'зи мүстәсналары нәзәрә алмасаг, (ب) һәрфи илә язмышлар; Китаби-Дәдә Горгудда да белә вәзиййәт вардыр. бунларын һамысы исә илк дөврдә вә Китаби-Дәдә Горгуд дилиндә „*б*“ вә „*п*“ сәсләринин варлығыны тәсдиг эдир.

6) „*с*“ сәси илә инди ишләтдийимиз сөзләр Китаби-Дәдә Горгудда бә'зән (س) илә, бә'зән (ص) илә язылмышдыр. Белә вәзиййәти М. Кашғари Диванында да, Ибн Мүһәнна луғәтиндә дә мүшаһидә этмәк мүмкүндүр.

Эйни сөзүн бә'зән (س) илә, бә'зән (ص) илә (мәс.: صقلردم — سقلردم саглардым) язылмасы, Мелиоранскинин дедийи кими бурадакы (س) илә (ص)-ын мәхрәччә фәргли олдугларыны дүшүнмәк үчүн һеч бир әсас олмадығыны** көстәрир; буна көрә дә (س) вә (ص) һәрфләрини бир сәс кими („*с*“ кими) гәбул эдәрәк, һәтта алынма сөзләрдә язылан ص، س، ث сәсләринин һамысынын азәрбайчанлы тәләффүзүндә бирчә „*с*“ кими тәләффүз эдилдийи дилимиздә башланғычдан бирчә „*с*“ самитинин олдуғуну тәсдиг эдир.

7) „т“ сәси һәм (ت) һәм дә (ط) һәрфи илә язылмышдыр***.

Әрәб әлифбасыны гәбул этмә заманы дилучу илә

* Диван.— I ч. с 8, Инб Мүһәнна, с. 73.
** Мелиоранский, Араб филолог XXXII с.
*** Китаби-Дәдә Горгудда вә үмумән бу дөврдә «ط» һәрфи „д“ сәсини ифадә этмәк үчүн дә ишләнмишдир.

ики өн дишин ювагларына яхын бир ердә тәләффүз олунан* бир кар сәсин әламәти олан (ت) вә я (ط) һәрфләриндән бири илә вә я һәм (ت) һәм дә (ط) һәрфи илә дилимиздәки „*т*“ сәсини вә я бу сәсә яхын олан вә карлашан „*т*“ сәсини ишарә этмишләр. Бундан башга, күман этмәк олур ки, мүәййән тайфа дилинин үстүнлүйү илә әслиндә „*т*“ илә тәләффүз олунан сөзләр сонралар башга тайфанын дил үстүнлүйү нәтичәсиндә „*д*“ илә тәләффүз эдилмишсә дә, бу тәбәддүлат языя көчүрүлмәмиш; буна көрә дә языда ән'әнәви сурәтдә «ط» һәрфи илә язылыш мүһафизә эдилмишдир.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә мүвазилийин варлығыны вә бу китабын һеч олмазса 6—7 әср бундан әввәл язылмыш олдуғуну нәзәрә алараг, биз дә Мелиоранскинин кәлдийи нәтичә** илә разылашырыг, йә'ни ط һәрфи илә „*д*“ сәсинин дейил, әсасән „*т*“ сәсинин ифадә олундуғуну күман эдирик. Буна көрә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“-да (ط) илә язылан طپوغ، طپوز، طوتسق، طوت، قطار кими сөзләрин „*гатар*“, „*тут*“, „*тутсаг*“, „*топуз*“, „*топуг*“ тәрзиндә охунушуну даһа доғру һесаб эдирик.

8) „ч“ сәсини билдирмәк үчүн һәм (ج) һәм дә (چ) һәрфинин ишләнилдийинә, „*ч*“ илә тәләффүз эдилдийи һәлә Орхон абидәләриндән мә'лум олан бир сыра сөзләрин (ج) һәрфи илә язылмасына вә бу сөзләрин бир чох мүтәхәссисләр тәрәфиндән (ج) „*ч*“ дейил, (چ) „*ч*“ кими охунмасына әсасланараг „Китаби-Дәдә Горгуд“-да тәсадүф эдилән бир сыра сөзләрдәки (ج) һәрфини биз дә „*ч*“ сәси кими гәбул эдирик. Мәс.: 123-чү сәһифәдә олан اوج اولن برین ویروب اکی قالدی ифадәсиндәки اوج сөзүнү „*үч*“ вә я „*уч*“ дейил, мүтләг „*үч*“ охумалыдыр.

Үмумиййәтлә белә һалы мүвазиликлә әлагәләндир-

* كتاب المفتاح العلوم мүәллифи Сәккаки (ط، ت) һәрфләри илә ишарә эдилән сәсләрин بين طرف اللسان و اصول الثنايا العليا мәхрәчли олдуғуну гейд эдир (с. 6).
** Араб филолог, XXXIII с.

мәк доғру олмаз, бу һал анчаг әлифба вә имла илә әлагәдардыр.

9) **нг, нк — н̡.** Бу сәсләр гүннәли, йә’ни бурунда тәләффүз эдилән боғаз сәсләридир. Бунларын үмумиләшмиш ваһид нүмайәндәси *„сағыр нун“* адландырылан мәшһур сәсдир; әрәб әлифбасында бу сәси ифадә этмәк үчүн мүхтәлиф мәнбәләрдә мүхтәлиф шәкилләрдән ك، ڬ، ڭ، گ، نك، نق истифадә олунмушдур. „Китаби-Дәдә Горгуд“-да исә бу сәс ڭ، ك، نك، نق һәрфләри илә ифадә олунмушдур. نق (нг) вә نك (нк) тәркибиндә верилән бу бурун-боғаз африкатлары дүшүндүйүмүзә көрә „н̡“ сәсинин прототипи — ибтидаи әслидир; (нг) نق „*н*“ вә „*г*“ сәсләринин ибтидаи говушуг нөвүдүр; бу сәси „н̡“-дән (сағыр н) дән фәргләндирмәк үчүн шәрти олараг „гүннәли г“ адландыра биләрик; бу сәсин инчә гаршылығы نك (нк) шәклиндә язылмыш ки, әслиндә *н* вә *к* сәсләринин бирләшмәсини андырыр; бу сәси исә шәрти олараг „*гүннәли к*“ адландыра биләрик. Бу сәсләр „Китаби-Дәдә Горгуд“-да әсасән نك вә я نق шәклиндә язылмышдыр. Бу сәсләрин варлығы көстәрир ки, сөвти сафлашма йолу илә инкишаф нәтиҹәсиндә дилимиздә гәдимдән ишләнән гүннәли г вә гүннәли *к* сонралар сағыр *н* олмуш, сағыр *н* исә тәдриҹән „*н*“ самити илә говушур. Доғурдан да, айры-айры шивәләрдәки фактларын да тәсдиг этдийи кими бурада нг/нк→н̡→н инкишаф йолу айдын көрүнмәкдәдир. Буна көрә „Китаби-Дәдә Горгуд“-дакы قرانقو сөзүнү мүстәгил саф сәсләрлә „гарангу“ кими дейил, говушуг гүннәли г сәсилә охумаг даһа доғру олар.

Нәтиҹә э’тибарилә белә бир ҹәһәти бир дә гейд этмәлийик ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“-да эйни сөзләрин тәркибиндә олан „*с*“, „*т*“, „*һ*“, „*з*“ сәсләринин бә’зән س، ت، ز، ه бә’зән исә ص، ط، ح، ض һәрфләрилә язылмасы һәгигәтән Азәрбайҹан дилиндә илк дөврләр ики ҹүр „*һ*“, ики ҹүр, „*т*“, ики ҹүр „*д*“, ики ҹүр „*с*“, ики ҹүр „*з*“ олдуғундан ирәли кәлмәмишдир. Бунун әрәб әлифбасында олан һәмин һәрфләрин ифадә этдийи әрәб дили сәсләри арасындакы фәргин нәдән ибарәт олмасыны, бу һәрфләрдән һансынын Азәрбайҹан дилиндәки „*д*“, „*з*“, „*с*“, „*т*“, „*һ*“ сәсләринә мувафиг

олдуғуну кәсдирә билмәмәкдән ирәли кәлдийини дүшүнмәк олар ки, бу да имла мүхтәлифлийини ярадмышдыр.

Беләликлә, айдын олур ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларынын ярандығы үмумхалг Азәрбайҹан дилиндә башланғыҹдан 9 саит сәс (*а, ә, е, и, ы, о, ө, у, ү* саитләри) вә 24 самит сәс (*б, п, ҹ, ч, к, к, г, ҝ, ғ, х, һ, ј, з, с, д, т, в, ф, ш, м, л, р, н, н̡* (*нг, нк*) олмушдур.

Белә бир ҹәһәти дә гейд этмәк лазымдыр ки, бу дөврдәки Азәрбайҹан дилиндә *ж, ф, һ* сәсләринин мүстәгил фонем һалында варлығы бир гәдәр шүбһәлидир: бу сәсләр ола билсин ки, сөвти тәглид сөзләриндә рүшейм һалында олмуш, сонралар алынма сөзләрлә дирҹәләрәк, там фонем ола билмиш сәсләрдир. Буна көрә дә илк мәнбәләрдә бу сәсләр әсасән алынма сөзләрдә вә бә’зән сөвти тәглид сөзләриндә нәзәрә чарпыр. Күман эдирик ки, кәләҹәк тәдигат бу мәсәләни дә айдынлашдыраҹагдыр.

II. ФОНЕТИК УЮШМАЛАР

Үмумиййәтлә әрәб әлифбасы илә язылан сәнәдләрдә вә дилдән бәһс эдән мәхсуси китабларда Азәрбайҹан дилиндәки фонетик уюшмалар там шәкилдә әкс этдирилмәмишдир. Һәтта М. Кашғари, Ибн Мүһәнна вә бир сыра әрәб сәрфийюнларынын чыгышлары илә кедән, әрәб тәҹвидләри, грамматикалары, луғәтләри әсасында өз әсәрләрини гурмуш олан даһа башга дилчиләр, даһа чох әрәб әлифбасилә язылмыш сөзләр, шәкилчиләр үзәриндә мүһакимә йүрүтдүкләри үчүн, бир чох фонетик хүсусиййәтләри, әләлхүсус саитләрлә әлагәдар олан аһәнки, уюшмалары я тамамилә көздән гачырмышлар, яхуд да мүһүм һадисә һесаб этмәмишләр. Буна көрә дә белә фонетик уюшмаларын системли изаһыны вермәмишләр; анчаг лазым олдугҹа, ери кәлдикҹә айры-айры шәкилчиләрин тәркибиндә олан архасыра самитләринин (мәс.: ق г, غ ғ самитләринин), өн сыра самитләри (мәс.: к, к,) илә әвәз олунмасы һадисәсиндән бәһс эдәркән бәлә фонетик уюшмалара да ишарә этмишләрдир. Мәс.: Маһмуд Кашғари бә’зән

рәкик кәлмә, ималәли кәлмә, мәшбу кәлмә, кафлы кәлмә, гафлы кәлмә, хәфиф исимләр вә бу кими терминләрлә фонетик уюшмая ишарә этдийи кими, Ибн Мүһәнна да айры-айры шәкилчиләрдән бәһс эдәркән کل، کان، ماك، رك илә мүвази олараг غل، غان، ماق، رق шәкилчиләринин дә ишләндийини тәләффүз мәхрәчләринин яхынлығы илә әлагәләндирмиш вә беләликлә дә фонетик уюшмаларын шәкилчиләрдәки тәзаһүрүнү кәстәрән нүмунәләри вермишдир.

„Китаби-Дәдә Горгуд"-да да сөзләрин, шәкилчиләрин мүәййән дәрәчәдә фонетик уюшмая мүвафиг язылыш нүмунәләри вардыр: бурада да галын һечалы сөзләрдә ишләнән غل، مق، لق، دق، جغز، جق، رق шәкилчиләри илә мүвази сурәтдә инчә һечалы сөзләрдә جك، رك جكز، دك، كل، مك، لك шәкилчиләри ишләнмишдир.

Даһа бир сыра белә нүмунәләрә, мәнбәләрә, сәнәдләрә әсасланараг, илк тәшәккүлэтмә дөврүндәки үмумхалг Азәрбайҹан дилиндә олан вә „Китаби-Дәдә Горгуд"-да өз әксини аз-чох тапмыш фонетик уюшмалар һаггында, азаҹыг да олса, мүлаһизә йүрүтмәк мүмкүндүр.

„Китаби-Дәдә Горгуд" дилиндә фонетик уюшмаларын—саитләрин, саитләрлә самитләрин вә самитләрин уюшмасы һадисәләринин—тәзаһүрү, хүсусән конкрет шәкилчиләрдә даһа чох нәзәрә чарпыр.

А. Саитләрлә самитләр уюшмасы. Юхарыда нүмайиш этдирдийимиз шәкилчиләр көстәрир ки, „Китаби-Дәдә Горгуд" дилиндә, демәли, үмумхалг Азәрбайҹан дилинин башланғыч дөврүндә дә, мүасир Азәрбайҹан дилиндә олдуғу кими, белә бир фонетик ганун вармыш ки, һәм сөзүн тәркибиндәки саитләр вә самитләр, һәм дә сөзә битишән шәкилчинин тәркибиндә олан самитләр битишдикләри сөзүн тәркибиндәки саитләрлә уюшмушдур. Белә ки, әкәр сөзүн тәркибиндә өн сыра саити варса, самит дә мүтләг өн сыра самити олмалыдыр вә белә сөз көкләринә битишән шәкилчиләрдәки саит вә самитләр дә бунунла, йә'ни көкдәки саит вә самитләрлә уюшмалыдыр.

Мәс.: „бојун", „гары" сөзләринә охшатма шәкилчиси „ҹыq"// „ҹуq" битишдирилдийи һалда (قاريجق، بوينجوق) „өјнә", „јикид" сөзләринә эйни мә'наны ифадә этмәк

үчүн (-ҹик) шәкилчиси битишдирилмишдир (اوينجك، يكيدجك). Яхуд феилләрдән мәсдәр дүзәлтмәк үчүн ишләдилән шәкилчи „ағла", „ал" сөзләриндә „маq (مق) олдуғу һалда, „јe", „ич" кими сөзләрдә „-мәк" (مك) ишләнмишдир.*

„Бојун," „гары", „ағла", „ал" сөз көкләриндә арха сыра саитләри „*а*", „*ы*", „*о*", „*у*" вардыр вә онлар өз ҹинсләриндән олан самитләрлә, йә'ни арха сыра самитләри илә („*г*", „*q*", „*ғ*", „*х*" самитләри илә) уюшараг ишләнир; һалбуки „өјнә", „јикит", „јe" „ич" сөзләриндә өн сыра саитләри „*ә*", „*ө*", „*е*", „*и*" олдуғу үчүн шәкилчиләрдә дә өн сыра саит вә самитләри („*к*" самити вә „*и*", „*ә*", „*ү*" саитләри) кәлмишдир.

Бу һадисәни, юхарыда көстәрдийимиз кими, М. Кашғари белә изаһ этмишдир:

1) „*ғ*" долғун, ималәсиз вә гейри рәкик феилләрә дахил эдилир, „*к*" исә бунун әксинә олан феилләрә дахил эдилир.**

2) Рәкик, ималәли вә кафлы кәлмәләрдә һәмин мә'нада „*к*" һәрфи „*г*" һәрфини әвәз эдир.***

3) . . . вә беләҹәсинә хәфиф исимләрдә вә кафлы феилләрдә һәмин мә'нада „*ғ*„ әвәзинә „*к*" ишләнир."****

„Китаби-Дәдә Горгуд"-да мүшаһидә этдийимиз (دق) „*-дыq*"/„*-дуq*", (غل) „*-ғыл*/*-ғул*", (رق) „*-раq*", (لق، لوق) „*-лыq*"-*луq*" шәкилчиләри илә эйни мә'наларда (دك) „*-дик*" / „*-дүк*", (كل) „*кил*"/„*-күл*", لك „*-лүк*" „*-лик*" رك „*-рәк*" шәкилчиләринин дә мүвази сурәтдә ишләнмәси анҹаг юхарыда изаһ этдийимиз фонетик ганунла әлагәдардыр. Бүтүн бунлар исә көстәрир ки, „Китаби-Дәдә Горгуд" ярадыҹыларынын дилиндә дә, мүасир Азәрбайҹан дилиндә олдуғу кими, саитләрлә самитләр уюшмасы гануну олмушдур.

---

* Буну да гейд этмәлийик ки, бә'зән белә шәкилчиләрдә аһәнк ганунунун позулдуғу нәзәрә чарпыр: мәс.: мәсдәр шәкилчиси бә'зән, индики Нуха шивәсиндә олдуғу кими, инҹә саитли сөзләрдә дә анҹаг „-мах" (مخ) тәркибиндә ишләнмишдир: بنمخ бинмах (Р. 44) ايورمخ „евәрмах" (Р. 44).

** Диван, I ҹилд, с. 13.

*** Диван, I ҹилд, с. 20.

**** Диван, I ҹилд, с. 35.

Б) Саитләр уюшмасы. Юхарыда изаһ этдийимиз саитләрлә самигләрин уюшмасы гануну эйни заманда „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун ярадылдығы дилдә саитләр уюшмасынын да мөвчудиййәтини көстәрир.

Доғрудур, „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун имласы белә бир нәтичә чыхармаға чох аз имкан верир; чүнки бурада, үмуми бир гайда олараг, бә'зи мүстәсналары нәзәрә алмасаг демәк олар ки, бир сыра шәкилчиләр һәмишә, йә'ни һәм галын, һәм дә инчә һечалы сөзләрә битишдикдә анчаг бир шәкилдә язылмышдыр; мәс.: шүһуди кечмиш шәкилчиси (دى), нәгли кечмиш шәкилчиси (وب) ،(مش), тә'сирлик һал шәкилчиси(ى), ерлик һал шәкилчиси (ده) чыхышлыг һал шәкилчиси (دن) чәм шәкилчиси (لر), әмр шәкилчиси (سون), икинчи тәк шәхс сонлуғу (سن), икинчи чәм шәхс сонлуғу (سز), фе'ли бағлама (ينجه), суал шәкилчиси مى шәклиндә анчаг бир чүр язылмышдыр. Бунларын арха вә өн сыра мәхрәчләринә көрә галын вә инчә тәләффүз эдилмиш олдуғу шүбһәсиздир. Лакин бир сыра гапалы саитли шәкилчиләрин дөрд саитләми вә я ики саитләми тәләффүз эдилмиш олдуғуну гәт'и сурәтдә гәрарлашдырмаг үчүн һәләлик гәнаәтбәхш дәлилләримиз йохдур; мәс.: (سون، لو، دى) шәкилчиләринин анчаг *„-лу -лү“*, *„-сун/ -сүн“*, *„-ды/ ди“* кими, йохса, сөздән асылы олараг, дөрд шәкилләми, йә'ни һәм *„-сун/-сүн“*, *„-лу/-лү“*, *„ду/-дү“* кими, һәм дә *„сын/-син“*, *„лы/-ли“*, *„ды/-ди“* шәклиндә тәләффүз эдилмиш олмасыны гәт'и тә'йин этмәкдә һәләлик чәтинлик чәкирик.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндәки мүвазилийи дә, бурадакы бә'зи шәкилчиләрин аһәнк ганунуна мүғайир имласыны да, мүасир шивәләримиздә белә мүхтәлифлийин мөвчудиййәтини дә вә нәһәйәт, „Китаб-үл-идрак“ мүәллифинин вердийи изаһаты да* бурая әлавә этдикдә, айдын олур ки, додаг вә дамаг аһәнкинин „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә нә дәрәчәдә олдуғуну мүәййәнләшдирмәк һәләлик гейри мүмкүндүр.

Белә вәзиййәти нәзәрә алыб, „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун имласына мүмкүн гәдәр садиг олмаг үчүн (سون، لو) типли шәкилчиләри анчаг додаг аһәнкинә мүвафиг олараг *„лу/-лү“*, *„сун/-сүн“* кими; (ميش، دى) типли шәкилчиләри анчаг дамаг аһәнкинә мүвафиг олараг *„ды/-ди“*... кими; һүруфи-имласы олмаян шәкилчиләри исә „Китаби-Дәдә Горгуд“-да вә башга мәнбәләрдәки һәрәкәләрә әсасән я додаг, я да дамаг аһәнкинә мүвафиг олараг енә ики шәкилдә охумаг вә язмаг һәләлик даһа дүзкүн оларды. Буна көрә дә бунлары мүасирләшдирәнләр, әлбәттә сәһв эдирләр.

В. Самитләр уюшмасы. „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында самитләр уюшмасыны әкс этдирән нүмунәләр сон дәрәчә мәһдуд мигдардадыр. Үмумиййәтлә түрк дилләринин даһа гәдим абидәләриндә самитләр уюшмасынын тәзаһүрләринә раст кәлмәк мүмкүн олдуғу кими, мүасир түрк дилләринин дә бир чохунда самитләр уюшмасынын мүхтәлиф тәзаһүрләринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәс.: М. Кашғаринин янашы олараг вердийи мисалларда эйни шәкилчинин һәм *„д“* (د) һәм *„т“* (ت) илә (قجتى „гачты“, قجردى „гачурди“) язмасы, яхуд мүасир түрк орфография гайдасына көрә бир сыра шәкилчиләрин һәм чиңкилтили, һәм кар самитлә (*да-та*, *дан-тан*, *чы-чы*...) язылмасы; эләчә дә мүасир башгырд, гара-галпаг вә бир сыра дикәр түрк дилләриндә белә вәзиййәтин олмасы, мәһз самитләр уюшмасы гануну илә әлагәдар бир һадисәдир. Мүасир Азәрбайчан шивәләриндә дә бу фонетик ганунун мүәййән изи галмагдадыр вә бу ганун мүасир орфографиямызда мүәййән шәкилчиләрин язылышы үчүн әсас сайылыр („вур-ғу“—„пус-гу“, „аз-ғын“—„сат-гын“, „әз-кин“—„кәс-кин“ вә с. кими).

---

* Мелиорански Ибн-Мүһәннанын бу мәсәләйә даир мүәййән көстәриш вердийиндән бәһс эдәркән һашийәдә белә гейд эдир ки, „Мүәллифимизин көстәришиндәки гейри-мүәййәнлик ола билсин ки, онун мәшғул олдуғу мүхтәлиф шивәләрдә „додаг кәркинлийи“ дәрәчәсиндәки күчүн мүхтәлифлийи илә дә изаһ олунур. Мән (القول فى حرف الماضى، ص،١۴١ كتاب الادراك) -ы кэстәрә биләрәм ки, орада белә дейилир: түркмәнләр кечмиш заман (د)-сини һәмишә кәсрә илә (йә'ни „ды-ди“), лакин бә'зи башга түркләр (гыпчаглар?) ону зәммә илә кәлән һечалардан сонра зәммә илә, кәсрә вә я фәтһә илә кәлән һечалардан сонра кәсрә илә ишләдирләр („Араб филолог“, XXX с. 1 һашийә).

Лакин әрәб әлифбасы илә язылан сәнәдләрдә бу һадисә өз әксини һәртәрәфли тапмамышдыр; хүсусән „*к*“ вә „*к*“ сәсләри әксәрән бир һәрфи ишарә илә (ك илә) язылдығындан языда „*к*„ вә „*к*“ фәргини көрмәк чох чәтин олмушдур. Лакин самитләр уюшмасынын мәһдуд да олса тәзаһүрү үмумиййәтлә әрәб әлифбалы язымызда вә эләчә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“-да из салмышдыр. Буну биз хүсусән феилдән сифәт дүзәлдән غون (*ғун*) قون (*гун*) шәкилчисиндә мүшаһидә эдирик. Бурада „аз“, „гыр“ феилләриндән сифәт дүзәлтмәк үчүн сөзүн сонундакы „*з*“ вә „*р*“ сәсләринин тәләбинә уйғун олараг шәкилчи „*ғ*“ сәсилә формалашмыш вә „аз-ғун“ (آزغون) „гыр-ғун“, (قرغون) сөзләри дүзәлдилмишдир; һалбуки, „даш-маг“ фе'линдән эйни нөв сифәт дүзәлдәркән сөзүн сон самити „*ш*“ илә һәмчинс олан „*г*“ сәси шәкилчинин әввәлинә кәтирилмишдир вә беләликлә „дашгун“ (طشقون) сөзү формалашмышдыр. Тәкчә элә бу факт көстәрир ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун ярандығы дөврдә үмумхалг Азәрбайчан дилиндә самитләр уюшмасынын мүәййән нөвләри олмушдур вә бунларын бир гисми бу күнә гәдәр дә сахланмагдадыр.

Г. Чинкилтиләшмә. Чинкилтиләшмә адланан фонетик һадисә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә өз әксини тапмышдыр. Бу һадисәни Мәһмуд Кашғаринин Диванында да вә эләчә дә әрәб әлифбасы илә язылмыш башга мәнбәләрдә дә көрмәк, айырд этмәк о гәдәр дә чәтин дейил. „Китаби-Дәдә Горгуд“-да индики Азәрбайчан дилиндә олдуғу кими, (ق) „*q*“, (ت) „*т*“ (ك) „*к*“ самитләри саитләр арасына дүшдүкдә чинкилтили гаршылыгларына чеврилмиш һалда язылмышдыр; мәс.:

1) (ت) „*т*“→ (د) „*д*“

„јикит“ (يكت), „кет“ (كت) „ешит“ (ايشت) вә с.

„јикидин“ (يكدك), „кедәр“ (كدر), „ешидәр“ (ايشيدر);

„јикиди“ (يكيدى), „кедүб“ (كدوب), „ешидүб“ (ايشيدوب);

„јикидә“ (يكيده), „кедимли“ (كيدملى). „ешидән“ (ايشيدن),

2) (ق) „*q*“→ (غ) „*ғ*“—

„ajaq“, (آياق), „caqғалчыq“ (صقالجق), „отаq“ (اوتاق);

„ajaғым“ (آياغم), „caqғалчығы“ (صقالجغى), „отаға“ (اوتاغه);

„ajaғына“ (آياغنه), „caqғалчығым“ (صقالجغم), „отағына“ (اوتاغنه).

3) (ك) *к*→*к*

Доғрудур, „Китаби-Дәдә Горгуд“-да анчаг (ك) һәрфи язылмыш вә буна көрә дә бунун „*к*“ яхуд „*к*“ охунмасы шәртидир; лакин бурада „*q*“ сәсинин „*ғ*“ сәсинә чеврилмәсинә әсасланарыг (чүнки гануна көрә архасыра самитләриндән „*q*“ сәсинин „*ғ*“ сәсинә чеврилмәси һәмин сәсләрин өнсыра гаршылыгларынын да бир-бирилә әвәзләнмәсинә ишарәдир) дейә биләрик ки, (واردوق) „вардуq“ сөзүндән (واردوغم) „вардуғум“, (برماق) „бармаq“ сөзүндән (برماغم) „бармағым“ олдуғу кими, (بندوك) „биндүк“ сөзүндән „биндүкүм“ (بندوكم) вә „јүзүк“ сөзүндән дә (يوزكى) „јүзүки“ олмасы ганунидир. Буна көрә дә, һеч бир заһири әламәт олмаса да (ك) һәрфини һәр һалда ики саит арасында ишләндийи заман „*к*“ сәси кими охуя биләрик.

III. ФОНЕТИК АЗӘРИЧӘЛӘШМӘ

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дилинин фонетик хүсусиййәтләриндән бәһс эдәркән, үмумхалг дили кими илк тәшәккүл этмә дөврүндә дилимизә дахил олмаға башлаян бир сыра әчнәби сөзләрин, хүсусән әрәб вә фарс сөзләринин бә'зән ялныз мә'нача дейил, эйни заманда фонетик чәһәтдән дә азәричәләшәрәк, илк күндән үмумхалг Азәрбайчан дилинин тәркиб үнсүрү кими она үзви сурәтдә гарышдығыны да көстәрмәк зәруридир.

Мә'лум олдуғу үзрә, үмумхалг Азәрбайчан дилинин тәмәли әсрләр бою ишләнә-ишләнә бир сыра хырда тайфа дилләринә гәләбә чалачаг дәрәчәдә сабитләшмиш вә мөһкәмләнмиш бир дилдир; онун фонетик ганунлары, фонетик кейфиййәти һәмин дилдә данышан азәрбайчанлыларын сәс мәхрәчинин дә чохдан сабитләшмиш олдуғуну сүбут эдир. Буна көрә дә Азәрбайчан дилинә бу вә я дикәр шәраитдә дахил олмаға башлаян әчнәби сөзләрин тәркибиндә олуб, Азәрбайчан ди-

линдә олмаян вә азәрбайчанлыларын тәләффүз мәхрәчинә уймаян сәсләри азәрбайчанлылар өз тәләффүз мәхрәчинә уйғунлашдырмышлар. Беләликлә дә Азәрбайчан дилинә дахил олан әчнәби сөзләр сөвти чәһәтдән дә азәричәләшмишдир. Шүбһәсиздир ки, әрәбчәдән дахил олмуш сөзләрдә, М. Кашғари*, Ибн Мүһәннанын да** тәсдиг этдикләри кими, X—XIV әсрләрдәки түрк дилләриндә вә бу чүмләдән үмумхалг Азәрбайчан дилиндә олмаян ط، ظ، ض، ع، ح، ث сәсләриндән бири һәр һансы бир алынма сөзүн тәркибиндә олдугда, азәрбайчанлылар белә сәсләри өз тәләффүз мәхрәчләринә уйғун бир сәслә дәйишдирәрәк тәләффүз этмишләр. Лакин имладакы мәһдуд, мәшрут ән'әнәвилик әрәб вә фарс сөзләринин әслинә мүвафиг язылышыны мүһафизә этмиш, буна көрә дә, чанлы дилдә олан фонетик азәричәләшмә языда өзүнү һәр заман там айдынлығы илә көстәрә билмәмишдир.

Бунунла белә, бир сыра әлязмаларында олдуғу кими, „Китаби-Дәдә Горгуд"-да да данышыгда—тәләффүздә олан бу фонетик азәричәләшмә мүәййән дәрәчәдә өз әксини тапмышдыр ки, бунлар, башлыча олараг ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) (ض)—әрәб дилиндән кечән (قضا), (غضب) сөзләриндәки (ض) сәсинин тәләффүзү азәрбайчанлылар үчүн чәтин олдуғуна көрә *„дз"* тәркибини андыран бу сәс Азәрбайчан дилиндә олан (ز) „з" илә вә я (د) „д" илә тәләффүз эдилмиш вә (ز) ә я (د) һәрфи илә дә язылмышдыр. Мәс.: قراب ايليه سكاقنى (Р. 11) آلنه قدايازمش (Р. 45) قادرسنك النوكه قدايازسون (Р. 28)

2) Азәрбайчанлылар бир гайда олараг сөз башында „ғ" (غ) сәсини тәләффүз этмәкдә, һәтта бу күн дә, чәтинлик чәкирләр. Буна көрә дә „ғ" (غ) илә башланан бир сыра сөзләр азәрбайчанча сөз башында олан „г" (ق) илә тәләффүз олунур ки, бу һал „Китаби-Дәдә Горгуд"-да да өз әксини тапмышдыр.

Мәс.: (غضب) дейил, (قزاب) яхуд (قضب) (Р. 11); (غريب) дейил, (قارپ) (Р. 149) язылмышдыр.

* Диван 1 чилд, 6, 7, 8, 9, 141, 364 сәһ.
** Ибн Мүһәнна—сәһ. 3, 4.

3) Бурадакы әрәб сөзләриндә олан (ع) әвәзинә садәчә бир саитин (һүруфи-имладан биринин) язылмасы да (мәс.: „еjб" (عيب) сөзүнүн „аjыб" (آيب) (Р. 7) шәклиндә язылмасы азәрбайчанлыларын дилинә вә тәләффүз мәхрәчинә яд олан (ع) кими сырф гыртлаг сәсинин сөзүн тәркибиндән атылмасы йолу илә фонетик азәричәләшмәни көстәрән бир нүмунәдир.

Әрәб вә фарс сөзләринин азәрбайчанлы тәләффүзүнә уйғун олараг язылмасыны, бә'зән „әрәб вә фарс сөзләринин янлыш язылмасы" кими изаһ эдәнләр, әрәб орфографиясы нөгтейи-нәзәриндән һаглы олсалар да, биз бу һадисәни „савадсызлыгдан" даһа чох фонетик азәричәләшмә кими гиймәтләндирмәк тәрәфдарыйыг.

IV. БӘ'ЗИ ГЕЙДЛӘР

„Китаби-Дәдә Горгуд" дилинин үмуми сурәтдә фонетик тәркибини мүәййәнләшдирмәк мүмкүн олса да, бурадакы фонетик ганунлар системини там һалда мейдана чыхармаг сон дәрәчә чәтиндир: әслинә бахылса, „Китаби Дәдә-Горгуд" дилиндә белә бир ваһид дилә мәхсус гануни системин варлығына инанмаг да чәтиндир, юхарыда гейд этдийимиз кими, бурадакы дилдә мүхтәлиф гәбиләви дилләрин бир сыра хүсусиййәтләри мүвази сурәтдә сахланылдығы кими, бә'зи фонетик ганунлар да мүвази сурәтдә өзүнә ер тапмышдыр. Фикримизи айдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы фонетик һадисәни нәзәрдән кечирәк. Бу һадисә бир дил будағында фонетик бир әламәт кими нәзәрә чарпан бир сәс илә янашы олараг башга бир дил будағына мәхсус фонетик гаршылығын мүвази ишләнмәсидир. Белә ки, мүасир Азәрбайчан дилиндә диш сәсләриндән „ч-ч" илә ишләнән „чағырмаг", „чайнаг" сөзләри „Китаби-Дәдә Горгуд"-да (мүасир Азәрбайчан шивәләринин бә'зисиндә олдуғу кими) мүвази сурәтдә, бә'зән диш сәсли фышылтылы дил будағына хас олан ч-ч илә, бә'зән исә боғаз сәсли дил будағына хас олан „q-г" илә ишләнмишдир. Мәс.:

„Сән мәни jаныңа гағырмадың ми?" (قغرمد كمى) (Р. 64).

„Бәкләр, мән сизи ниjә гағырдым?" (قغردم) (Р. 166).

„jа гаған асланын гайнағында (قيناغنده) дидиләм" (Р. 99).

Һалбуки башга ердә (Р. 13, 15) бу сөзләр (г—q) илә дейил, ج (ч/ч) илә язылмышдыр.

Бурада бә'зи сөзләрдә боғаз сәслилик дә хүсуси бир шәкилдә өзүнү көстәрир; белә ки, бир сыра сөзләрдә сөзбашы (ح, خ) „h“ „x“ сәсләри дилдиби-боғаз сәсләриндән (ق) (г-q) илә әвәз эдилмишдир.

Мәс.: әслиндә боғаз сәсләри илә тәләффүз олунан «خ», «ح» илә язылан „хүтбә“ (خطبه) „хали“ (خالی) „һәна“ (حنا) сөзләри бурада «ق» илә („г“ вә я „q“ илә) «قودبه»-гудбә“ (Р. 119) „qына“ (قنا) (Р. 21), (قالی) „галы“ (Р. 21) шәклиндә язылмышдыр.

Гейд этмәк лазымдыр ки, «ق»-„г“-нин үстүнлүйү сонрадан „h“, „x“ илә тәләффүз эдилән бир сыра сөзләрин „Китаби Дәдә-Горгуд“ дилиндә „q-г“ (ق) илә ишләнмәсиндә дә өз тә'сирини көстәрмишдир. Буна көрә дә мүасир Азәрбайҹан дилиндә „h“ илә ишләнән „һаны“, „һамы“, „һәнҹәри“, „һачан“ кими сөзләр дә „Китаби-Дәдә Горгуд“-да „q-г“ (ق) илә „ганы“ (قنی) „гаму“ (قمو) „ганчару“ (قنجرو) „гачан“ (قچن) шәклиндә ишләнмишдир.

Бунларла мүвази олараг „хатун“ (خاتون) „хан“ (خان) „халичә“ (خالیچه) сөзләринин „x“ (خ) һәрфилә язылмасы юхарыдакы нәтиҹәмизи инкар этмир, бәлкә, енә бу дөврдә үмумхалг Азәрбайҹан дилиндә фонетик тәрәддүд вә мүвазилийи көстәрир; бу исә халг дили һалында илк тәшәккүл этмә дөврүндә олан һәр бир дилә хас бир хүсусиййәтдир.

ҮЧҮНҸҮ ФӘСИЛ

„КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД“ ДИЛИНИН ГРАММАТИК ГУРУЛУШУ

Дилин әсасларындан бири олан грамматик гурулуш бир гайда олараг кеч вә аз дәйишилир вә онда баш верән дәйишиклик исә даһа чох тәкмилләшмә вә сәлисләшмә хасиййәти дашыйыр. Әкәр ҹидди зәрурәт оларса, бир грамматик ганун башга бир грамматик ганунла әвәз дә олуна билир. Бүтүн бунлар исә әсасән дилин өз дахили ганунларына уйғун шәкилдә баш верә билир. Элә буна көрә дә мин илдән бәри азәрбайҹанлылара үнсиййәт васитәси олараг хидмәт эдән үмумхалг Азәрбайҹан дилинин грамматик гурулушунда элә ҹидди бир дәйишиклик әмәлә кәлмәмиш вә мүасир Азәрбайҹан дили илә тәгрибән мин ил бундан әввәлки Азәрбайҹан дили арасында грамматик гурулушҹа көклү фәрг баш вермәмишдир. Буну „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларындан, Нәсимидән, Фүзулидән, Вагифдән һәр бир ҹүмләни, һәр бир бейти нәзәрдән кечирән һәр шәхс о гәдәр зәһмәт чәкмәдән мүшаһидә вә тәсдиг эдә биләр. Лакин бурадан „дилимизин грамматик гурулушунда мин илдән бәри һеч бир дәйишиклик олмамышдыр“ — кими үмумиләшдирилмиш бир нәтиҹә чыхармаг, әлбәттә доғру олмаз. Хүсусән үмумхалг дили һалында илк формалашма дөврүндәки Азәрбайҹан дилиндә һәлә бир сыра мүхтәлиф гәбиләви дил үнсүрләри мүвази сурәтдә ишләнмиш, бунларын арасында хүсуси шәкилдә мүбаризә дә олмуш вә бу мүбаризә һәм дә узун мүддәт давам этмиш; бә'зән бир гәбиләнин дилинә хас олан грамматик әламәт үстүн олмуш, дикәр гәбилә дилинә мәнсуб олан синоним грамматик әламәт я тамам ортадан чыхмыш вә я даһа дәгиг бир мәзмун кәсб эдәрәк үмумхалг дили грамматик гурулушунун үзви һиссәсинә

чеврилмишдир ки, бунунла да эйни заманда үмумхалг дилинин грамматик гурулушунда сәлисләшмә вә тәкмилләшмә маһиййәтли дәйишиклик әмәлә кәлмиш вә с.

Беләликлә дә кечән мин ил мүддәтиндә дилимизин грамматик гурулушунда хүсусән тәкмилләшмә, милли дил һалында ваһидләшмә, сафлашма маһиййәтли дәйишикликләр олмушдур. Белә дәйишмәләрин бир гисмини хүсуси тәдгигат апармадан көрмәк олса да, бир гисмини анчаг әсрләр бою инкишафы изләмәклә айдынлашдырмаг мүмкүн олур.

Мәһз буна көрә дә дилимизин илк абидәләриндән бири олан „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилинин грамматик гурулушуну, мүхтәсәр дә олса, нәзәрдән кечирмәк марағлы вә зәруридир.

* * *

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларынын дили грамматик гурулушча да, мүасир Азәрбайчан дили кими, илтисагидир вә түрк дилләри аиләсинә дахил олан дилләрә, хүсусән онун чәнуб-гәрб групундан олан дилләрә, чох охшардыр.

Сөзләр гурулуш э’тибарилә әсасән көк вә шәкилчиләрдән ибарәтдир, сөз көкләри дәйишмир, мә’на тәләбинә көрә сөзләр мүхтәлиф вәзифәли шәкилчи гәбул эдир, бир көкүн үзәринә сондан бир нечә шәкилчи битишдирилир. Көкләрә шәкилчиләр битишдирмәклә ени сөзләр дүзәлдилир, сөзүн дахили мә’насы дәйишдирилир вә бир сөз башга бир сөзлә бағланыр.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә вә әләчә дә илк үмумхалг Азәрбайчан дилиндә эйни мәзмун һәм сөзлә, һәм шәкилчи илә мүвази сурәтдә ифадә эдилир, бә’зән белә һал экспрессив мәгсәдә дә хидмәт эдир.

Бу дастанларда да мәфһумлары ифадә эдән сөзләр вә фикирләри ифадә эдән чүмләләр арасында әлагә, бағлылыг, мә’на мүнасибәти һәм шәкилчиләр (йә’ни сөздәйишдиричи адланан, мүнасибәт билдирән шәкилчиләр) васитәсилә, һәм дә сөзләрин чүмләдә ерләшмәләри вә сөзләрин бир-биринә янашмалары илә ифадә олунур.

Мүрәккәб сифәтләрин, сайларын, феилләрин тәшәккүлүндә янашма, говушма вә ерләшмә кими ифадә үсуллары да мүшаһидә олунур. Бурадан да бир сыра

феилләрдән ярдымчы феил, сифәт вә я сифәтләрдән гошма вә сонра исә шәкилчи әмәлә кәлдийи нәзәри чәлб эдир.

Мәс.: бу күнкү Азәрбайчан дилиндә олан *„дыр“* хәбәр шәкилчиси „дурур“ (درر)-дан, биркәлик шәкилчиси *„-лә/-ла“* вә биркәлик гошмасы *„илә“* шүбһәсиз *„билә“—„бирлә“—„бирләк“* инкишаф йолу кечирмиш вә мүстәгил *„бир“—„ләк/лик“* морфемләриндән янашма вә бирикмә йолу илә тәшәккүл этмишдир. Эйни йол илә шәхси сонлугларын да тәшәккүлүнү көстәрән нүмунәләрә „Китаби-Дәдә Горгуд“-да раст кәлмәк олур: мәс.: *„-авуз/-әвуз“* шәкилчиләри көстәрир ки, бунлар *„а-вуз-“—„а-быз“—„а-биз“* тәрзиндә инкишаф йолу кечириб тәшәккүл этдийи кими *„-мыз/-миз“* („алдығы-*мыз*“, „билдийи-*миз*“ ифадәләриндә олан) шәхс сонлуглары да янашма—бирикмә нәтичәсиндә *„биз“* әвәзлийиндән төрәмишдир. Үмумиййәтлә, көмәкчи нитг һиссәләринин вә шәкилчиләрин яранмасында „кәтүрүб дурурсан (کاتور بدررسن) „јүрүјү верди“ (یوریو ویردی) „чапар јетди“ (چپار یتدی) „сынаjу кәлдим“ (صنایو کلدم) „саjа варсам“ (صایا وارسام) „кәлүр олды“ (کلور اولدی) „биширүб дурдум“ (بشوربدوردم) „хәбәр версә кәрәк“ (خبر ویرسه کرك) „түкәнсә олмаз“ (توکنسه اولماز) вә с. кими ифадәләр мүасир дилимиздә даһа да мүхтәсәрләшмиш шәкилдә ишләнилән бир сыра ифадәләрин илк формалашма просесини айдынлашдырмаг үчүн лазыми әсасларын көстәричиләри ола билир. Белә нүмунәләр бир даһа сүбут эдир ки, мүасир Азәрбайчан дилиндә бизә садә вә я дүзәлтмә кими көрүнән бир сыра сөзләр башланғычда мүстәгил мә’налы сөзләрин бирләшмәсиндән ибарәт олмушдур.

Гейд этмәк лазымдыр ки, көк вә шәкилчиләр арасында олан мә’на әлагәләринин мүхтәлиф тәзаһүрләри сөзләр, ифадәләр вә чүмләләр арасындакы мә’на әлагәләринин әсас үсулларына даима мүвафиг олмушдур. Бурада да әсас мә’наны ифадә эдән сөзүн, бирләшмәнин, чүмләнин ери илә әлавә, икинчи дәрәчәли мә’наны ифадә эдән сөзүн, бирләшмәнин вә чүмләнин ери эйни ганун вә әсасларла мүәййәнләшдирилмишдир.

Бүтүн бу хүсусиййәтләри вә бунларла әлагәдар ола-

раг грамматик гурулушда баш верән тәкмилләшмә, сәлисләшмә йоллу дәйишмәләри даһа айдын изләйә билмәк үчүн дә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилинин грамматик гурулушунда даһа чох нәзәрә чарпан вә даһа чох сәчиййәви олан һаллары тәкбәтәк көздән кечирмәк файдалы олар.

I. МОРФОЛОЖИ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘР

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дилинин морфоложи гурулушу дедикдә биз әсасән нитг һиссәләрини вә бунларла үзви сурәтдә бағлы олан шәкилчиләри нәзәрдә тутуруг. Лакин биз бурада нитг һиссәләрини, шәкилчиләри бүтүн тәфәррүаты илә ишыгландырмаг, һәртәрәфли изаһ этмәк ниййәтиндә дейилик; әкәр белә этмәли олсаг, о заман бир китаб йох, бир нәчә китаб, һәм дә бөйүк һәчмли китаб язмалы олардыг. Биз даһа чох бә'зи морфоложи хүсусиййәтләрдән бәһс эдәчәйик вә беләликлә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“ әсәринин дили һаггында аз-чох дүрүст тәсәввүр яратмаг үчүн зәрури һесаб этдийимиз бә'зи морфоложи әламәтләри айдынлашдырмаға чалышачағыг.

А. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр

Мүасир Азәрбайчан дилиндә олдуғу кими „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларынын дилиндә дә әсасән үч нөв шәкилчидән истифадә эдилмишдир:

1. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр.
2. Сөздәйишдиричи шәкилчиләр.*
3. Мә'на дүзәлдичи (яхуд форма дүзәлдичи) шәкилчиләр.*

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә ишләнән сөздүзәлдичи шәкилчиләрин гисми инди Азәрбайчан дилиндә яшамагдадыр; дикәр гисми исә я тамамән исте'малдан чыхмыш вә я гейри-мәһсулдар һалда бә'зи дүзәлтмә сөзләрдә галмышдыр.

Бурада, бу шәкилчиләрин һамысыны дейил, дилимизин тарихи үчүн даһа чох мараглы оланларыны вә дастанларда даһа чох ишләнәнләри көстәририк.

* Икинчи вә үчүнчү нөвдән олан шәкилчиләр даһа чох айры-айры нитг һиссәләри илә бағлы олдуғундан, бунлардан әлагәдар нитг һиссәси бәһсиндә данышачағыг.

1) Феилләрә битишдириләнләр.

1. „-*т*/-*д*/-*ит*/-*ид*/-*ут*/-*уд*“ (د، ودـت، وت).

Бу шәкилчиләр феилләрә битишдирилир вә фе'ли исим алыныр; мәс.:

„бин-ит (بينت), јүклә-т (يوكلت), кеј-ит (كييت) (Р. 11)

„аш-ут (آشوت), кеч-үт (كچوت) (Р. 130—131).

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларыны әрәб әлифбасы илә языя көчүрән шәхс вә я әслиндән сурәт чыхаран катиб, бу шәкилчиләри бә'зән (ت) -*т* илә (мәс. 55—56 сәһифәләрдә: ايچت، بينت، يوكلت); бә'зән (*р*-/ر) илә даһа доғрусу (د-/*д*) һәрфи илә (мәс. 11 сәһифәдә: كيد، بيند) язмышдыр.

Ери кәлмишкән гейд этмәлиййик ки: катибин о гәдәр дә айдын олмаян хәттиндә “ د “һәрфи“ ر “ һәрфинә охшар бир шәкилдә язылмыш вә буна көрә дә М. Рифат (كوچود، بيند، ايچد، كيد، يوكلد) сөзләрини бә'зән (كوجور، بينر، اچر، يوكلر) шәклиндә „р“ илә охумушдур вә белә дә язмышдыр. Доғрудур, „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун әсл язма нүсхәси әлимиздә йохдур; лакин бир чох гәдим язма нүсхәләрдә (د) „*д*“ вә (ر) „*р*“ һәрфләринин адәтән охшар язылдығыны нәзәрә алараг, (мәс.: В. Смирковун „Древнейшая датированная турецкая рукопись XIV века“ адлы мәгаләсинә әлавә этдийи фото сурәт (facsmile)* вә бу гәбилдән олан башга сәнәдләрә, даһа бир сыра дәлилләрә әсасланараг белә дүшүнүрүк ки, М. Риф'ат вә башга наширләр тәрәфиндән (ر)„*р*“ илә охунан белә дүзәлмә сөзләрдәки сөздүзәлдичи шәкилчинин самити „*т*“ (ت) вә „*д*“ (د) -дән башга бир самит дейилдир. Бурадача һәмин шәкилчинин тәркибиндә „*д*-*т*“-дән әввәл ачыг саит „-*ә*/-*а*“ яхуд гапалы саит '*и*/*ы*/*ү*/*у*' сәсләриндән һансынын олмасыны, даһа доғрусу самитлә битән көкләрә, бу „*д*“—„*т*“ шәкилчисинин һансы саитлә өтүрүлүб битишдийини гәт'и сурәтдә мүәййәнләшдирмәк дә лазымдыр; чүнки бу шәкилчи бә'зән һәрәкәләрлә, әксәрән исә

* „Записки Восточного Отделения Императорского Русского археологического Общества „XXII т. I—II выпуск, С. Петербург, 1914. (126-чы сәһифә илә 127-чи сәһифә арасына ерләшдирилмиш фото-сурәтә бахын).

һәрәкәсиз языльмышдыр. Мәс., „Китаби-Дәдә Горгуд"-ун 11-чи сәһифәсиндә (کیَد) вә (بیندَ) сөзләринин языльшындакы һәрәкәләрә көрә бу сөзләри „кеjәд", „биңәд" охумаг лазым кәлир.* Лакин М. Кашғари Диванында бу шәкилчи илә әмәлә кәтирилмиш исимләри— (قُچت-الطراد فى الحرب وغيرها، كُذت-كل مايلبس من الاثواب) языльшына әсасланараг демәк олар ки, бу самитләр гапалы саитләрлә өтүрүлүр. Муасир Азәрбайчан дилиндә дә белә шәкилчиләрлә „өк/өj" фе'линдән дүзәлдилмиш „өкүд/„өj-үд" вә „кеч" фе'линдән дүзәлдилмиш „кеч-ид„ сөзләри ишләнир. „Кеч-ид", „өj-үд" сөзләриндә дә гапалы саитин сахланылмасы М. Кашғари Диванындакы языльшын даһа доғру олдуғуну көстәрир.**

Ери кәлмишкән гейд этмәк лазымдыр ки, П.М. Мелиорански (اوكد) сөзүнүн нечә яранмасындан бәһс эдәрәк (د) „д" шәкилчисини анлашылмаз бир шәкилчи кими изаһ эдир. О, (اوكد) сөзүндәки шәкилчини „-үд" дейил, (دو) (ду) кими гәбул эдиб сөзү дә „өкүд" дейил, „өкдү" шәклиндә охумушдур.*** Әлбәттә, Мелиорански сәһв этмишдир.

2) „-ш/-уш/-үш/-ыш/-иш" (ش).

Бу шәкилчи муасир Азәрбайчан дилиндә дә мәһсулдар бир һалда ишләнмәкдәдир. Һәм М. Кашғари Диванында, һәм дә Ибн Муһәнна луғәтиндә бу шәкилчи илә дүзәлән фе'ли исимләрә нүмунәләр верилмишдир.

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында бу шәкил-

---

* „Китаби-Дәдә Горгуд"-ун Дрезден нүсхәсинин Бартолд тәрәфиндән көчүрүлмүш сурәтиндә کوچودم، بیندم، اجدم языльмыш Ватикан нүсхәсиндә исә һәмин чүмләләрдә کچُورُرم، بِنرِم، اِچُرم языльмышдыр.

** Гейд этмәлийик ки, сон заманларда нәзәрдән кечирдийимиз Ватикан нүсхәси дә бизим кәлдийимиз нәтичәни тәсдиг эдир; бурада һәрәкәләрлә (اِچِدُر) ичидидүр (بِندِي ايدى) бинйди иди языльмышдыр. (Ватикан, 287 с).

*** Араб филолог, XXVIII, XXIX, 83 с.

чи илә дүзәлдилән фе'ли исимләрә аз тәсадүф олунур, анчаг бир нечә сөз вардыр.

(باقش) „баг-ыш", (طوریش) дур-ыш", (یوریش) „jүр-иш" (с. 59). (قریش) „гыр ыш" (с. 129) вә б. к.

3) *-ма/-мә* (ما ،مه).

Мәсдәр шәкилчиси „*-маг/-мәк*"-дән сонунчу „-г/-*к*" сәсләринин дүшүрүлмәси илә әмәлә кәтирилмиш бир шәкилчидир. Бу, муасир Азәрбайчан дилиндә олдуғу кими, фе'ли исим дүзәлтмәк үчүн ишләнмишдир; мәс.:

„Бу дәли богма (بوغمه) чыгарачаг оланча еjбимизи гагди" (Р. 63). „Јемә (يیمه), ичмә (ايچمه) олды (Р. 37).

4) „*-ычы/-ичи*" (جى).

Исимләрә битишиб мәсләк, пешә вә с. билдирән „*-чи...*" шәкилчисилә мәнша э'тибарилә гоһум олан бу шәкилчи феилләрә битишәрәк һәмин феилдә ифадә олунан иш вә я һәрәкәтлә сифәтләнән бу вә я дикәр шәхси, һейваны яхуд әшяны муәййәнләшдирән фе'ли сифәтләри дүзәлдир; мәс.: „биличисиди" (بيلجسيدى) (Р. 3) „*jыгычы*" (يقجى) (Р. 35) вә с.

5) „*-ынч/-унч*"... (نج).

„Башыма гахынч (قاخنج) jүзүмә тохунч (توخنج) олмасун" (Р. 98).

„Оғлана горхунч (قورخنج) хәбәрләр верәjим" (Р. 98).

П. Мелиорански бу шәкилчини тәкчә (ج) һәрфилә вермишдир*, лакин көстәрдийи мисаллардан анлашылыр ки, Мелиорански көстәрдийи „севинч" вә „горгунч" (سيونج؛ قرقنج) кими сөзләрин әсл көкүну дүзкүн тә'йин этмәмишдир. Чүнки „севин" фе'ли ишләнилсә дә „горгун" фе'ли һеч бир заман ишләнмәмишдир.

Демәк бу сөзләр „сев" (سو) вә „горг" (قورق) көкләриндән (نج) (-инч/-унч) шәкилчиләрилә дүзәлмишдир.

6) -„*мач*" (مج).

Бу шәкилчи гейри-мәһсулдар олараг анчаг бир нечә сөздә ишләнмишдир;

---

* П. М. Мелиорански „Араб филолог...," с. XXXIII.

Доламач (طولامج) (Р. 98).

Базламач (بازلمج) (Р. 5) (яхуд бозламач).

Мелиорански бу шәкилчинин анчаг фе'ли-исим әмәлә кәтирдийини сөйләйәрәк „буламач" (بلامج) сөзүнү мисал көстәрмишдир.* Лакин юхарыдакы нүмунәләрдән мә'лум олур ки, „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында бу шәкилчи һәм фе'ли-исим, һәм фе'ли-сифәт дүзәлтмәк үчүн ишләнмишдир.

7) „*-әчәк/-ачаг* (جق/اجق/ ـجق/ ـجك).

Бу шәкилчи фе'ли сифәт әмәлә кәтирмәк үчүн бир нечә сөздә ишләнилмишдир. Мәс.: „јатачаг) (یتاجق) јерим... (Р. 6).

„Бу јыгылачаг (یقلاجق) евдә ун јог (Р. 6).

„Сән варачаг (وارەجق) јерүн доламач-доламач јоллары олур" (Р. 98).

„Ол саңа верәчәки (ويرەجكى) гызы... (Р. 48).

Бу шәкилчи һаггында нә М. Кашғари Диванында, нә дә Ибн Мүһәнна лүғәтиндә һеч бир мә'лумат йохдур. Бу шәкилчи, ола билсин ки, сон дөврләрдә төрәмиш; буна көрә дә бу шәкилчинин „Китаби-Дәдә Горгуд"-да һәр һансы бир мә'нада ишләнмәси, үмумән фе'лин кәләчәк заман шәкилчиси олан „*-ачаг/-әчәк*" морфеминин тарихи нөгтейи-нәзәриндән дә тәдгиг эдилмәли бир фактдыр.

8) „*-дик/-дыг/-дук/-дуг*" (دوق/دوك).

„Ох атдуғум јерләри, гылыч чалуб баш кәсдүкүм јерләри көстәрәјим" (Р. 69).

„Атдуғу даш јерә дүшмәзди" (Р. 33).

Нүмунәләрдән көрүндүйү кими, бу шәкилчи фе'ли сифәт әмәлә кәтирмәк үчүн феилләрә битишдирилир вә эйни заманда шәхс билдирән нисбәт шәкилчиләрини дә гәбул этмиш олур; мәс.: „атдуғ-у" [атдыг-ы] (آتدوغى), „истәдүк-үм" [истәдик-им] (ايستدوكم), „кәсдүк-үм" [кәсдик-им] (كسدوكم) вә с.

Бу шәкилчи үмумиййәтлә түрколожи әдәбиййатда мәсдәр шәкилчиси кими дә танынyр. „Китаби-Дәдә Горгуд"-да да бә'зән белә бир мә'на вә вәзифәдә

* П. М. Мелиорански „Араб. филолог...", с. XXXIII,

ишләнмишдир; мәс.: „Кәздикиндән (كزدكدن) өлдүкүн, (اولدكك) јек ола (Р. 11).

9) „*-ум/-үм/-ым/-им*" (وم).

„Маңа бу јарадан өлүм јоqдур" (Р. 17). (اولوم).

„Гырq тутум гара сачлым" (Р. 112). (توتوم).

Мелиорански бу шәкилчинин Ибн-Мүһәнна лүғәтиндә олдуғуну вә фе'ли исим әмәлә кәтирдийини „өлүм" (اولم), „турум" (توروم), „олтурум" (اولتروم) мисаллары илә көстәрмишдир.*

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанлары дилиндә исә бу „*-ум/-үм*" шәкилчиси һәм фе'ли исим, һәм дә фе'ли сифәт дүзәлтмәк үчүн ишләнмишдир.

Юхарыдакы мисалда „өлүм" (اولم) сөзү фе'ли исим, „тутум"** сөзү исә фе'ли сифәтдир. Лакин гейд этмәлидир ки, бу шәкилчи „Кита и—Дәдә Горгуд" дастанларында о гәдәр кениш даирәдә ишләк олмамышдыр.

Бу шәкилчийә бә'зән „*-ли/-лү*" шәкилчиси битишдириләрәк сифәт әмәлә кәтирилир: мәс.: „кедимлү" (كدملو), „кәлимлү" (كلملو), „өлүмлү" (اولملو) (Р. 165), Бу сөзләрдәки (ملو) шәкилчисини вачиб шәкилчиси кими (*-малы/-мәли*) охуянлар сәһв эдирләр. Чүнки, һәр шейдән әввәл, билмәлидир ки, вачиб шәкилчиси „*-малы/-мәли*" һәлә о заманки Азәрбайҹан дилиндә олмамышдыр; икинчи, „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларынын язылышында нә гәдәр ваһид имла гайдасы олмаса да, муәййән дәрәчәдә „*т*" сәсинин саитләр арасында „*д*" сәсинә чеврилмәси кими фонетик гануна бу дасталарын катиби әсасән риайәт этмишдир; мәс.: „ајдар" (آيدر). „ајтдылар" (آيتدلر)

Мәһз бу гануна көрә дә „кет" (كت) сөзү саитлә башланан шәкилчи гәбул эдәндә „д" (د) илә كد мәс.: „кедимлү" (كدملو) шәклиндә язылыр; самитлә башланан шәкилчи гәбул эдәндә исә „*т*" дәйишилмир; мәс.: „кет" (كت) „кетсүн" (كتسون) (Р. 103) язылыр;

* П. М. Мелиоранский „Араб филолог...", с. XXXIII.

** Белә бир чәһәти дә гейд этмәк лазымдыр ки, муәййән өлчү мә'насына „тут" фе'линдән „тутам" сөзү дә дүзәлдилиб ишләнилмишдир: „алтмыш тутам"—آلتمش طوتام (Р. 35).

буна көрә дә самитлә башланан вачиб шәкилчиси „-малы/-мәли" „кет" (كت) сөзүкә битишдирилдикдә (كدملو) дейил (كتملو) шәклиндә языламалы иди, һалбуки белә дейил, йә'ни (كتملو)) дейил (كدملو) язылмышдыр. Беләчә дә бә'зән (كليملو) шәклиндә язылышдан да мә'лум олур ки, бу сөзү „кәлмәли" дейил, „кәлимлү" охумаг лазымдыр.

Демәли, бу шәкилчи „-малы/-мәли" дейил, „-ум-лу", „-үм-лү", „-ым-лы"-„-им-ли" тәрзиндә „-ум/-үм" ... илә „-лу/-лү" үнсүрләриндән әмәлә кәлмиш бир шәкилчидир.*

10) (-ан/-ән) (ان، ن).

Бу шәкилчи фе'ли сифәт әмәлә кәтирмәк үчүн феилләрә битишдирилир; мәс.:

„Ақан (آقن) дуры сулардан хәбәр кечә" (Р. 11).

„Чыхан (چخن) чан кәрү кәлмәз" (Р. 3).

„Көнлүн јүча тутан (طوتن) әрдә дөвләт олмаз" (Р. 3).

„Өлән (اولن) адам дирилмәз" (Р. 3).

Ибн-Мүһәнна лүғәтиндә „-ан/-ән" шәкилчиләри дейил, эйни вәзифәдә ишләнән вә орта Асия түрк дилләринин бир чохунда бу күн дә ишләнмәкдә олан „-кан/-кән (كان); -қан/-ган/-ған (غان، قان) шәкилчиләри көстәрилмишдир.** Мә'лум олдуғу үзрә, -ган, -ған, кән... шәкилчиләри мүасир Азәрбайчан дилиндә ишләнән бир сыра сөзләрдә гейри-мәһсулдар бир шәкилчи кими сахланылмагдадыр; һәм дә бу шәкилчи илә әмәлә кәтирилмиш сөзләр мүасир дилимиздә мүхтәлиф мә'наларда ишләнир.

Бә'зиләри тамамән исим мә'насыны верир (галын саитлиләрдә; „сахсаған", „дағдаған", „чалаған" „папаған", „фырраған"; инчә саитлиләрдә: „кәсәкән", чәпкән"

* Ватикан нүсхәси бизим нәтичәмизи тәсдиг эдир; чүнки бурада һәмин сөзләрдә шәкилчи һәрәкәләрлә беләчә язылмышдыр:

كِلمْلى كِدِمْلِي دُنْيا صوْك اوجِي اولوملو دنْيا

(кәлимли кедимли дүнја сон-учу өлүмлү дүнја)

** П. М. Мелиоранский, „Араб филолог", с. XXX.

вә с...); бә'зиләри исә сифәт мә'насында ишләнир (мәс.: „ағлаған", „гачаған", „чалышган", „күсәкән", кәзәкән" вә с).

Ишин давам этмәсилә әшяны сифәтләндирмәк үчүн даһа гәдим замандан түрк дилләриндә „-ган/-кән" шәкилчиләринин ишләндийини М. Кашғари Диванындан да өйрәнирик.*

Бу шәкилчинин нечә тәшәккүл этмәси һаггында илк дәфә кениш мә'лумат верән түрколог Ж. Дени олмушдур. Онун изаһатына көрә (غان) заман фәргләрини итирәрәк феилдән даими кейфиййәт билдирән сифәт әмәлә кәтирән бир шәкилчидир. Бу һагда хүсуси бир мәгалә язан профессор Н. К. Дмитриев исә нисбәтән даһа этрафлы вә айдын изаһат вермишдир.**

11) „-күн/-гун/-ғун"... (كون، قون، غون).

Бу шәкилчи феилдән сифәт вә я исим әмәлә кәтирмәк үчүн ишләнмиш шәкилчиләрдәндир; мәс.:

„Ағ јеләклү өткүн (اوتكون) охдан гајыгмајан" (Р. 103).

„Гара донлу, азғун (ازغون) динлү кафирләрә бир оғул алдурдунса, декил маңа" (Р. 14).

„Дашгун-дашгун (طشقون) сулары ашуб кәлдүкүндә-кечдүкүндә Беjрәк адлу бир jикидә булушмадыныы" (Р. 57).

Ибн Мүһәнна лүғәтиндә (غن) шәкилчиси илә әмәлә кәтирилмиш бирчә „јорғун" (يورغن) сөзү верилмишдир.***

Проф. Н. К. Дмитриев (غن، غون) шәкилчиси илә (غان) шәкилчисинин даһа гәдим бир үмуми шәкилчидән айрылдығыны зәнн эдир.

12) „-чәк" (جك).

Бу шәкилчи фе'ли-исим дүзәлтмәк үчүн бә'зи феил көкүнә битишдирилир. „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанлары дилиндә анчаг „әм" сөзүндән әмәлә кәтирил-

* Диван, I ч. с. 23.

** Н. К. Дмитриев, Аффикс غان в ново-османском языке. (Доклады АН ССР—1928).

*** „Араб филолог"... с. XXX.

миш „әмчәк“ сөзү ишләнмишдир. Ибн Мүһәнна лүғәтиндә дә тәкчә бу сөз мисал верилмишдир.

Белә мә'лум олур ки, бу шәкилчи даһа гәдим бир тайфа дилинә мәнсуб олмуш вә артыг X—XIII әсрләрдә өлмүш вә я фонетик дәйишмә нәтичәсиндә ени шәкилә дүшмүш бир шәкилчидир.

13) „-әр/-ар“ /(ر ,ار).

Бу шәкилчи феилдән сифәт, бә'зән исә зәрф дүзәлтмәк үчүн феил көкләринә битишдирилир; мәс.:

„Јарар (يارر) (Р. 97), „гачар“ (قچار) (Р. 17).

„Гантуралы јикитләрин ағлар (آغلر) көрди“ (Р. 103). „Гарача чобан чапар (چپار) јетди“ (Р. 33).

14) „-ки/-кү“ (کو ,کی).

Бу шәкилчи анчаг бир нечә феилдән исим дүзәлтмәк үчүн ишләнмишдир: мәс.:

„Хан бабамын күје-ки-си (کویکسی) (Р. 14).

„Гадын анамын сев-ки-си“ (سوکیسی) (Р. 14).

Бу шәкилчи илә дүзәлән бә'зи сөзләрә „-лу/-ли“ шәкилчиси артырмагла кейфиййәт билдирән исимләр дә дүзәлдилиб ишләнмишдир; мәс.:

„Көр-кү-лү“ (کورکلو) (Р. 95, 96, 99, 107).

„Сев-кү-лү“ (سوکلو) (Р. 110, 113).

Ола билсин ки, галын саитли сөзләрдә бу шәкилчинин галын саитли вә боғаз сәсли (самитли) нөвү олан „-ғы/-ғу шәкилчиләри дә о заманки үмумхалг дилиндә ишләнмишдир. „Китаби-Дәдә Горгуд“-да исә бунларын нүмунәсинә раст кәлмәдик.

„Китаби-Дәдә Горгуд“-да бә'зи сөзләрин тәркибиндә бурада көстәрилмәйән шәкилчиләрә дә раст кәлмәк олар, лакин бунларын һамсындан бәһс этмәк ишини кәләчәйә сахлайыг.

2) Адлара (сифәт, сай вә саирәйә) битишдириләнләр.

„Китаби-Дәдә Горгуд“-да фе'лә битишән сөздүзәлдичи шәкилчиләр олдуғу кими, бир сыра исим, сифәт вә дикәр нитг һиссәләринә дә битишән сөздүзәлдичи шәкилчиләр ишләнмишдир.

Белә шәкилчиләрдән башлычалары ашағыдакылардыр:

1) „-ар/-әр“ (ر).

Бу шәкилчи бә'зи сифәтләрә битишәрәк феил дүзәлтмәк үчүн ишләнмишдир; мәс.: „сарартғыл“ (صاررتغل) (Р. 8) „ағардуғын“ (آغردوغن) (Р. 89).

Көрүндүйү кими бурада „сары“ сифәтиндән ахырынчы „ы“ саити атылмыш вә галан көкә „-ар“ шәкилчиси битишдирилмишдир: чүнки ики саит бир арая кәлмәз. Бурада вердийимиз „ағар-маг“ сөзү Ибн Мүһәнна лүғәтиндә дә мисал көстәрилмишдир; Мелиорански бунунла әлагәдәр олараг (سوار) „сувар“ сөзүнүн дә белә дүзәлдийини еһтимал тәрзиндә гейд этмишдир.* Белә анлашылыр ки, Мелиорански һаглыдыр вә бу шәкилчи ялныз сифәтләрдән дейил, исимләрдән дә феил әмәлә кәтирир. Буну „Китаби-Дәдә Горгуд“-да ишләнән „евәр-мәк“ (ایورمك) вә мүасир Азәрбайчан дилиндәки „от-ар-маг“, „сув-ар-маг“ сөзләри **сүбут эдир.**

2) „-ла/-лә“ (له ,لا).

Бу шәкилчи мүхтәлиф сөзләрә битишдириләрәк мүхтәлиф мәзмунлу сөзләр дүзәлтмәк үчүн ишләнир.

а) бә'зи адлара битишдириләрәк феил дүзәлдилир; мәс.:

„Гуш гуш-ла-дылар“ (قوشلادلر) (Р. 12).

„Ов ов-ла-дылар“ (اولادلر) (Р. 11).

„Изин из-лә-ди“ (ایزلەدی) (Р. 83).

„Гонаг-ла-ды“ (قوناقلادی), „ағыр-ла-ды“ (آغرلادی) (Р. 41).

б) бу шәкилчи исимдән исим дүзәлтмәк үчүн дә ишләнмишдир; мәс.:

„Јај-ла“ (بیلا) (Р. 59).

в) бә'зи исимләрин сонуна битишдириләрәк зәрф әмәлә кәтирмишдир, мәс.: „дунла“ (دونله) (Р. 4)“ Данла“ (طاکله) (р. 102).

Бу сонунчу сөз Ибн Мүһәнна лүғәтиндә дә нүмунә кими верилмишдир.** Мүасир Азәрбайчан данышыг

* П. М. Мелиорански, „Араб филолог“, с. IXIXX.

** П. М. Мелиорански, „Араб филолог“, с. IXXXIII.

дилиндә бә'зән „даннан“ „кечәйинән“, „сабаһнан“ ифа-дәләрини эшитмәк олур ки, бунлар фикримизчә, „дан-ла“, „кечәйлә“, „сабаһла“ ифадәләринин дәјишмиш шәкли олмалыдыр; чүнки белә һадисә биркәлик билди-рән „-*лә*/ -*ла*“ гошмасында да мүшаһидә олунур; мәс: Мәммәдлә“ әвәзинә “Мәмәднән“, „гардашымла“ әвәзинә „гардашымнан“ дейилир вә с...

3). -*чы*, -*чы*/-*чи*, -*чи*). (جی ،چی).

Бу шәкилчи исмә битишдирилир вә бир шәхсин мүәййән мәсләкә вә я мүәййән пешәйә мәнсуб олду-ғуну көстәрир. Бу шәкилчинин мәншә э'тибарилә „адам“ мә'насыны верән „*чс*/*чи*-*чи*/*зи*-*си*/*ши*“ вә с...„ илә әла әдар олдуғуну сөйләйирләр.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында бу шәкилчи илә исимләрдән дүзәлдилмиш сөзләр я хүсуси исим, я пе-шә билдирән исим кими ишләнмишдир.

„Јаланчы оғлы јаланчуг“ (یلانچی) (Р. 49, 50, 52, 59, 66).

„Әнсә Гоча оғлы огчы“ (اوقچی) (Р. 176).

„Сурначылары говды“ (صرناچی) (Р. 61).

„Нагарачылары говды“ (نقاره‌چی) (Р. 61).

Ибн Мүһәнна китабында һәмин шәкилчи илә дүзәл-дилмиш мүхтәлиф пешәкар адыны билдирән 1:0-йә гәдәр сөз верилмишдир. (Түркийә чапы. 154—157 сә-һифәләр).

4). „-*лаq* (لاق).

Бу шәкилчи ер билдирән исимләри әмәлә кәтир-мәк үчүн бә'зи исимләрә битишдирилир; мәс.: „јајлаq (ییلاق).

5) „-әл“ (ل).

Бу шәкилчи исим вә сифәтләрдән феил әмәлә кә-тирмәк үчүн ишләнир; . мәс.: „јөң-әл-т“ (یوڭلت) (Р. 74).

6) „-*ә*/-*а*“ (ا).

Бу шәкилчи бә'зи исимләрдән феил дүзәлтмәк үчүн ишләнир; мәс.:

„Сырча пармағын ган-а-тсун“ (قناتسون) (Р. 66).

7) „-*лик*/-*лыг*“ (لق، لك).

Бу шәкилчи исим, сифәт вә сайлара битишдириләрәк ән чох мүчәррәд кейфиййәт мәфһумуну билдирән

исимләр дүзәлдир. Бу, „Китаби-Дәдә Горгуд“-да чох ишләнмишдир: мәс.: „јыл-лыг“ (Р. 100) „әр-лик“, „баһадур-лик“, „чиласун-лик“, „јикит-лик“ „тәкәб-бүр-лик“ (Р. 3) „вар-лыг; (Р. 3), „бир-лик“ (Р. 7) сөзләри „-*лик*/-*лыг*“ шәкилчиләри илә дүзәлдилмиш исимләрдир.

8) „-*лы*/-*ли*/-*лү*/-*лу*“ (لی، لو).

Бу шәкилчиләр дә исимләрдән сифәт дүзәлтмәк үчүн чох ишләнән шәкилчиләрдәндир; мәс.: „Ағ јүз-лү (یوزلو) „ала көз-лү“ (کوزلو) (Р. 19), „бөрк-ли“ (بورکلی) (Р. 70), „ағ саqгал-лу“ (صقاللو) (Р. 11), дин-лү“ (دینلو) (Р. 70), „ағбирчәк-лү“ (برجکلو). (Р. 11), „дил-ли“ (دیللی) (Р. 70), „шалвар-лы“ (شلوارلی), „гушаг-лу“ (قوشقلو) (Р. 35).

А. Боровков „-*лыг*“ вә „*лы*“ шәкилчиләринин мәншәиндән бәһс эдәрәк, бунларын өзбәкчә „лығ толған“, яхуд „лыг тола“ („лап долу“, „допдолу“, „ағзбағыз“) ифадәләриндә ишләнән „лыг“ гошмасын-дан, гәдим уйғур дилиндә мүстәгил сурәтдә „бол“, „чох“ мә'насында ишләнән „лиға“ сөзүндән олдуғуну көстәрир ки,* бу, мүәййән дәрәчәдә, һәгигәтә уйғундур.

Азәрбайчан данышыг дилиндә дә „адам лығ верир“ яхуд „лығана палчыг“ ифадәләриндә олдуғу кими „чохлуг“ мә'насында „*лыг*“ сөзү ишләнир. Мә'лум олдуғу үзрә „-*лыг*-/*лик*“ вә „-*лы*/-*ли*...“ шәкилчилә-ринин мәзмунунда да „чохлуг“ мә'насы вардыр.

9) „*сыз*/-*сиз*/-*суз*/-*сүз*“ (سز).

Бу шәкилчи әсасән исимләрдән сифәт дүзәлтмәк үчүн ишләнир; мәс.: „гујруг-суз“ (قویرقسز), „гулагсыз“ (قولقسز) көпәк кәтүрүн“ (Р. 46) вә с.

10) „-*чуq*,-*чыq*,-*чик*“ ... (جوق، جق، جك).

Бу шәкилчи исимләрә битишдириләрәк кичилдил-миш исим (исми—тәсғир) әмәлә кәтирир; „чикәрчик“ (جکرجك) (Р. 33), „оғланчуq“ (اوغلنجوق) (Р. 9), „*саq-галчыq*“ (صقالجق) (Р. 88), „дәрәчик“ (درەجك) (Р. 82) „дағарчыq“ (طغارجق) (Р. 29), „бојунчуq“ (بوینجوق) (Р. 80). Ибн Мүһәнна луғәтиндә бу шәкилчинин Түркүстан

* „Языки Сев. Кав. и Дагестана“ мәчмуәси 1, 1935, с. 22.

дилиндәки (قنا، كنا) шәкилчиләринә гаршы түркмән дилинә мәхсус шәкилчи олдуғу көстәрилмиш вә (اكزجغ، سراىجغ) мисаллары верилмишдир*.

А. Боровков „*-чыг/-чик*" шәкилчисинин мәншәиндән бәһс эдир вә көстәрир ки, бу шәкилчи ени доғулмуш ушаг мә'насына олан „чаға" сөзүндән төрәмишдир.** Бу фикирлә разылашмаг олур, чүнки азәрбайчанчадакы „ушаq", „чо-чуq", „чағ-а", „чағ-ала" сөзләриндә дә бу „шаq", „чуq", „чағ" үнсүрләри умуми сурәтдә вардыр.

11) -чығаз/-чикәз (جكز، جوكز، جغز).

Әслиндә бу шәкилчи „-чыг/-чик шәкилчисинә „-аз/-әз" үнсүрләринин артырылмасы илә дүзәлдилиб охшама, әзизләмә, мәзмунуну ифадә этмәк үчүн ишләнән шәкилчидир вә мүасир Азәрбайчан дилиндә дә мәһдуд һалда сахланылмагдадыр. „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында бу шәкилчидән о гәдәр дә кениш даирәдә истифадә эдилмәмишдир:

Мәс.: „кәлин-чүкәз" (كلنجوكز) (Р. 15), „гыз-чығаз" (قيزجغز) (Р. 107)

12. „-ғы/-ки (غى، كى).

Бу шәкилчи нисбәт вә ерлик һал шәкилчиләрини гәбул этмиш исимләрә битишдириләрәк сифәт әмәлә кәтирир; мәс.: „башын,-да-ғы" (باشكدغى) (Р. 24), „алтүн,-да-ғы" (آلتوكدغى) (Р. 140).

Мүасир Азәрбайчан дилинин бә'зи шивәләриндә (Ағдаш, Гутгашын) инди дә бә'зән „алтындайы/алтындағы" шәклиндә сөйләнишә тәсадүф этмәк олур.

Бу шәкилчинин өн сыра сәсли нөвү олан „ки" илә бә'зи заман исимләри битишдириләрәк заман зәрфи дүзәлдилмишдир: мәс.: „јарын-ки (يارنكى) күн мән әләм, оғлум гала" (Р. 96).

Башга вәзиййәтдә „-ки" шәкилчиси ишләнмәмишдир.

13. -„-ин/-ын" (ين)

Бу шәкилчи исимләрдән мүхтәлиф мә'налы зәрф дүзәлтмәк үчүн ишләнмишдир:

* П. М. Мелиорански—„Араб филолог о турецком языке" 10, 013, XXVIII.

** „Языки Сев. Кавказа и Дагестана" Мәчмуәси, 1, с. 18—19.

а) заман зәрфләри дүзәлтмәк үчүн заман билдирән исимләрә битишдирилмиш; мәс.:

„Гышда" мә'насына „гыш" исминдән „гыш-ын" (قشين) (Р. 10). „Јазда" мә'насында „јаз" исминдән „јаз-ын" (يازين) (Р. 10).

„Пайызда" мә'насында „күз" исминдән „күз-ин" (كوزين) (Р. 9).

„Кечә вахты" мә'насында „дүн" исминдән „дүн-ин" (دونن) (Р. 133).

„Вахтда" мә'насында „вагт" исминдән „вагт-ын" (وقتين) (Р. 80).

б) бә'зи исимләрә битишәрәк тәрз-һәрәкәт зәрфи дә әмәлә кәтирир; мәс.: „Дәли Горчар Бајандур ханын диванына кәлди, дизин (ديزين) чөкди, ајдар" (Р. 49).

Бурадакы „дизин" сөзү „дизи үстә" мәзмунунда тәрз-һәрәкәт зәрфи кими ишләнмишдир.

14. Зәрфин мүхтәлиф мә'на нөвләрини дүзәлтмәк үчүн „Китаби-Дәдә Горгуд"-да „*-анча*" (мәс: „оланча"), „синчә" (мәс: билә-синчә), „нч-ле-йин", (мәс.: бу-нчлейин) „*-рәк*" (мәс.: јүк-рәк") кими бә'зи шәкилчиләр дә тәк-тәк ишләнмишдир.

Б. Исим

„Китаби-Дәдә Горгуд" дилиндәки исимләрин морфоложи гурулушу әсасән бу күнкү дилимиздә олдуғу кимидир. Мүасир Азәрбайчан дилиндә йийәлик һалы әмәлә кәтирмәк үчүн „*-ин/-ын/-үн/-ун*", тә'сирлик һалы әмәлә кәтирмәк үчүн „*-и/-ы/-у/-ү*" йөнлүк һалы әмәлә кәтирмәк үчүн „*-а-/-ә*" (саитлә битән исимләрдә исә битишдиричи „ј"-дә артырылмыш, йә'ни „-ја/-јә" ишләнмишдир), ерлик һалы әмәлә кәтирмәк үчүн „*-да/-дә*", чыхышлыг һалы әмәлә кәтирмәк үчүн „*-дан/-дән*" шәкилчиләри ишләнмишдир. Лакин бунунла белә бә'зи хүсусиййәтләр дә нәзәрә чарпыр ки, бунлар, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Саитлә битән исимләрдә тә'сирлик һал шәкилчиси сөз көкүнә бу күнкү әдәби дилимиздә вә чанлы ди-

лимизин бир чох шивәсиндә „-*н*“ самити илә битишдирилдийи һалда, „Китаби-Дәдә Горгуд“-да бә’зи шивәләримиздә олдуғу кими, „j“ илә битишдирилмишдир; мәс.:

„Гарга-jы“ (قرغه‌یی) (Р. 15).
„Јазу-j-ы“ (یازویی) (Р. 148).
„Борчлу-j-ы“ (بورجلویی) „буғра-j-ы“ (بوغرایی) (Р. 9) вә с.

Бу күнкү Газах, Борчалы шивәләриндә вә Бакы әтрафындакы бә’зи кәнд (Күздәк, Гоби) данышығында belә вәзиййәт инди дә мөвчуддур. Бунун изи тә’сирлик һалда „-нә“ (нәјн) вә „су“ (сују) сөзләриндә мөһкәм бир ганун кими әдәби дилимиздә дә сахланылмагдадыр.

Белә бир чәһәти гейд этмәк лазымдыр ки, битишдиричи „j“ үмумиййәтлә әдәби дилимиздә XVIII әсрә гәдәр ишләнмишдир вә јалныз XVIII әсрдән битишдиричи „н“ үстүнләшмиш вә әдәби дилимизин ваһид нормасы олмушдур. Буна көрә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“-да „j“ битишдиричисинин ишләнмәси огуз-гыпчаг әсасында тәшәккүл тапан үмумхалг Азәрбайчан дилиндә огуз үстүнлүйүнүн ганунн әламәти сайылмалыдыр

2) „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында ерлик һал шәкилчиси „*-да/-дә*“ бә’зән чыхышлыг һал мә’насында ишләнмишдир; мәс:

„Чобанын...алнында (آلنندا) бир өпди“* (Р. 29).

„Јазыда (یازیده) јабанда (یابانده) кејики говар, сәнин, өнүнә көтүрәр“ (Р. 13).

„Газаны бурағур кедәрсәвүз, евиндә (ایونده) бизи говарлар“ (Р. 153).

„Оғланы ики талусунын арасында (اراسنده) уруб чагды јыгды**. (Р. 13).

---

* Ватикан— چوبانوك آلننى اوپدى (с. 267).

** Ватикан— اوغلانوك ايكى طالسنوك اورتاسنده اورب يقدى (с. 315).

Бу чүмләләрин мә’насына көрә, биринчи чүмләдәки „алнында“ сөзү „алнындан“, икинчи чүмләдәки „јазыда“, „јабанда“ сөзләри „јазыдан“, „јабандан“, үчүнчү чүмләдәки „евиндә“ сөзү „евиндән“ вә дөрдүнчү чүмләдәки „арасында“ сөзү „арасындан“ әвәзинә, йә’ни чыхышлыг һал мә’насына ишләнмишдир. Белә факт „*-дан/-дән*“ шәкилчисинин доғрудан да ерлик һал шәкилчиси „*-да/-дә*“ үзәринә „*н*“ морфеминин артырылмасы илә сонрадан төрәмиш олмасы һаггындакы мүлаһизәни тәсдиг эдичи бир дәлил ола биләр; лакин биз һәләлик бу факты мүвазилик изи кими изаһ этмәклә кифайәтләнирик.

3) Исмин чыхышлыг һал шәкилчиси, юхарыда гейд этдийимиз кими, бә’зән, шәрги түрк дилләриндә олдуғу кими, гапалы саитлә „*-дын/-дин*“, бә’зән, гәрби түрк дилләриндә олдуғу кими, ачыг саитлә „*-дан/-дән*“ шәклиндә ишләнмишдир:

Мәс.: „Гырыш күни өндин (اوكدين) дәпән“ (Т. 129).
„Дағдан (طاغدن) судан (صودن) (Р. 14).

4) Ийәлик һал шәкилчисинин вә нисбәт шәкилчиләринин бир сыра хүсусиййәтләри „Китаби-Дәдә Горгуд“ дили илә Азәрбайчан үмумхалг данышыг дили арасында бир чох һалда эйниййәти экс этдирир. Бу хүсусиййәтләр сөз бирләшмәләриндә, әләлхүсус исим бирләшмәләриндә әлагәләндиричи шәкилчиләрдә тәзаһүр этдийиндән бунлардан исим бәһсиндә данышмағы (сөз бирләшмәләри үмумиййәтлә синтаксисә дахил олса да) мәгсәдә даһа уйғун билирик.

Үмумиййәтлә дастанларда там бирләшмәләр аз, ихтисарлы бирләшмәләр исә чох ишләнмишдир ки, бунларын да хүсусиййәтләри, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Биринчи тәрәфи ийәлик һал шәкилчиси, икинчи тәрәфи исә нисбәт шәкилчиси илә формалашдырылан там бирләшмәләр:

—„Мәним әлүм“ (منم الوم) (Р. 18).
—„Мәним евим“ (منم اوم) (Р. 29).
—„Сәнин, гапун,“ (سنك قاپوك) (Р. 28).
—„Сәнин, оғлун,“ سنك اوغلوك) (Р. 41).

—„Гызын гардашы“ (قیزك قرداشی) (Р. 59).
—„Онун галасы“ (اونك قالاسی) (Р. 40).
—„Чобанын әлләри“ (چوبانك اللری) (Р. 29).
—„Гызын аты“ (قیزك آتی) (Р. 43).
—„Көзүнүн јашы“ (کوزنك یاشی) (Р. 55).
—„Кимүн, отағы“ (کموك اوتاغی) (Р. 56) вә с.

Үмумиййәтлә белә бир чәһәти гейд этмәк лазымдыр ки, чәм шәхсләр үзрә там исим бирләшмәләри, күман ки, үслуби тәләбдән асылы олараг, аз ишләнмишдир.

б) Нисбәт тәрәфләрин (мүзафларын) тәркибиндән дүзәлдилән ихтисарлы мүрәккәб бирләшмә; мәс.:

„Башым бахти (باشم بختی) евүм тахти“ (اوم تختی) (Р. 8).

„Ағзым ичи; (آغزم ایچی) (Р. 88).

Бу мисаллардакы „башым“, „евим“, „ағзым“ сөзләри „мәним башымын“, „мәним эвимин“, „мәним ағзымын“ мә'насында олмагла йийәлик тәрәфи вә йийәлик шәкилчиси дүшмүш мүзафлардыр ки, һеч бир йийәлик шәкилчиси олмадан „бахты“, „тахты“, „ичи“ мүзафлары илә бирләшдириләрәк ихтисарлы мүрәккәб исим бирләшмәси әмәлә кәтирилмишдир.

в) Йийәлик шәкилчиси олмаян биринчи тәрәфлә, нисбәт шәкилчиси гәбул этмиш икинчи тәрәфдән дүзәлдилән вә үмумилик билдирән исим бирләшмәси; мәс.:

„Огуз бәјләри“ (Р. 41). „Ханлар ханы“ (Р. 6).
„Јер јүзи“ (Р. 6). „Инәк бозағысы“ (Р. 102).
„Көк јүзи“ (Р. 6).

г) Нисбәт тәрәфи (мүзафы) әввәлә кәтирилмиш исим бирләшмәси; мәс.:

„Ики талусунун үстүнә буғанын“ (Р. 10).
„Анасы оғланын“ (Р. 78), „бәдөј аты оғланын“ (Р. 78).

Белә чеврилмиш бирләшмәләрә „Китаби-Дәдә Горгуд“-да аз мигдарда раст кәлмәк олур. Бу мисаллардакы бирләшмәләр мүасир дилимизчә „буғанын үстүнә“, „оғланын бәдөј аты“ вә с. мә'насында ишләнмишдир.

ғ) Адлыг һалында олан бир исимлә нисбәт шәкилчиси гәбул этмиш икинчи исмин гошулмасындан дүзәлән вә тә'йин бирләшмәси мәзмуну ифадә эдән исим бирләшмәси; мәс.:

„Бин јердә ипәк халичәси дөшәнмиш иди“ (Р. 68).

Мүасир дилдә белә мәзмуну ифадә эдән бирләшмәләрдә һеч бир шәкилчи олмур, бу бирләшмә „ипәк халичә“ тәрзиндә ишләнир.

Бунун белә олмасы нсбат эдир ки, бу күн бә'зи дилчиләримизин сифәт бирләшмәси кими таныдыглары „дәмир гапы“, „күмүш гашыг“, „ипәк халичә“ вә с. сифәт бирләшмәси йох, шәкли узлашмасына көрә дә исим бирләшмәсидир.

д) Бә'зән бирләшмәнин биринчи тәрәфи атылыр вә анчаг икинчи тәрәф (мүзаф) бирләшмәнин әсас мә'насыны мүһафизә эдәрәк ишләнир. Белә мүхтәсәр бирләшмәләрин исә ики нөвү вардыр:

1) Нисбәт шәкилчиси вә битишдиричи „*н*“ гәбул этмиш тәкчә мүзафлардан (икинчи тәрәфләрдән) ибарәт олан мүхтәсәр бирләшмәләр; мәс.:

„Көнл-ү-н уча тутан әрдә дөвләт олмаз“ (Р. 3).
„Ала голлу сапан-ы-н әлинә алды“ (Р. 2).
„Бир-и н атанда ики-си-н, үч-ү-н јыгды“ (Р. 2).

2) Саитлә битән исимләрдән „*-усы/-үси*“ шәкилчиси илә дүзәлдилән вә бә'зән һал вә я нисбәт шәкилчиси гәбул этмиш олан мүзафлардан ибарәт мүхтәсәр бирләшмәләр; мәс.:

„Оғланы ики тал-усу-н-ун арасында уруб чагди“ (Р. 13).

„Ј л-ысы гара газлыг атын бүтүн биндин“ (Р. 74).
„Оғлу Оруз чилов-ысы-н-и чәкдирди“ (Р. 70).

Башга нитг һиссәләрилә исимләрин тәркибиндән дә бир сыра белә мүхтәсәр бирләшмәләр дүзәлдилиб ишләнмишдир.

Биринчи тәрәфи әвәзлик олан белә бирләшмәләрдә икинчи тәрәфдә нисбәт шәкилчисиндән сонра һал шәкилчиси ихтисар эдилмиш олур; мәс.:

„Мәним үн-үм анла, сөзүм динлә“ (Р. 71).
„Хан Бајандур мәним нә әксикликим көрди?“ (Р. 7).
„Сәнин оғлун, ады Бүгач олсун“ (Р. 11).

Бурадакы „мәним үнүм“ ифадәси там шәкилдә „мәним үнүмү“ кими „мәним әксикликим“ ифадәси „мәним әксикликими“ кими „сәнин оғлун,“ ифадәси исә „сәнин, оғлун,ун,“ кими там бирләшмәләрин ихтисар шәклидир.

Көрүндүйү үзрә, бурада әввәлкиләрдән тә'сирлик һал шәкилчиси, үчүнчүдән исә ййиәлик һал шәкилчиси ихтисар эдилмишдир.

В. Сифәт

Сифәт „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанлары дилиндә бир о гәдәр дә морфоложи хүсусиййәтләрә малик дейилдир. Дилимизин морфоложи гурулушу тарихи нөгтейи-нәзәриндән мүәййән дәрәчәдә диггәти чәлб эдән хүсусиййәт сифәт дәрәчәләридир. Белә ки, „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанлары дилиндә үмумән сифәт дүзәлдән вә хүсусән сифәт дәрәчәсини әмәлә кәтирән шәкилчиләр сон дәрәчә аздыр. Һалбуки бу күнкү дилимиздә, хүсусән чанлы дилимиздә сифәтин дәрәчәләрини әмәлә кәтирмәк үчүн бир чох шәкилчиләр вә я башга васитәләр ишләнир.

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында сифәт дәрәчәси дүзәлдән башлыча шәкилчиләр бунлардыр:

1. Шиддәт дәрәчәсини әмәлә кәтирмәк үчүн бу күнкү дилимиздә „*м, п, р, с*" үнсүрләри ишләндийи һалда, „Китаби-Дәдә Горгуд"-да анчаг „*п*" ишләнмишдир; мәс.:

„Ап-алача" (Р. 48) „сап-а-сағ" (Р. 17) вә с.

М. Кашғари Диванындан* вә тәхминән 14—15-чи әсрләрдә язылмыш олан „Әлгәванин" китабындан** мә'лум олур ки, ялныз „*п*" дейил, „*м*" дә сифәтин шиддәт дәрәчәсини дүзәлтмәк үчүн XI—XIV әсрләрдә ишләнмишдир.

2. Артырма дәрәчәси әмәлә кәтирмәк үчүн „*-ча/-чә*" шәкилчиләри ишләнмишдир; мәс.: „ала-ча" (Р. 3), „алча" (Р. 15), „көлкәли-чә" (Р. 21), „көк-чә" (Р. 7), „ағча" (Р. 81), „алтунлу-ча" (Р. 78), „ејүблү-чә" (Р. 63), „тозлу-ча" (Р. 18), „гаралу-ча" (Р. 56) вә с.

3. Мүгайисә вә үстүнлүк ифадә этмәк үчүн чох сейрәк һалда, йә'ни анчаг „*јәк*" сөзү илә „*-рәк*" шәкилчиси ишләнмишдир; мәс.: „*јекрәк*" (Р. 82—96).

Лакин бу вә я дикәр әшяны кейфиййәтчә башга әшя илә мүгайисә этдикдә, мүгайисә ме'яры олан әшянын ады „*-ча/-чә*" шәкилчисини гәбул эдир; мәс.:

* Диван, 1 ч. с. 284.

** Әлгәванин, с 5, (القوانين الكليه لضبط اللغه التركيه).

„Гызылчуг (дәкәнәким-чә) кәлмәз маңа
Әкри башлы (чәкәним-чә) кәлмәз маңа.
Алы голлу (сапаным-ча) кәлмәз маңа" (Р. 24).

Мүасир дилимиздә олдуғу кими „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында да мүхтәлиф дәрәчә анлайышыны ифадә этмәк үчүн сөзләрин янашдырылмасы, сөзләрин тәкрары вә я һал шәкилчиси илә әлагәләндирилмәси кими синтактик үсуллардан да истифадә олунмушдур; мәс.:

„Јучалардан јучасан" (Р. 117).
„Гуру-гуру чајлара су салдым" (Р. 76).
„Ганлу-ганлу сулардан кечәр" (Р. 41).
„Соуг-соуг пунарлары кәрәксә" (Р. 91)
„Бөјүк-бөјүк суларын көпрүсү ағач" (Р. 32).
„Ачуг-ачуг мејдана бәнзәр сәнин алунчуғун" (Р. 53).

Бу үсулдан чохлуг, мүбалиғә мә'насы ифадә этмәк үчүн исимләрдән дә истифадә олунмушдур. (мәс.: „Тавла-тавла шаһбаз атларыны биндиләр" (Р. 22)).

Г. Сай

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанлары дилиндә сайларын гурулушу әсасән мүасир Азәрбайчан дилиндә олдуғу кимидир.

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанлары дилиндә дә һәм мигдар сайы (бир, ики, үч, дөрд, беш...), һәм сыра сайы („үчүнчүдә кәндүјә зәрб ејләди"), һәм пайлама сайы („бир-бир", „бирин", „икисин"...), һәм дә гейри-мүәййән сайлар „бир-ики") мүасир Азәрбайчан дилиндә олан эйни сөзләр, эйни шәкилчиләр, эйни бирләшмә йолу илә ифадә эдилмишдр.

Бунлардан әлавә, үмумән дүня дилләринин, хүсусән Азәрбайчан дилинин тарихи үчүн чох мараглы олан вә бу вахта гәдәр һеч бир әдәбиййатда гейд эдилмәйән хүсуси сай системинә, йә'ни отузлуг системинә „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында тәсадүф эдилир. Бу системә көрә отуздан артыг бүтөв сай, көрүнүр бир гайда олараг, отуз үзәринә әлавә олунан он сайы илә, 60 исә „ики отуз", 90 сайы „үч отуз" вә с. кими ифадә эдилибмиш. „Китаби-Дәдә Горгуд"-да бу гайда үзрә анчаг бир-ики сайын ифадәси ишләнмишдир. Мәс.:

„Кәрчәкләрин *үч отуз он* јашыны долдурса јек" (Р. 4).

„*Он отуз он* јашын да долсун*" (Р. 4).

Бурада биринчи чүмләдәки сайы (3.30 + 10 = 100) „йүз", икинчи чүмләдәки сайы (10.30 + 10 = 310) „үч йүз он" мә'насына баша дүшмәк лазым кәлир. Лакин беләкүман этмәк олар ки, бу чүмләдә „он отуз он" шәклиндә сайлар бирләшмәси гейри-мүәййән чохлуг анлайышынын ифадәсидир.

Мә'лум олдуғу үзрә, гәдим түрк-рун языларында буна охшар сай системи вардыр. Лакин бурада бу систем онлуглары дейил, мүрәккәб мигдар сайлары әмәлә кәтирмәк үчүн ишләнир. Мәс.:

„16 яш" демәк үчүн „алты-јикирми јәш"
„21 яш" демәк үчүн „бир отуз јәш"
„27 яш" демәк үчүн „јити отуз јәш"
„31 яш" демәк үчүн „бир гырг јәш"
„18 яш" демәк үчүн „сәкиз јикирми јәш"
„22 яш" демәк үчүн „ики отуз јәш" вә с... ифадәләри ишләнмишдир. Vilh. Thomsen—Inscriptions de l'Orkhon... (с. 111) китабында бу сайлары, фикримизчә, доғру охумамышдыр. О, бу китабында „алты-јикирмини „26" (Vingt six) (с. 108), „бир-отуз" ифадәсини „31" (trante et un) (с. 109), „јити-отуз"-у „37" (trante sept) (с.111), „бир гырг"-ы „41" (quarante et un) (с.111) мә'насына тәрчүмә этмишдир. Лакин бу тәрчүмәнин доғру олмадығы мәтнин башланғычындан алдығымыз ашағыдакы парчадан мә'лумдур.

„Күл-тикин јити отуз јашына Гарлуг будун әрүр барур әркли јағы болды. Тамағ ыдуг башда сүнүш—димиз. Күл-тикин ол сүнүшдә отуз јашајур ерти. Алп шалчы аг атын бинип оплају тәкди. Ики әрик удышру санчды. Qарлугуғ өлүртимиз, алтымыз. Аз будун јағы галды; Гара көлдә сүнүшдимиз, Күл-тикин бир гырг јашајур әрти".**

Бу парчадан чох айдын сурәтдә көрүнүр ки, Күлтәкин 27 яшында олдуғу заман Гарлуг будунла яғы олмуш, сонра 30 яшында онларла Тамағ-ыдуг башында дөйүшмүш, онлары мәғлуб этмиш; бу заман Аз будун яғы олмуш вә Күлтәкин 31 яшында икән Аз будун илә Гара көлдә мүһарибә этмишдир.

Лакин Тһомсенин тәрчүмәсиндән белә чыхыр ки, Күлтәкин 37 яшында Гарлуг будунла яғы олмуш; сонра 30 яшында Тамағ-ыдуг башында, 41 яшында олдуғу заман исә Азларла Гара көлдә мүһарибә этмиш.

Бу тәрчүмә хроноложи мәнтигә дә уйғун дейилдир. Буна көрә биз „бир гырг" сайыны „41" дейил*, „31" кими анламалыйыг. Ери кәлмишкән гейд этмәлийик ки, бурада мүәййән онлуға артырылан тәклик „артығы" сөзү илә онлуглара гошулараг ифадә эдилмишдир; мәс.: „47" демәк үчүн „гырг артығы јити" ифадәси ишләнмишдир.*

Нәдәнсә Тһомсен дә, Родлов вә Мелиоранскы дә бунларын арасында фәрг гоймамышлар. Буна охшар сай системи уйғур языларында да вардыр; проф. С. Е. Малов буну тамамилә доғру охумушдур.** мәс.: „ит јыл бир јикирминчи ај алты отуза". (В год собаки одиннадцатого месяца двадцать шестого (числа) яхуд „биш јикирмикә" (пятнадцать) вә с. Бурада онлуг сайы йөнлүк һалдадыр.

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында исә бу сай системи онлуглары яратмаг үчүн ишләнилмишдир. Әкәр анчаг „үч-отуз" олсайды, о заман руни языларда олдуғу кими „23" сайыны анламаг лазым кәләрди. Лакин бурада „үч отуз он" сайы вардыр ки, белә сай системи бизә даһа чох „икирмилик" адланан сай системини хатырладыр.

Мә'лум олдуғу үзрә бә'зи дилләрдә „икирмилик" адланан сай системи олмуш вә һазырда да вардыр.

Бә'зи керман дилләриндә,*** бир сыра [һинд-Иран

---

* Ватикан—„Кәрчәкләрин үч отуз јашын долдурса јек, үч отуз он јашыныз долсун" (с. 321).

** Vilh. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon, Helsingfors, 1896, с. 111

* В. В. Родлов вә П. М. Мелиоранскы дә (Сборник трудо орхон. эксп. IV С. П. 1897. 1. 30 31) белә аһәк охумушлар.

** С. Е. Малов —Уйгурские рукописные документы эксп. С. Ф. Олденбурга—Ленинград, 1932, с. 135—139. Бурадача гейд этмәк лазымдыр ки, С. Е. Маловун сонрадан нәшр олунмуш „Памятники древнетюркской письменности" адлы китабында да бу нөв сайлары, хүсусән Орхон китабәләриндән алдығымыз чүмләләрдәки сайлары бәлки китабында олдуғу кими доғру охумуш вә доғру да тәрчүмә этмишдир (с. 41).

*** В. А. Брим, „Система числительных в германских языках" („Языковедные проблемы по числительным"—Ленинград. 1927).

дилләриндә,* франсыз дилиндә**икирмилик сай системинин олдуғу мә'лумдур.

Түрк дилләриндә исә онлуг сайлар әсасән тәкликләрлә он сайы тәркибиндән әмәлә кәтирилмишдир. Мәс.: Сәксан (сәккиз он), догсан (доггуз он) вә с.

Түрк дилләриндән бә'зиләриндә (мәс.: Гарачай, балгар дилләриндә) икирмилик системи дә мөвчуддур. мәс.: ики чикирмә (40) вә с.

Лакин индийә гәдәр отузлуг сай системи илә отуздан артыг бүтөв сайларын бу вә я дикәр дилдә дүзәлдилмәси факты бизә мә'лум дейилдир.

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанлардакы отузлуг сай системи гурулуш э'тибарилә онлуг вә икирмилик сисеминә чох охшайыр; фәрг бурасындадыр ки, „Китаби-Дәдә Горгуд"-да „икирми" дейил „отуз" сайы әсас ваһид көтүрүлүр вә икинчи бир отуз мигдары битинчә көрүнүр он, ики он сайы артырылыр. Күман этмәк олар ки, вахтилә белә бир отузлуг сай системи түрк дилләриндән һансында исә кениш даирәдә ишләнмишдир.

F. Әвәзлик

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында ишләнмиш әвәзликләр мүасир дилимиздәки әвәзликләрдән бир о гәдәр дә фәргли дейилдир вә, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир.

I. Шәхс әвәзликләри

Биринчи тәк шәхс—„мән" „бән" (من، بن)
Икинчи " " —„сән" (سن)
Үчүнчү " " —„ол" „о" (او، اول)
Биринчи чәм шәхс—„биз" „миз" (بز، مز)
Икинчи чәм шәхс —„сиз" (سز)
Үчүнчү " " —„анлар", „онлар" (اونلار، آنلار)

„Ол" әвәзлийи һалландыгда вә чәм шәкилчиси гәбул этдийи заман „анын", „ана", „анда", „андан", „анлар" шәклиндә ишләнмишдир.

* Ф. А. Розенберг, „Материалы по двадцатному счету" (орада).
** M. Nicod, L. Boulgakova, B. Potozka—Grammaire française, Moscou 1938, с. 57.

„Мән", „сән" әвәзликләри исә йөнлүк һалда „маңа" (مكا) „саңа" (سكا) шәклиндә ишләнмишдир; мәс.:

„Гара башым гурбан олсун саңа" (سكا)
„Ағыз дилдән бир гач кәлмә хәбәр маңа" (مكا)

„Китаби-Дәдә Горгуд"-да „өз" (اوز) вә „кәндү" (كندو) әвәзликләри дә мүвази сурәтдә ишләнмишдир.

„Өзүнү дана сазына салди" (Р. 66).
„Өз чаныма гыјам" (Р. 112).
„Кәндөзүн јер јүзүндә көрди" (Р. 53).
„Кәндүнә бир һампа истәрмишсән" (Р. 44).
„Кәндүји дәлүлүкә бурагды" (Р. 59).

II. Ишарә әвәзликләри

„Бу" (بو), „шу" (شو), „ол" (اول), „үшдә/-уш-дә/" (اوشده).*

„Ағбан евим шундан (شوندن) кечмиш" (Р. 27).
„Евин бундан (بوندن) кечди" (Р. 28).
„Мәрә гочалар, мунун (مونك) өлүми нәдәндир" (Р. 126).
„Икинди вақты муны (مونى) мана чевирәсиз јејәм" (Р. 126).
„Мән муңа (موكا) битәкәллүф јапышмајым" (Р. 128).
„Будна (بوندا) миннәтлә алмaqдан исә анда (انده) бабам јанында минәтсиз алмаq јек" (Р. 40).

Ер зәрфи мә'насына „бунда" илә мүвази олараг „бурада" (بوراده) сөзү дә ишләнмишдир. (Р. 45, 63).

* Уш, (үш, ош) сөзү „бу" мә'насына гәдим халд дилиндә дә ишләнмиш олдуғуну ак. И. Мешшаниновун „Халдоведение" вә „Язык ванских клинописных надписей" (I ч. 47—49с.) әсәрләриндән өйрәнирик.

Бу һагда Мелиорански М. П. „Араб филолог"-да белә гейд эдир: «اوش» по контексту „вот этот" (ذا), ош (с. 07,4); М. Кашғари исә бу сөзүн бир-биринә яхын ики мә'нада ишләндийини билдирир.

اوش—حرف معنا «هكذا» يقال «اش مندغ قيل» معنا افعل هكذا
اوش—حرف بمعنى «الان» يقال منا «اوش كلد كم بو» معنا حضور الان
I ч. с. 40)

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында бу сөз бир дәфә (اوشده) шәклиндә ишләнмишдир ки, мәтнә көрә „бу да" „будур" мә'насыны верир (Р. 50). Түрк дилләриндә ишләнән „үшдә-иштә" „ушол-шолшу", „ушбу-ишбу" сөзләри бурадандыр. Бунлар кестәрир ки, бу сөз һәтта гәбиләләрдән әввәлки бир дилин галығыдыр.

III. Суал әвәзликләри

„Ким? нә? вә бунларын һалланмыш шәкилләри, „ганы?“ „ганда?“, „ганчари?“, „ганғы“, „нечә?“, „нијә?“ вә с.

„Ханыныз ким“ (کیم)? (Р. 128).

„Нә (نه) сөјләјим“? (Р. 63).

„Умун нәдир? (نه‌در)“ (Р. 128).

„Оғул Чобан, ганда (قنده) кедәрсин“? (Р. 29).

„Оғлан ганчару (قنجرو) кетди ола?“ (Р. 73).

„Су гачан (قچن) хәбәр версә кәрәк?“ (Р. 26).

„Һеј гырг ешүм, гырг јолдашым, нијә (نیه) ағларсыз“ (Р. 101).

„Көрәлим, ханым нечә (نجه) өкмүшләр“, (р. 101).

IV. Гејри-муәјјән әвәзликләр

Кимсә, кими, ким... *Мәс.*:

„Кими (کیمی) ајдар, кејик тозыдыр, кими (کیمی) ајдар јағы тозыдыр“ (Р. 69).

„Ким (کیم) атын бинәр, ким (کیم) чөшән кејәр (р. 79).

„Бир дахи кимсә (کمسه) јазы јердә јолдашы гојуб гачмаја“ (Р. 73).

Д. ФЕИЛ

Мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими үмумхалг Азәрбајчан дилинин илк формалашма дөврүндә дә феил морфоложи чәһәтдән рәнкарәнклији илә дикәр нитг һиссәләриндән фәргләнмиш вә демәк олар ки, ијирмијә гәдәр грамматик анлајышы ифадә әдән морфоложи әламәтә малик олмушдур. Бу әламәтләр сонралар даһа да тәкмилләшмиш вә дәгигләшмишдирсә дә өз әслиндән, әлбәттә айрылмамышдыр. Буна көрә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында ишләнмиш феилләр һәр чәһәтдән мүасир Азәрбајчан дили илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Буну даһа айдын көрмәк вә бу һагда нисбәтән там тәсәввүр саһиби олмаг үчүн фе'лин әсас категорияларыны мүхтәсәр дә олса, айрылыгда нәзәрдән кечирмәк фајдалы олар.

а) Фе'лин заман шәкилчиләри

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә заманлары билдирмәк үчүн, башлыча олараг, ашағыдакы шәкилчиләр ишләнмишдир:

1. *-ды/-ди* (دی)
2. *-мыш/-миш* (مش)
3. *-уб/-үб* (وب)
4. *-р/-ар/-әр/-ур/-үр* (ار، ور، ر)
5. *-з* (ز)

Бу шәкилчиләрдән 1, 2, 3 кечмиш заманы, ики сонунчу (4, 5) исә, индики вә кәләчәк заманлары ифадә этмәк үчүн ишләнмишдир.

I. Мәс.: *-ды/-ди* (دی)

„Оғлан анасынын сөзин сыммады (صمادی),
Буғач бәк јериндән уру дурды (طوردی),
гара полат үз гылычын белинә гушанды (قوشاندی),
аг тозлыча гаты јајыны әлә алды (الدی),
алтун чидасын әлинә алды (الدی),
бәдөј атыны тутдурды будун бинди... (طوتدردی، بندی)“
(Р. 18).

2. *-мыш/-миш* (مش)

„Мән бу јердән кедәли дәлү олмыш (اولمش)
делим ағча гарлар јағмыш, дизә јетмиш (یاغمش، یتمش)
Хан гызынын евиндә гул—хәлајиг дүкәнмиш (دوکنمش)
мәшрәбә алмыш, суја вармыш.... (آلمش، وارمش)“ (Р. 63).

3. *-уб/-үб* (وب)

„Гаршу јатан гара дағым јыгылубдур“ (یقلوبدر)
„Көлкәличә габа ағачым кәсилүбдүр“ (کسیلوبدر) (Р. 57).

4. *-ар,-әр/-ур/-үр/-ыр,-ир,-р* (ور، ار، ر)

„Сам јелләри әсмәдин, Газан, гулағым чынлар (چکلر)
Сарымсаг отын јемәдин, Газан, ичим көјнәр (کوینر)
Сары јылан согмадын ағча тәнүм галгар, шишәр (قالقر، شیشر)
Гурумушча көксүмдә судүм ојнар (اوینار)
Јалынузча оғул көрүнмәз, бағрым јанар“ (ینار) (Р. 75).

„Бу гызы истәмәкә ким вара билүр“ (بلور) (Р. 44).

„Ол үзүмү сыгарлар, ал шәрабы олур“ (اولور) (Р. 90).

5. -з (ز)

„Гаршу јатан гара дағлар гарыса,
оты битмәз, ел јапылмаз“ (بتمز، یاپلمز) (Р. 83).

„Ол заманда оғул ата сөзин ики еләмәзди (ایلمزدی) (Р. 72).

Гейд этмәк лазымдыр ки, мүасир Азәрбайҹан дилиндә олдуғу кими, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә дә кечмиш заманда ичра эдилмиш иши мүхтәлиф тәрздә ифадә этмәк үчүн әсас „*-ды...*“, „*-мыш...*“, „*-уб...*“ кечмиш заман шәкилчиләриндән башга, „*-ди*“, „*иди*“ (دی، ایدی) вә „*-миш/имиш*“ (مش، ایمش) көмәкчи феилләринин мүхтәлиф заман шәкилчиләриндән сонра фе'лә битишдирилмәсиндән вә я гошулмасындан да истифадә эдилмишдир; мәс.:

1) „Бәкләри басуб Газан өнүндә отурарды (отур-ар-ды اوتوررردی), кимсәјә илтифат еjләмәзди“ (еjлә-мә-з-ди ایلمزدی) (Р. 142).

2) „Ол заманда Оғуз бәкләринә нә гәза кәлсә уjхудан кәлүрди (кәл-үр-ди کلوردی) (Р. 107).

3) „Оғузда Доха гоча оғли Дәли Домрул дејәрләрди (де-јәр-ләр-ди دیرلردی), бир әр варды; бир гуру чајын үзәриндә бир көпри јапдырмышды (јапдырмыш-ди یاپدرمشدی) кечәндән отуз агча алурди (ал-ур-ди آلوردی)“ (Р. 87).

4) „Мәкәр бир күн көприсинин јамачында бир бөлүк оба гонмуш иди (гон-мыш иди قونمش ایدی), ол обада бир јахшы—хуб јикит сајру дүшмиш иди (дүш-миш-иди دوشمش ایدی)“ (Р. 87).

5) „Мән бу иши дујсам бојлә кәлүрмидим, (кәл-үр-ми-дим کلورمیدیم)“ (Р. 168).

6) „Оғул, сән гыз истәмәзмишсән (истә-мә-з-миш-сән ایستمزمشسن), бир чиласун—баһадур истәрмишсән (истә-р-миш-сән ایسترمشسن)“ (Р. 96).

Бу көмәкчи феилләр башга нитг һиссәләринә дә гошулараг ишләнир; мәс.:

1) „Газана дүшмән имишсән“ (Р. 166).

2) „Улу оғлунун ады Әкрәк иди“ (Р. 142).

Белә мә'лум олур ки, илк тәшәккүләтмә дөврүндәки Азәрбайҹан дилиндә кечмиш заманда ваге олмуш иши ифадә этмәк үчүн мүстәгил олараг, айры-айры үч шәкилчи вә ики көмәкчи феил ишләндийи һалда, индики замана мәхсус мүстәгил шәкилчи олмадығы кими, кәләҹәк заманы да ифадә эдән хүсуси шәкилчи олмамышдыр; һәр ики заман үчүн ر//ز (*р//з*) шәкилчиләри ишләнмишдир. Бу һадисәнин сәбәбини изаһ этмәк үчүн үмуми дилчилик әсасларына нәзәр салаг:

Дил илә анлайышлар арасындакы әлагәнин бир сыра гануларындан мә'лумдур ки, инсан шүурунда заман мәфһумларынын яранмасы яхындан узаға доғру, мә'лумдан мәчһула доғру гайдасы әсасында олдуғу кими, бу мәфһумларын дилдәки тәзаһүр вә тәшәккүлү дә эйни йолу, эйни гайданы тә'гиб этмишдир. Белә ки, кәләчәк заман мәфһуму дикәр (кечмиш вә индики) заман мәфһумларындан сонра әмәлә кәлдийи үчүн, дилдә дә, кәләчәк заман билдирән хүсуси әламәт, кечмиш вә индики заманлары билдирән хүсуси әламәтләрдән сонра яраныр. Һәтта бә'зән, кәләчәк заман мәфһуму олдуғу һалда, кәләчәк заман үчүн хүсуси шәкилчи һәлә тәшәккүл этмәмиш олур. Белә һалларда, чох заман, нисбәтән даһа әввәл тәшәккүл этмиш олан индики заман әламәти мүвәггәти олараг, кәләчәк заманы да билдирмәк үчүн ишләнир. Бу вәзиййәтин һинд—Авропа дилләринин бир чохунда да олдуғуну мүтәхәссисләр тәсдиг эдирләр; мәс.:

„Алман дилинин элми грамматикасы“ китабында белә дейилир: „Дикәр гәдим герман дилләриндәки кими, гәдим үст—алман дилиндә дә кәләчәк заманын хүсуси әламәти олмамышдыр; о, индики заман (presens) әламәтилә ифадә эдилмишдир. Бу һалын изини биз мүасир дилдә тапырыг“*.

Эйни вәзиййәти инкилис дилиндә дә мүшаһидә эдирик; мәс.: „Инкилис дилинин тарихи“ китабында охуюруг:

„Гәдим инкилис дили феилләриндә ики заман—индики

* Л. Р. Зиндер, Т. В. Сокольская—Научная грамматика немецкого языка, Москва, 1939, 131 с. вә В. М. Жирмунский—Развитие строя немецкого языка, Ленинград—1936, с. 44.

вә кечмиш заманлар фәргләнир“*, „индики заман әламәти өз ади вәзифәсилә янашы олараг, кәләчәк заманы ифадә этмәк үчүн дә ишләнир“**.

Кәләчәк замана мәхсус хусуси әламәтин айрылмадығыны, үмумән заман шәкилчиләринин там тәбәллүр этмәдийини гәдим франсыз дилиндә дә көрмәк олур; мәс.: „франсыз дилинин тарихи“ китабында охуюруг: „Заманларын ишләнмәсиндә көһнә франсыз дили, бурада заман мәфһумларынын кафи дәрәчәдә тәбәллүр этмәмәси илә, нисбәтән сонракы дөврләрин дилиндән хейли фәргләнир. Индики заман әламәти әсасән өзүнүн ади мә'насына маликдир; лакин бу әламәт кәләчәк заманы ифадә этмәк үчүн дә ишләнә биләр“***.

Фарс дилиндә кәләчәк замана мәхсус айрыча әламәтин олмамасы, кәләчәк заман (مستقبل صریح)-ын индики заман үзрә тәсриф олунан خواستن „истәмәк“... фе'линин көмәкчилийи илә дүзәлмәси (мәс.: „кәләчәйәм“ демәк үчүн خواهم رفت, „эдәчәкләр“ демәк үчүн خواهند کرد дейилмәси), эләчә дә рус дилиндә садә яхуд битмиш кәләчәк адланан заманын эйнилә индики заман („*ю/у*“, „*ешь/ишь*“, „*ет/ем/им*“, *ете/ите/ут/ат—ют/ят*) морфемләрилә мүәййән феилләрин битишмәсиндән, мүрәккәб яхуд тәсвири кәләчәк адланан заманын исә һәмин шәкилчиләри гәбул эдәрәк тәсриф олунмуш „быть“ фе'линин мәсдәр шәклиндә олан феилләрә гошулмасындан (мәс.: „охуячағам“ демәк үчүн „буду читать“, „язачагсан“ демәк үчүн „будешь писать“ вә с. кими) дүзәлдилмәси дә бу гануниййәтлә әлагәдардыр.

Индики вә кәләчәк заманлары ифадә эдән шәкилчиләрин һәлә тәбәллүр этмәдийини, һәр ики заман үчүн эйни шәкилчинин ишләндийини „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә дә мүшаһидә эдирик. Бурада да, юхарыда адларыны чәкдийимиз дилләрдә олдуғу кими, анчаг «ر» (*-ар/-әр/-ур/-үр...*) вә «ز» (*-з*) шәкилчиләри фәргсиз олараг һәр ики заманы билдирмәк үчүн ишләнмишдир. Бу әламәтләрин һарада, һансы мә'нада

———

* В. А. Ильиш—История английского языка. Москва, 1938, 4—8 с.

** Енә орада, 61 с.

*** М. В. Сергиевский—История французского языка, с. 80.

ишләндийини исә анчаг чүмлә дахилиндә мүәййәнләшдирмәк мүмкүн олур.

Буну даһа айдын тәсәввүр этмәк үчүн, ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк:

«درسه خان کوررمسین اوغلانی یازیده یاباندە کیکی [قوارسنك
اوکه کتوررکیکه اتارکن اوقلەسنی اورر اولدرر اوغلك سنی
اولدرمدین سن اوغلکی اولدری کورکه دیدیلر.» (Р. 13).

Бу парчаны әслинә уйғун бир шәкилдә мүасир әлифбамыз илә вә бә'зи шәрти һәрфләрлә язсаг белә олачаг:

„Дәрсәхан, көрәрмисин оғланы, јазыда, јабанда кеjики говар, сәнин өнүнә көтүрәр, кеjикә атаркән, оqла сәни урар өлдүрәр. Оғлун сәни өлдүрмәдин, сән оғлуны өлдүри көркилә дедиләр“.

Бу парчадакы чүмләләрин ифадә этдийи мә'наны нәзәрә алыб ر ،ار шәкилчиси илә формалашан хәбәрләри мүасир дилимизә көрә дүзәлдәрәк язсаг, белә олачаг:

„Дәрсә хан, көрүрсәнми оғланы, языдан-ябандан кейики говур, сәнин өнүнә кәтирир, кейикә атаркән охла сәни вурачаг өлдүрәчәк (вуруб өлдүрәчәк) (вуруб өлдүрәр). Оғлун сәни өлдүрмәдән, сән оғлуну өлдүрсәнә!—дедиләр“.

Бу чүмләләрдәки хәбәрләри нә үчүн белә анламалы? Бу суала чаваб вермәк үчүн бурада нағыл олунан һадисәни яда салмаг лазымдыр.

Ова чыхмыш ата илә оғул арасында нифаг салмаға чалышан гырх намәрдин бир гисми языда—ябанда кейик овламагла мәшғул олан оғланын (Дәрсә ханын оғлу Буғач ханын) янына кәләрәк, она атасынын адындан яландан, һийләкарлыгла дейирләр ки: „Бабан деди:—кеjикләри говсун, кәтүрсүн, бәним өнүмдә тәпәләсүн; оғлымын ат сәкирдиш, гылыч салыш, ох атышын көрәjим, севинәjим, гуванаjым, күвәнәjим“.

Оғлан бунлара инаныр, кейики говараг атасы олан тәрәфә кәтирир ки, атасы көрүб фәрәһләнсин. Бу дәм, әввәлдән сөзләшмиш олан гырх намәрдин дикәр дәстәси (Дәрсә ханын янында оланлар) Дәрсә хана:

„Дәрсә хан, көрүрсәнми оғланы, языдан—ябандан

кейнки говур, сəнин өнүнə кəтирир. Кейикə атаркəн охла сəни вурачаг, өлдүрəчəк—дейирлəр“.

Бу мəзмундан айдын олур ки, бу парчадакы کوررمسین (көрəрмисин) хəбəри „көрүрсəнми“ мə’насына, قوار (говар) хəбəри „говур“ мə’насына, کتورر (кəтүрəр) хəбəри „кəтирир“ мə’насына ишлəндийи кими, اورر (урар) хəбəри дə „вурачаг“, اولدرر (өлдүрəр) хəбəри дə „өлдүрəчəк“ мə’насына ишлəнмишдир.

Белəликлə айдын олур ки, бу парчадакы „көр-əр-ми-син“ хəбəриндə олан „*-əр*“ шəкилчиси мүасир дилдəки „*-үр*“ (көр-үр-мү-сəн) шəкилчиси мə’насына, „говар“ сөзүндə олан „*-ар*“ шəкилчиси мүасир дилдəки „*-ур*“ (гов-ур) шəкилчиси мə’насына, „көтүрəр“ сөзүндəки „*-əр*“ шəкилчиси мүасир дилдəки „*-ир*“ (кəтирир) шəкилчиси мə’насына ишлəндийи кими: „*-ур-ар*“ хəбəриндəки „*ар*“ шəкилчиси мүасир дилдəки „*-ачаг*“ (вур-ачаг) шəкилчиси мə’насына, „өлдүрəр“ сөзүндəки „*-əр*“ шəкилчиси исə мүасир дилдəки „*-əчəк*“ (өлдүр-əчəк) шəкилчиси мə’насына ишлəнмишдир. Демəли əввəлки хəбəрлəрдəки „*-ар/-əр*“ шəкилчиси мүасир Азəрбайчан дилиндəки *-үр, -ур, -ир* шəкилчилəри əвəзинə, сонракы хəбəрлəрдəки „*-ар/-əр*“ исə мүасир Азəрбайчан дилиндə кəлəчəк заманы билдирмəк үчүн ишлəнəн—*ачаг, —əчəк* əвəзинə ишлəнмишдир.

Мүасир Азəрбайчан дилиндə индики заманы ифадə етмəк үчүн ишлəнəн шəкилчи илə фонетик тəркибчə эйнийййəт тəшкил едəн „*-ур/-үр*“ шəкилчиси дə, „*-ар/-əр*“ шəкилчиси кими, еринə көрə бə’зəн индики заман, бə’зəн дə мүзаре—кəлəчəк заман мə’насында ишлəнмишдир. Мəс.:

1. „Оғлун сағдыр, эсəндир, овдадыр, бу кун, јарын ганда исə кəлүр کلور (Р. 15).

2. „Дəрсə ханын хəбəри јоғ, оғланчуғын өлди билүр“ بلور (Р. 17).

3. „Газанын бəклəри багдылар, көрдилəр ким јағы кəлүр کلور (Р. 148).

Юхарыдакы чүмлəлəрдəн биринчисиндə ишлəнəн „бу күн“, „јарын“ кими заман сөзлəри айдын сурəтдə билдирир ки, „кəлүр“ фе’линдə ишин ичрасы сөйлəнилмə заманындан сонра олачаг; демəли бу чүмлəдə демəк истəнилир ки, „оғлун сағ-саламатдыр, овдадыр, бу күн ярын һарада исə кəлəчəкдир, (яхуд кəлəр)“.

Буна көрə дə бу феилдə „-үр/ور“ шəкилчиси кəлəчəк (гəт’и вə я гейри гəт’и) заман мəзмунлу бир шəкилчи кими ишлəнмишдир.

2-чи вə 3-чү чүмлəлəрдə исə вəзийјəт тамам башга чүрдүр; 2-чи чүмлəдə „Дəрсə хан оғлуну өлмүш билир“ фикри ифадə едилмишдир. Бурада „өлмүш билəчəк“ мəзмуну һаггында сөһбəт ола билмəз; чүнки Дəрсə хан өзү, гырх намəрдин фитнəсинə уяраг оғлуну охла атмыш, атдан салмыш вə онун өлдүйүнə əмин олараг евинə гайытмыш. Буна көрə дə бу һадисəдəн сонра Дəрсə хан оғлуну өлдү билир, йə’ни елə билир ки, о, оғлуну охла вуруб атдан салдыгда, оғлу өлдү (өлмүш).

Демəли икинчи чүмлəдəки „билүр“ (بلور) фе’линə битишəн „*-үр*“ (ور) шəкилчиси индики заманы билдирəн бир шəкилчи кими ишлəнмишдир.

Үчүнчү чүмлəдəки „кəлүр“ (کلور) фе’линин индики заман мə’насында ишлəндийи исə баш чүмлəнин „багдылар“, „көрдүлəр“ хəбəрлəриндəн тамамилə айдындыр.

„Китаби-Дəдə Горгуд“-дакы язылышдан вə ифадəлəрин охунушундан белə мə’лум олур ки, хүсусəн саитлə битəн феиллəрдə эйни мə’наларда ишлəнəн вə ر-/*-р*/ һəрфи илə язылан шəкилчилəр тəкчə бир ر-(*-р*) кими дə тəлəффүз едилмишдир. Мəс.:

1. „Бир мəһбуб ала көзлү кəнч јикит бурчаг-бурчаг дəрлəмиш ују-р اویور“ (Р. 148).

2. „Гардаш Бејрəк дејү ағлар (اغلر) бозла-р (بوزلر) тојун—дүкүнүн гара олды дејү ағла-р (اغلر)“ (Р. 55).

Бурадакы чүмлəлəрдəн биринчисиндə „ују-р“ сөзүндə, икинчисиндə исə „ағла-р“, „бозла-р“ сөзлəриндə ишлəнəн „*—р*“ шəкилчиси индики заман мə’насында „*—йур*“ (уйу-йур), „*—йыр*“ (ағла-йыр, бозла-йыр) əвəзинə ишлəнмишдир.

XI əсрин мəшһур дилчиси М. Кашғари дə үмумəн түрк диллəриндə, о чүмлəдəн оғуз, гыпчаг диллəриндə дə „*-р*“(ر) һəрфинин һəм индики заман, һəм дə кəлə-

чәк заман үчүн ишләндийини „Китаби—дивани—луғат әт—түрк“ әсәриндә әтрафлы сурәтдә изаһ этмишдир*.

Бу вәзийyәти мүшаһидә едән Ибн-Мүһәнна һәм индики заманы, һәм дә кәләчәк заманы ифадә этмәк үчүн эйни әламәтин ишләнмәсинин әсл сәбәбини изаһ эдә билмәдийи үчүн, индики заман шәкилчисинин кәләчәк заманы билдирмәк үчүн дә ишләнмәсини гейрифәсиһлик, янлышлыг һесаб этмишдир.

Ибн-Мүһәнна белә дейир:

„Индики заман фе’ли габағында үстүн олан „*р*“ (ر)-ин әсасдакы һәрфләрә битишдирилмәси илә дүзәлир. Дүзкүн данышмаян түрк вә түркмәнләр исә бу индики заман „*р*“-нин сәриһ мүстәгбәл (кәләчәк заман) үчүн дә ишләдирләр**.

Ибн-Мүһәннанын бу гейдинә вә китабында нүмайиш этдирдийи бир чох нүмунәләрә әсасланараг, П. М. Мелиоранскиј белә бир нәтичәйә кәлир:

„Фәрзийyә шәклиндә белә бир фикир сөйләмәк олар ки, رَ – (*-ар,-әр*) бә’зән кәләчәк замана да, лакин رُ (*-ур,-үр*) анчаг индики замана хидмәт этмишдир“***.

Юхарыда нүмайиш этдирдийимиз нүмунәләр көстәрир ки, о заман истәр „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә, истәрсә XIII—XIV әсрләрдә бу шәкилчиләрдә белә мә’на мәһдудлуғу олмамыш вә һәм رُ һәм дә رَ – һәр ики заман үчүн ишләнмишдир. Мелиоранскинин фәрзийyәси беләликлә доғру чыхмыр, тәсдигләнмир.

Бүтүн бу дәлил вә мисалларын тәһлилиндән, гәдим вә ени дилчиләрин изаһатындан чох айдын сурәтдә көрүнүр ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә, демәли үмумхалг дили һалында тәшәккүлэтмә дөврүндәки Азәрбайчан дилиндә, индики заман вә мүзаре—кәләчәк заманлар эйни шәкилчиләрлә („*-р/-әр/-ар/-үр/-ур*“ шәкилчиләрилә) ифадә эдилмишдир, йә’ни һәр заманы ифадә эдән хүсуси шәкилчи һәлә айрылмамыш вә мүстәгил һалда тәбәллүр этмәмишди.

* ДИВАН... II ч. 29, 30, 31 с.
** Ибн-Мүһәнна, 101 с.
*** Араб филолог... I, XV с.

гуд“ дастанларында әсасән тә’йин вәзифәли феилләри, йә’ни фе’ли сифәтләри дүзәлтмәк үчүн ишләнмишдир. Мәс.:

1) „Сән вараси кафир декүл“ (Р. 71).
2) „Бу еви хараб оласи әрә варалыдан бәрү дахи гарнын дојмади“ (Р. 5).

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында ялныз бир нечә ердә „*-асы/-әси*“ шәкилчиси шәхси сонлугла ишләнмиш вә бу күнкү дилимиздәки лазым шәклинин мәзмунуну ифадә этмишдир.

1) „Бәли, ханым, буласыјам (بولسيم)“ (Р. 47).
2) „Јатачаг јерүм кенә бу хараб оласиіди“ (اولاسيدى) (Р. 6).

Бу күнкү Азәрбайчан дилиндә кәләчәк заманы ифадә этмәк үчүн ишләдилән „*-ачаг/-әчәк*“ шәкилчиси „Катаби-Дәдә Горгуд“-да анчаг кәләчәкдә оласы бир ишлә бу вә я дикәр әшяны тә’йинэдичи фе’ли сифәт дүзәлтмәк үчүн феилләрә битишдириләрәк ишләнмишдир; мәс.:

1) „Бу јыгылачаг евдә ун јоғ, әләк јоғ“ (Р. 5).
2) „Јатачаг јерим кенә бу хараб оласыјды“ (Р. 6).
3) „Сән варачаг јерүн доламач-доламач јоллары олур“ (Р. 98).

Бурадакы „Јыгылачаг ев“ вә „јатачаг јер“, „варачаг јер“ ифадәләриндән айдын көрүнүр ки, „*ачаг-әчәк*“ шәкилчиләри мүстәгил сурәтдә кәләчәк заман билдирән бир шәкилчи кими ишләнмәмишдир.

Бурая гәдәр сөйләдикләримизи екунлашдырараг, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндәки заман шәкилчиләрини мүасир дилдәки заман шәкилчиләри илә мүгайисәли шәкилдә ашағыдакы чәдвәлдә көстәрә биләрик:

	Кечмиш заман			Индики заман	Мүзаре заман	Кәләчәк заман
	Шүһуди	Гәт’и	Нәгли			
Мүасир Азәрб. дилиндә	*-ди/-ды -ду/-дү*	*-иб/-ыб -уб/-үб*	*-миш/ -мыш -муш/ -мүш*	*-ир/-ыр -үр/-ур*	*-р /-ар/-әр -з*	*-ачаг -әчәк*
Китаби-Дәдә Горгуд дастанлары дилиндә	دى *-ди/-ды*	وب *-уб/-үб*	مش *-миш -мыш*	ز، ور، ار، ر *-р -ар/-әр / -ур/-үр -з*		

б) Феил нөвләри һаггында

„Китаби-Дәдә Горгуд“-да фе’лин нөвләрини ифадә этмәк үчүн ишләнән шәкилчиләр, әсасән, муасир Азәрбайҹан дилиндә ишләнән шәкилчиләрдән, демәк олар ки, фәргләнмир вә бунлар, башлыҹа олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Тә’сирли феилләрдән тә’сирсиз феил алмаг үчүн, муасир дилдә олдуғу кими, а) бә’зән „*-р/-ур/-ир*“ . . . (ر) шәкилчиси ишләнмиш: „кеч-үр-ди“ (Р. 59); „ојa-р-маг“ (Р. 108); „доj-ур-дум“ (Р. 14); „уч-ур-дунса“ (Р. 76).

б) бә’зән „*-дүр/-дур/-дыр/-дир* (در)“ шәкилчиси ишләнмиш; мәс.: „гал-дыр“ (Р. 36); „өл-дүр“ (Р. 8, 9); „севин-дир-ин“ (Р. 80).

в) бә’зән „*т*“ (ت) шәкилчиси ишләнмиш: „ағла-т-ма“, „сызла-т-ма“ (Р. 80), „бөкүр-т“ (Р. 66) вә с.

2. Мәчһул вә гайыдыш феилләри дүзәлтмәк үчүн „Китаби-Дәдә Горгуд“-да һәм „*-үл/-ул/-ыл/-ил* (ل), һәм дә (н)—(ن) шәкилчиләри ишләнмишдир; мәс.: „гур-ул-мушды“ (Р. 68); „бағла-н-дуғун“ (р. 79); „әри-н-мәjән“ (Р. 15) вә с.

3. Фе’лин ортаглыг (мүшарикәт) нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн „*-ш/-ыш/-иш* . . . (ش)“ шәкилчиси ишләнмишдир; мәс.: „мәкрә-ш-иб“ (Р. 77); „сөjлә-ш-диләр“ (Р. 80); „сүр-үш-дү-ләр“ (Р. 141), „күрә-ш-сәм“ (Р. 100), „көр-үш-ди“ (Р. 119), „совр-уш-дулар“ (Р. 113); „сев-иш-диким“ (Р. 64) вә с.

4. Фе’лин иҹбар нөвүнү әмәлә кәтирмәк үчүн „т“ (ت) „*-дыр/-дир/-дур/-дүр*“(در) шәкилчиләри ишләнмишдир; мәс.: „jүрү-т-дүләр“ (Р, 18), „ал-дыр-мышам“ (Р. 67); „jыг-дыр-аjым“ (Р. 76); „дик-дир-мишди“ (Р. 6); „гур-дур-муш-ды“ (Р. 6). Бә’зән исә „-ир (ر) „-из“ (ز) ишләнмишдир; мәс.: „әм-из-ир-дим“, „ич-ир-им“ вә с.

в) Фе’лин шәкилләри

Бир сыра мүстәсна һаллары нәзәрә алмасаг, дejә биләрик ки, муасир дилимиздә ишләнән феил шәкилләрини дүзәлдән шәкилчиләрин чоху әсасән „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә дә ишләнмишдир, лакин бу вә я дикәр феил шәклинин даһа кениш ишләнмәси там һалда хүсуси әламәтләрә малик грамматик категорија кими формалашмыш олмасы вә я әксинә, аз ишләнмәси, яхуд һәлә там формалашмамасы ҹәһәтдән бир сыра фәргләр вардыр.

Эйни вә фәргли ҹәһәтләр һаггында там тәсәввүр саһиби олмаг үчүн феил шәкилләрини тәкбәтәк нәзәрдән кечирмәк фaйдалы олар*.

1) Әмр шәкли

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә әмр шәклинин бир сыра мараглы хүсусиййәтләри вардыр ки, бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир.

Әмрин биринҹи шәхс тәкини билдирмәк үчүн әсасән „-ајын/-әјин“ (این، ـین), бә’зән „-ајым/-әјим (ایم، ـیم). II шәхс тәкини билдирмәк үчүн „*-кил/-гыл*“ (-غل، -کل), III шәхс тәкини билдирмәк үчүн „*-сун/-сун* (سون); I шәхс ҹәмини билдирмәк үчүн „*-алум/-әлүм* (الم، ـلم), һәм дә „*-авуз/-әвуз* (اوز؛ ـوز) II шәхс ҹәмини билдирмәк үчүн „*-ин/-иниз/-нуз* (کز ـنك، ـك.) III шәхс ҹәмини билдирмәк үчүн исә јенә III шәхс тәк шәкилчиси (бә’зән ҹәм шәкилчисилә) ишләнмишдир: мәс.:

I. Ш ә х с т ә к „*-ајын/-әјин, -ајым/-әјим* (ایم، میم، این، مین، ین) „Кафирә мән варајын (واراین), јенидән доғаныи өлдүрәјин (اولدرەین), јенүмлә алнум ганыи мән силәјин (سلین), өләрсәм сәнин, уғрунда мән өләјим (اولیم) аллаһ-таала гоарса евини мән гуртарајын (قورتراین)-деди“ (Р. 28).

* Гайда үзрә хәбәр шәклиндән башламаг лазым кәлирди; лакин әслиндә фе’лин хәбәр шәкли фе’лин заман вә шәхсә көрә дәјишмәси олдуғундан, бу һагда айрыҹа бәһс ачмағы лазым билмирик, заман шәкилчиләриндән юхарыда бәһс эдилмиш; шәхс сонлугларындан исә ирәлидә бәһс олунаҹагдыр. Буна көрә дә әмр шәклиндән башлайырыг.

II. Шәхс тәк „*-кил/-ғыл* (غل، كل)

1. „Гонур атын веркил маңа“ (Р. 28) (ويركل).
2. „Ордумун хәбәрин билүрмисән, декил маңа“ (Р. 27) (ديكل).
3. „Гачар кејикләринә гарғамагыл“ (Р. 17) (قارغمغل).
4. „Јериндән урудурғыл, (اوروطورغل) ала чадрын јер јүзүнә дикдиркил (دكدركل), атдан-ајғырдан, дәвәдән бугра гојундан, гоч өлдүркил“ (اولدركل) (Р. 9).

II шәхс тәк мә’насы, әйни заманда шәкилчисиз олараг, феил көкләри илә дә ифадә олунур.

1. „Дәпә кими әт јығ, көл кими гымыз сағдыр, улу тој елә, һачәт диләˮ (Р. 9).
2. „Һај Дәрсә хан, баңа гәзәб етмә, инчниб ачы сөзләр сөјләмә“ (Р. 9).

III. Шәхс тәк; „*-сүн/-сун*“ (سون)

1. „Мәрә, гызы керүн, шәһәрдән сүрүн чыгсун кетсүн (چقسون كتسون) (Р. 103).
2. „Бир ајда вармазсам, үч ај багсун“ (Р. 81).
3. „Ики ајда вармазсам, үч ај багсун“ (Р. 81).

I. Шәхс чәм; „*-авуз/-әвүз/-алым/-әлим/а-лум -јалым/-јәлим* (یالم، الم، لوم،ه‌لم، لم، ه‌وز، اوز)

1. „...бунда гырылавуз“. (Р. 153) (قريلاوز).
2. „Газаны чыгаравуз, анлара бәрабәр едәвүз“ (Р. 161) (چقره وز، ايده‌وز).
3. „Андан сонра гызы верәвүз“ (Р. 104) (ويره‌وز).
4. „Јүријәлим, а бәкләр, ав авлыјалым, гуш гушлыјалым, сығын, кејик јығалум, гајыдалым, отағымыза дүшәлим, јејәлим, ичәлим хош кечәлим“ (Р. 21). (يوريلم،اوليالم، قوشليالم، يقلوم، قيدالم، دوشه‌لم، ييالم، ايچلم، كيچه‌لم)

II. Шәхс чәм: (-үң/-иң-/ың-уң/-иңүз.../-ңуз...) (كوز، كز، وك، ك)

1) „Мәрә, гызы верүң, шәһәрдән сүрүң“ (ويروك، سوروك) (Р. 103).
2) „Кәлүн оғланы бабасына ғовлајалум“ (كلوك)(Р. 11).

3. „Варың, кәтүрүн, өлдүрәјим“ (وارك، كتورك) (Р. 12).
4. „Бәјләр, сиз јекүңүз, ичүңүз, сөһбәтүңүз дағытмаңуз (طاغتمكوز، ايچكوز، يككوز) (Р. 69).

Беләликлә, верилән нүмунәләрдән дә көрүндүйү кими, айдын олур ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында фе’лин әмр шәкли бир сыра әламәтләринә көрә мүасир дилимизлә эйнийјәт тәшкил етдийи һалда, бә’зи әламәтләринә көрә фәрглидир. Буну даһа айдын тәсәввүр этмәк үчүн ашағыдакы мүгайисәли чәдвәли нәзәрдән кечирмәк олар:

	Тәк			Чәм		
Мүасир	I шәхс	II шәхс	III шәхс	I шәхс	II шәхс	III шәхс
Азәрб. дилиндә	*-им/-ым* *-ум/-үм*	шәкилчисиз феил көкү, (бә’зи шивәләрдә) -кинән -киләң -гынан	*-син/-сын* *-сүн/-сун*	*-аг/-әк*	*-иниз/-ыныз* *-унуз/-үнүз* *-ин/-ын* *-ун/-үн*	*-сын(лар)* *-син(ләр)* *-сун(лар)* *-сүн(ләр)*
Китаби-Дәдә Горгуд -дилиндә	*-ајын* *-әјин* *-ајым* *-әјим*	*-гыл/-ғыл* *-кил*	*-син/-сын* *-сүн/-сун*	*-әлим* *-алым* *-әвүз* *-авуз*	*-иң/-ың* *-үң/-уң* *-иңүз...* *-ңуз...*	*-сүн(ләр)* *-сун(лар)*

Гейд этмәк лазымдыр ки, әмрин 1 шәхс тәки үчүн ишләнән „*-ајын/-әјин*“ шәкилчиләри бу күн бә’зи шивәләрдә I шәхс чәм мә’насында ишләнмәкдәдир; мәс.: „Буйурун, кедәйин, гарпыз кәсәйин, йейәйин“ (Ағдаш, Гутгашын шивәләри).

II шәхс тәк үчүн ишләдилмиш, „*-гыл/-кил*“ шәкилчиләри мүасир дилимизин бир сыра шивәләриндә (Бакы, Шамахы, Салян вә с.) шәхси сонлугла биркә олараг „-киләң/-кинән“ вә бә’зән „*гынан/-ғынан*“ шәклиндә ишләнмәкдәдир. XVIII—XIX әсрләрдә әдәби дилимиздә (-киләң) шәкилчиси чох ишләнмишдир.

Бурада гейд етдийимиз мараглы шәкилчиләрдән бири дә I шәхс чәм үчүн ишләнән *„-авуз/-әвуз“* шәкилчисидир. Бу шәкилчи өзүндә „биз“ әвәзлийини وز (*-виз/-вуз/-выз/-вүз*) шәклиндә сахладығы үчүн мараглыдыр. Дилимиздә шәхси сонлугларын бир чоху өз әслини бу вә я дикәр шәкилдә мүһафизә етмәкдәдир ки, бунларын һамысы, шәхси сонлугларын, үмумән шәкилчиләрин мүстәгил сөзләрдән, әввәл көмәкчи вәзифәсиндә ишләниләрәк төрәндийини сүбут едир. (Мәс.: кедим ← кедә-мән, кедәвүз ← кедә-биз, кедәсиз ← кедә-сиз вә б. к.).

Шәхси китабханамызда олан бир сыра әлязмасы грамматик тәһлил китабларында -авуз/-әвуз шәкилчисинә чох тәсадүф олунур, һәм дә бу китабларда бә’зән бу шәкилчи һәрәкәли(йә’ни و „в“ самити өтру илә (وز — шәклиндә) язылмыш; мәс.: (جائز دورکه صفت موصوفدن قطع ایدوز); буна көрә дә бу шәкилчинин -авуз/-әвуз фонетик тәркибиндә ишләтмәйи даһа мүнасиб билдик.

Ери кәлмишкән гейд едәк ки, „-авуз/-әвуз“ шәкилчисинә (تاریخ آل سلجوق) китабынын бир язма нүсхәсиндә дә тәсадүф етдик.

Мәс.: (بز دخی آنوڭله موافقت ایده وز)

„Биз дахи анунла мүвафигәт едәвүз“*.

Белә мә’лум олур ки, бу шәкилчи үмумхалг Азәрбайҹан дилинин илк дөврләриндә түрк тайфа дилләриндән биринә мәнсуб бир үнсүр кими ишләнмиш, лакин о гәдәр дә үмумиләшдирилмәмиш вә нәтиҹәдә сырадан чыхмышдыр.

Бу шәкилчинин мүасир Азәрбайҹан дилинин бә’зи шивәләриндә (Ермәнистан ССР—Охда, Давуз кәндләриндә) ишләндийини 1939-ҹу илдә Ереван Педагожи Институту Азәрбайҹан шө’бәсинин тәләбәләри мәнә билдирдиләр.

Әмрин I шәхс чәмини билдирмәк үчүн „Китаби Дәдә Горгуд“ дастанларында ишләнмиш *„-алым/-әлим* шәкилчиләринин түркмән дилинә мәхсус олдуғуну вә буна гаршы бә’зи дилләрдә *„-әлик/-алыг“* (لك، لق) шәкилчисинин ишләндийини гыпчаг дилинин гайдаларына аид 15-ҹи әсрдә язылдығы тәхмин олунан „Әлгәванин“-дән өйрәнирик*.

---

*. Ленинград, ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг институту әлязмалары фонду № Д—116 تاریخ آل سلجوق, с. 12.

* (القوانین الکلیه لضبط اللغة الترکیه)—Истанбул, 1928, с. 7—8. Бурадача гейд етмәк лазымдыр ки, бу китабда ишләнмиш тайфа, халг адлары вә бу адларла әлагәдар олараг бә’зи түрк дилләринин адлары инди ишләнән мә’нада олмамышдыр; мәс.: бу китабда ишләнән „түркмән дили“ ифадәси мүасир „түркмән дили“ мәзмунунда ишләнмәмишдир.

2) Кәрәклик (ваҹиб) шәкли

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында бу күнкү дилимиздәки ваҹиб шәклинин әламәти олан *„-малы/-мәли“* шәкилчиси ишләнмәмишдир; бунун әвәзинә мүәййән шәкилләрә дүшмүш феилләрдән сонра бир *„кәрәк“* (کرك) сөзү гошулмуш вә кәрәклик анлайышы ифадә едилмишдир. Мәс.:

„Сән бу сөзү баңа дeмәмәк кәрәк идиң“ (Р. 97).

„Мән гара гоч атыма бинмәдин, ол бинмах кәрәк“ (Р. 44).

„Мән гырыма вармдын, ол маңа баш көтүрмәк кәрәк“ (р. 44).

„Оғул ја, сәни евәрмах кәрәк!?“ (Р. 44).

„Дахи ким версә кәрәк?“ (Р. 92).

„Јох, әлбәттә, өлдүрсәм кәрәкдир“ (Р. 11).

„Чүнки дедин, әлбәттә варсам кәрәк“ (Р. 98).

„Хәбәри јог ки, алачағы ала көзли гызын отағы олса кәрәк“ (Р. 42).

„Бу үч нәснә аңа армаган апарсавуз кәрәк иди“ (Р. 40).

Бу мисаллардан да көрүндүйү кими, *„кәрәк“* сөзү ән чох мәсдәрләрдән сонра кәлир. Гейд етмәк лазымдыр ки, белә ифадә тәрзи бу күн дә ҹанлы халг дилиндә ән чох ишләнир. Демәк олар ки, *„-малы/-мәли“* анҹаг әдәби дилин тә’сирилә мүасир үмумхалг данышығында аз-чох ишләнир; көрүнүр бу шәкилчи мүәййән гоһум дилли бир халгын вә я бир тайфанын ифадә васитәси олараг сонрадан дахил олмуш вә тәдриҹән яйылмыш

бир шәкилчидир. Азәрбайчан шивәләринин әксәриййәтини яхшы билиб язан язычы вә мүһәррирләрин әсәрләриндә „-мали/-мәли“ шәкилчисинә, демәк олар ки, тәсадүф эдилмир.

Бу күнкү дилимиздәки „*-малы/-мәли* шәкилчисинә азачыг охшаян вә тәгрибән эйни мә’наларда ишләнән غلق шәкилчисинә М. Кашғари Диванында раст кәлирик. Мәс.: „о кетмәлидир“ мә’насына „о̆л барғулуг ерди“ (ال برغلق اردى) яхуд, „о бурда дурмалыдыр“ мә’насына „ол мунда турғулуг ерди“ (ال مندا تورغاق اردى*) вә с. М. Кашғари Диванында верилән башга мисаллардан мә’лум олур ки, вачиб шәклинин вердийи әсл мә’на даһа чох „кәрәк“ (كراك) гошмасынын феилләрә гошулмасы илә ифадә эдилмишдир; („Ташыг ысырамаса өпмүш кәрәк, (تاشغ اسرمسا اپمش كراك**) (йә’ни „Дашы дишләйә билмәсә, өпмәли“).

3) Шәрт шәкли

Мүасир Азәрбайчан дилиндә олдуғу кими, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә дә фе’лин шәрт шәкли я „*-са/-сә*“ (سا، سه) шәкилчиләри илә, я да „*исә*“ (ايسه) гошмасы илә ифадә эдилмишдир; мәс.:

„Сары донлу Сәлчан хатун көшкдән багар, кимә багса (بقسه) ешглә ода јагар“ (Р. 102).

„Једди күн Газана мөһләт веркил, јердә исә (ايسه) оғулу чыгарајым, көкдә исә (ايسه) ендүрәјим, булурсам (بولورسم) булдум, булмазисәм (بولمزيسم) таңры верди, таңры алды“*** (Р. 78).

4) Суал шәкли

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә дә суал шәкли „*-ми/-мы*“ (مى) шәкилчисилә әмәлә кәтирилмишдир. Лакин фәрг бурасындадыр ки, мүасир

---

* Диван, II ч., 47 с.

** Енә орада, I ч. 143 с.

*** Сонунчу мисалдан да айдын олур ки, шәрт әламәти күзәшт үчүн дә ишләнмишдир.

Азәрбайчан дилиндә суал шәкилчиләри, әсасән, шәхси сонлуглардан сонра кәтирилир. „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә исә суал шәкилчиләринин ери заман вә шәхс шәкилчиләринә кәрә дәйишкәндир.

I. Әмр шәклинин I шәхс тәкиндә суал шәкилчиси шәхси сонлугдан да сонра кәтирилир; мәс.:

„Хан гызы јерүмдән дурајыммы?“ (طورايمى);
Јаганла боғазындан тутубаны
Габа өкчәм алтына салајынмы? (صالاينمى);
Гара поладүз гылычым әлүмә алајынмы? (آلاينمى);

Өз көјдәндән башыны кәсәјинми? (كسينمى);

Чан татлусын, саңа билдирәйинми? (بلدرينمى);
Алча ганын јер јүзинә дөкәјинми? (دوكه‌ينمى)
(Р. 8, 9).

II. Шүһуди кечмиш заман үзрә дәйишән феилләрдә суал шәкилчиси шәхси сонлугдан сонра кәтирилир; мәс.:

„Бејрәк кедәли Бамбам дәпә башына чыгдыңмы гыз“ (چقدكمى);
Гарғу кими гара сачын, јолдыңмы гыз? (يولدكمى);
Гара көздән ачы яшы дөкдиңми гыз? (دوكدكمى);
Күз алмасы киби ал јаңағын, јыртдыңмы, гыз (يرتدكمى) (Р. 63—64).

„Ә’лан сабаһ хан гызы еримдән дурмадыммы? (طورمدمى);
„Боз аjғырым белинә бинмәдимми? (بنمدمى);
Сәнин овун үзәринә сығын-кејик јығмадыммы? (يغمدمى);
Сән мәни јаныңа гағырмадыңмы? (قغرمدكمى);
Сәнүнлә мејданда ат чапмадыгмы? (چاپمادقمى);
Сәниң атуңы мәним атым кечмәдими?“ (كچمدمى)
(Р. 64)

„Оғлуму тутдурдуңмы? (طوتدردكمى);
Ғафилә көркли башын кәсдирдиңми? (كسدردكمى);

Гадын ана, бəј баба, дејү бозлатдынмы"? (بوزلاتدکمی) (Р. 109).

III. Индики вə кəлəчəк (мүзаре) заман (ور، ار، ر) шəкилчисини гəбул этмиш феиллəрдə суал шəкилчиси һəмин заман шəкилчилəриндəн сонра, башга һəр чүр шəкилчи исə суал əламəтлəриндəн сонра ишлəнир; мəс.:

„Анá билүрмисəн (بلورميسن) нəлəр олди?" (Р. 19).

„Јогса, оғул Дəли Думрул дејү ағлармысан?" (آغلارميسن) (Р. 91).

„Сары донлу Сəлчан хатун ишарəт эдəр, көрмəзмисəн?" (کورمزميسن) (Р. 105).

Һеј мəним гырг јолдашым, билүрмисиз нəлəр олди?" (بلورمسيز) (Р. 52).

„Гарагочда газлыг атлар гулынчығын дəпəрми олур?" (دەپرمی) (р. 110).

Аслан уруғи солтан гызы өлдүрмəјə сəни гыјармидим"? (قيارمديم)

„Дəмрəнсүз огла јикид сəни сынар идим, өлдүрмəкə гыјармидим" (قيارمديم) (Р. 112).

IV. Суал шəкилчиси исим, сифəт, сай кими нитг һиссəлəринə вə „декил". „јог" сөзлəринə дə битишдирилəрəк суал билдирмəк үчүн ишлəнмишдир; мəс.:

„Галын оғуз ичиндə Олаш оглу Салур Газаны сорар олсам, сағмы арғыш"? (صاغمی) (Р. 50).

„Бај Бичан гызы Бану Чичəк өвдəми арғыш, јогса кордамы арғыш"? (کوردەمی، ایودمی) (Р. 51).

Евиниз ады Дəрəчик декилмиди?" (دکلميدی) (Р. 62).

„Ја мəним бабам өлүмидир, диримидир?" (اولوميدر، ديريميدر).

Јери кəлмишкəн гејд этмəлијик ки, Ибн-Мүһəннанын суал шəкли (استفهام) һаггында вердији изаһат вə көстəрдији мисаллар „Китаби-Дəдə Горгуд" дастанлары дилиндəки суал шəклинə тамамəн ујғун кəлир.

5) Илтизам шəкли

Мүасир Азəрбайчан дилиндə олдуғу кими, „Китаби-Дəдə Горгуд" дилиндə дə ишин, һəрəкəтин кечмиш вə я кəлəчəклə ичра эдилмəсинин арзу олундуғуну ифадə

этмəк үчүн феил көклəринə, самитлə битəнлəрдə „—а/-ə", (ه، ە، ا) саитлə битəнлəрдə исə „-ја/-јə" (يه، يا) шəкилчилəриндəн бири битишдирилир; мəс.: „Ханым, мəгсудум олдур ки, əрə варан гыз галга (галг-а قالقه) ојнаја (ојна-ја اوينه يه) мəн гопуз чалам" (чал-а-м چالەم) (Р. 61—62).

„Мəрə гават оғлу дəли гават, саңа дүшəрми битəкəллүф бəним үзəримə кəлəсəн" (кəл-ə-сəн—کلەسن) (Р. 61).

„Баба, мəн јеримдəн турмадын, ол турмуш ола". (ол-а — اوله); „Мəн гарагоч атымы бинмəдин ол бинмиш ола" (ол-а اوله); „Оғул, сəн гыз истəмəзмишсəн, бир чиласун—баһадыр истəрмишсəн; онун аргасында јејəсəн (је-јə-сəн—ييەسن), ичəсəн (ич-ə-сəн—ايچەسن), хош кечəсəн" (кеч-ə-сəн—کچەسن);

„Бəли, ханым баба, елə истəрəм, пəс варасан (вар-а-сан—واراسن), бир чичи—бичи түркмəн гызы аласан (ал-а-сан—آلاسن), никаһындан дајанам (дајан-а-м-طاينم) үзəринə дүшəм (дүш-ə-м —دوشم), гарны јыртыла (јыртыл-а يرتله)—деди" (Р. 85).

6) Бачарыг шəкли

„Китаби-Дəдə Горгуд" дастанлары дилиндə бачарыг шəклинин анчаг инкар нөвү, йə'ни бачармамаг нөвү ишлəнмишдир; бу да ики үсул илə əмəлə кəтирилир.

I. Мүасир Азəрбайчан əдəби дилиндə олдуғу кими, əсл мə'наны ифадə эдəн фе'лə „*а/ə*" (ه، ە، ا) шəкилчилəриндəн бири битишдирилир вə һəр чүр дəйишилəн вə тəсриф олунан „бил" фе'линин əввəлинə гошулур; мəс.:

„Дəхи сəнин, јерин, тута билмəз" (طوتەبلمز) (Р. 83).

II. Мүасир əдəби—язы дилиндə олмайыб, анчаг данышыг дилиндə һəр заман ишлəнəн *-амма/-əммə -ама/-əмə* вə бунун даһа гəдим шəкли -ыма/-имə шəкилчилəри илə əмəлə кəтирилир (يمه، امه) мəс.:

„Кəфири алам деди, аламады" (آلامەدی) (Р. 83).

„Басамаса, башын кəсəрди" (بصامسه) (Р. 97).

„Тү јүзүнүзә, алтмыш киши бир оғланы тутамадынуз“ (طوتامديكوز) (Р. 147).

„Оғлыны гоудығы јердә булымады“ (بوليمدى) (Р. 73).

„Алты кәрә варүб һәсары алымады“ (اليمدى) (Р. 144).

Инкар мә'налы бачарыг шәклинин бурада мүшаһидә этдийимиз һәр ики нөвү Ибн-Мүһәнна лүғәтиндә дә верилмишдир.*

Проф. С. Е. Малов бу шәкилчинин „гүввәт“, „бачарыг“ мә'наларына ишләнән „*у*“ фе'ли илә инкар шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлдийини гейд эдәрәк „*у*“ фе'лини „умаг“ (اومق) [„күч“, „гүввәт“], „уммаг“ (اوممق) [„мүмкүн олмаг, бачармаг“], „уған“ (اوغان) [гүдрәтли, бачарыглы, гүввәтли (القادر) вә с.] сөзләрилә әлагәләндирир.**

Һәләлик бу фикирлә разылашмаг олса да, бу шәкилчинин анчаг „шәрги Түркүстан“ дилинә аид олдуғуну иддиа этмәк мейли илә разылашмаг чох чәтиндир. Чүнки бу шәкилчинин гәрби түркчәйә мәхсус олан ачыг саитли галығы „*м*“ — узанмасы илә „*-амма/-әммә*“ шәклиндә муасир Азәрбайчан дилиндә инди дә ишләнмәкдәдир. „Китаби-Дәдә Горгуд“-да исә бу шәкилчинин һәм гапалы саитлиси, һәм дә ачыг саитлиси вардыр. Бу һәм „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилинә, һәм дә үмумән IX—XI әсрләрдә илк тәшәккүл этмә дөврүндәки үмумхалг Азәрбайчан дилинә хас олан бир әламәтдир. Чүнки бу да өз нөвбәсиндә мүвазиликдир.

---

* П. М. Мелиоранскинин нәшр этдирдийи нүсхәдәки мисаллар I типә аиддир, лакин Ибн-Мүһәннанын бурадача вердийи II гайдая (وقديشبع آخرالحروف الاصلية فتحاً وتردف بحرف النفى فيحصل المعنى ايضا ما قدرت) әсасән демәк олар ки, Ибн-Мүһәнна эйни мә'наны ифадә этмәк үчүн бачарыг шәклинин II типинин дә о заманкы Азәрбайчан дилиндә ишләндийини көстәрмишдир. Буна көрә дә Мелиорански тамамән һаглы олараг бу сөзләри“ كلەمدم، بارمدم، آچامدم шәклиндә тәсһиһ этмишдир. Мелиоранскинин тәсһиһини Ибн-Мүһәнна лүғәтинин VI нүсхәси доғрултду.

Бах: а) „Араб—филолог о турецком языке“ 42—43—38 сәһифә.
б) كتاب حلية الانسان وحلبة اللسان —Истанбул, 1921, 136 с.

** С. Е. Малов „Ибн-Муханна о турецком языке“. „Записки Коллегии Востоковедов, III т. II выпуск.

г) Фе'ли бағламалар

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында, башлыча олараг, ашағыдакы фе'ли бағламалар ишләнмишдир.

1. „*-үб/-уб*“ (وب)

„Диз чөкди, бабасына чағыруб сөјләр“ (چاغروب) (Р. 68).

„Оғланын анасы оғланын үстүнә чапуб чыга кәлди“ (چاپوب) (Р. 15).

„Гара гавурма едүб гырг бәк гызына иләтун,“ (ايدوب) (Р. 31).

2. „*-убан/-үбән*“ (وبن)

„Көз ачубан кördиким, көнүл верүб сөвдиким“ (اچوبن) (Р. 14).

„Оғул-оғул дејүбән бөкүрди, зарлыг гылды“ (ديوبن) (Р. 49).

3. „*-убаны/-үбәни*“ (وبنى)

„Бөкүрдүбәни атдан јерә салды“ (بوكردوبنى) (Р. 86).

„Санчубаны јерә чалды“ (صنجوبنى) (Р. 86).

Бу шәкилчиләрин һәр үчү дә бу күнкү дилимизин бир сыра шивәләриндә ишләнмәкдәдир. Нуха шивәсиндә бу шәкилчи „-уваны/ываны“ (алываны, тутуваны) шәклиндә ишләндийи кими, Губа шивәсиндә дә „*-убан*“ шәкилчисинин башга шәкли „*-убаннары/-үбәннәри*“ /*-убан-лары, үбән-ләри*“ шәклиндә чәм шәкилчиси илә ишләнмәкдәдир.

4. „*-мадын/-мәдин*“ (مدين)

„Савашмадын, урушмадын, әл верәјим, дөнкил керү (صواشمدين، اورشمدين) (р. 18).

„Һеј демәдин башлар кәсән чәллады олур“ (ديمدين) (Р. 71).

Бу шәкилчи Ибн-Мүһәнна лүғәтиндә „*-мајын*“ (ماين) „*-мәјин*“ (مين) шәклиндә верилмиш (كلمين، بارماين)

вә эйни заманда гейд эдилмиш ки, түркстанлылар „*ј*“ һәрфини „*д*“ һәрфинә чевирирләр*.

Бу шәкилчи бу күнкү әдәби дилдә „-мадан/-мәдән“ шәклиндә ишләнир. Бундан башга, букүнкү дилдә эйни мәгамда „-мамыш/-мәмиш“ шәкилчиләри дә ишләнир ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында бу шәкилчини тәшкил эдән „*-ма/-мә*“ вә кечмиш заман шәкилчиси *-миш/-мыш* варса да, белә тәркиб йохдур.

5. „*-анда/-әндә*“ (ندە، اندە)

„Һәр атанда он ики батман даш атарды“ (آتاندە) (Р. 33).

„Галабалыг кафирә кирәндә аллаһ-таала сәнин оғлуңа фүрсәт версүн“ (کیرندە) (Р. 41).

Бу шәкилчи инди дә Азәрбайчан дилиндә чанлыдыр вә дикәр түрк дилләриндән Азәрбайчан дилини фәргләндиричи бир әламәт кими ишләнмәкдәдир.

Бу шәкилчинин „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында ишләнмәси бир даһа исбат эдир ки, үмумхалг Азәрбайчан дили өзүнә хас олан чәһәтләрилә IX—XI әсрләрдән артыг мүстәгил бир дил һалында формалашмышды.

6. „*-дуғумда/-дуғунда/-дүкүмдә /-дүкүндә*“ (دوغمدە، د کندە)

„Сағым әлә багдуғумда гардашым гара-күнәји көрдүм (بقدوغمدە) (Р. 68).

„Гра өлүм кәлдүкүнә кечит версүн“ (کلدکندە) (Р. 20).

Бу чүмләләрдәки „багдуғумда“, „кәлдүкүндә“ сөзләриндә олан „*-дуғумда*“, „*-дүкүндә*“ шәкилчиләри-„*дуг/-дүк*“ шәкилчиси илә әмәлә кәтирилән фе'ли сифәтин вә я, даһа дүрүстү, М. Кашғари Диванында көстәрилдийи кими, „*-дуги* (دوقى), „*-дугум*“/ (دوقم)„*-дугун*“ (دقنك) вә „*-дүки*“ (دو کى) „*-дүкүм*“ (د کم) „*-дүкүн*“ (د کنك) шәкилчиләри илә шәхсләнмиш хүсуси нөвлү мәсдәрләрин ахырына ерлик һал шәкиличиси „*-да/-дә*“ битишдирилмәклә алыныр.

7. „*-дыгда/-дикдә*“ (د کدە، دقدە)

„Оғузун ала көзлү гызы-кәлини бојладыгда, әр киши сөзин сөјләдикдә сән орада дурасан“ (بویلادقدە، سویله‌د کدە) (Р. 111).

Бу чүмләдәки „бојла (дыга), „сөјлә (дикдә) феилләринә битишдирилмиш „*-дыгда/-дикдә*“ шәкилчиләри дә, проф. Н. К. Димитриевин* чох доғру гейд этдийи кими „*-дыг/-дик*“ шәкилчисинә һал шәкилчисинин битишдирилмә илә әмәлә кәтирилмиш вә ишин олма аныны билдирмәк үчүн ишләнмишдир.

8. „*-кән*“ (کن)

„Оғлан кејики говаркән бабасынын өнүндән кәлүб кедәрди“ (قوارکن) (Р. 13).

Бу чүмләдә олан „говаркән“ фе'линдәки „кән“ шәкилчисинин әсли „икән“ гошмасы да „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә ишләмишдир. Бунун „*имәк*“ фе'ли илә „*кән*“ шәкилчисиндән алындығыны дүшүнәнләр дә вардыр.

Бу шәкилчи „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында чох аз ишләнмишдир. Бир гайда олараг, бу шәкилчи мүзаре заман шәкилчиси васитәсилә фе'лә битишдириләрәк ишләнмишдир.

9. „*-араг/-әрәк*“ (-ارق،-درك)

„Базырканлар улусы тутулды, кичиси гачараг оғуза кәлди“ (قچارق) (Р. 39).

„Ганлы гоча кедәрәк кәлди оғуза чыгды“ (کیدرك) (Р. 97).

Бурадакы „гачараг“, „кедәрәк“ феилләринә битишдирилмиш „араг/-әрәк“ шәкилчиси сон дәрәчә аз ишләнмиш вә бә'зән зәрф дүзәлтмәйә дә ярамыш.

---

* والترکستانیون یبدلون عن الیاء دالا „Араб. филолог о тур. языке“ 43 с.

* Н. К. Димитриев „Строй турецкого языка“ — Ленинград, 1939, 44 с.

10. „—*әли*“ (لى-)

„Мән бу јердән кедәли дәлү олмуш“ (كدلى) (Р. 63)
Бу шәкилчи мүасир Азәрбайчан данышыг дилиндә „-*аны*/-*әни* „сөвти тәркибиндә ишләнир; (мән кедәни...)

11. „-*ынча*/-*инчә*, -*јынча*/-*јинчә* (ينجا، ينجه)

„Јенүмлә алча ганым силмәјинчә, (سلمينجه)
Гол-буд олуб јер үстүнә дүшмәјинчә, (دوشمينجه)
Јалңуз оғул јолларындан дөнмәјәјим“ (Р. 15).

12. „-*кәч* ∾ -*чәк* /-*чаг*/,-*ичәк* (كج ∾ جك، جق، يجك)

„Чобан бојлә дикәч Газан аһ этди“ (ديكج) (Р. 28).
„Заман дөнүп, мән өлүп, сән галычаг а, тачым, тәхтим саңа вермәјәләр“ (قاليجق) (Р. 68).
„Ајғырлары көричәк бөкәнди“. (كوريجك) (Р. 47).

Бу „—*чәк*“ шәкилчиси чох күман ки: „-кәч“ шәкилчисиндән тәбдил эдилмишдир. „Китаби-Дәдә Горгуд“ -да һәм „*кәч*“ (كج), һәм дә „чәк“ (جك) яхуд „ичәк“ (يجك) шәклиндә бу шәкилчинин ишләнмәси, фикримизчә, мүвазилик әламәтидир.

Бурада нүмайиш этдирдийимиз фе'ли бағламалардан башга, „Китаби-Дәдә Горгуд“ - да „-*а*/-*ә*“ яхуд „-*ју*/-*ү*/-*и*/-*ы*“ шәкилчиләри дә ишләнмишдир ки, бунлары да фе'ли бағлама шәкилчиси һесаб этмәк олар; мәс.:

„Оғланын үстүнә чапуб чыга (چقا) кәлди“ (Р. 16).

„Тачым-тахтым вермәјәләр деју` (ديو) сону андым ағладым“ (Р. 68).

„Газан хан ериндән дуры (طورى) кәлди“ (Р. 169).

„Мән сәнин, достлуғун, дүшманлыгын, сынају (صنايو) кәлдим“ (Р. 166).

Нүмунәләрдән көрүндүйү кими, бу шәкилчи битишдийи феилдән асылы оларағ мүхтәлиф мә'на верир.

Бу фе'ли бағлама шәкилчиләринин чох һиссәси мүасир Азәрбайчан дилиндә олдуғу кими, „Китаби-Дәдә Горгуд“-да да мүррәкәб вә һәмчинс үзвлү чүмләләрдә ишләнмишдир.

г) Шәхси сонлуглар

„Китаби - Дәдә Горгуд“ дастанларында шәхси сонлуглар даһа чох ибтидаи, илк әслә мәхсус хүсусиййәтләри өзүндә сахламышдыр.

1) Тәк шәхс үчүн әсас олараг „-*м*/-*н*“ үнсүрләри мүхтәлиф саитләр өтүрмәсилә ишләнир ки, бунларын „мән“ әвәзлийинин илк я сон һәрфләриндән бу вә я дикәр шәкилдә әмәлә кәлмиш олдуғу шүбһәсиздир; мәс.:

„Дүня ширин, чан әзиз, чаныма гыја бил-мә-н“ (بلمن) (Р. 92).

„Мән саңа бу ағачла јемәк пишүр-әр-ин“ (پشوررين) (Р. 29).

„Дахи сәнин, үзүн,ә мән кәл-мәз-әм“ (كلمزم).

Бурада индики вә кәләчәк заманы билдирән „р“ шәкилчисиндән сонра I тәк шәхси билдирмәк үчүн ишләнән „н“ (-ин,-ун) (ن) хүсусилә мараглыдыр. Бу шәкилчи һаггында М Кашғари мә'лумат верир вә түркләрдән фәргли олараг бунун оғузлара мәхсус олдуғуну гейд эдир*. Ери кәлмишкән буну да гейд эдәк: чох эһтимал ки, „билмән“ (بلمن) фе'линдәки „-мән“ шәкилчиси вә бурадакы „*н*“ шәхси сонлуғу фе'лә инкар шәкилчисинин музаре заман шәкилчисиндән сонра битишмәси нәтичәсиндә янашы дүшән „*мәз-мән*“ үнсүрләриндәки тәкрар олунан „мә“ һечаларындан биринин ихтисар эдилмәсилә әмәлә кәлмиш; чүнки „бил-мәз-мән“ тәркибиндә „мә“ һечасынын тәкрар олунмасы агырлыг төрәдир; бу исә дилин сәлисләшмәйә—йүнкүлләшмәйә доғру инкишаф ганунуна мүғайирдир.

„Кәлмәзәм“ (كلمزم) фе'линдәки „*мәзәм*“ шәкилчиси дә эйни гайда илә ики морфем тәркибиндән төрәмишдир. Даһа сонракы дөвр мәнбәләриндә бунлардан башга „-мәнәм“ шәкилчиси дә ишләнмишдир.**

Бу шәкилчи һаггында „Әлгәванин...“ мүәллифи белә демишдир: «ومن ذالك السين حذفوها من المضارع المنف

* Диван, II ч. 54—55 с.
** Әлгәванин...51 с.

اذاكان للمتكلم وحده فقالوافيه (كتمان) واصل (كتماس‌من) كماستعرفه»*

Мә’лум олдуғу үзрә, индики вә мүзарә заманлары билдирән „р“ инкар шәкилчиләриндән сонра кәлдикдә „з“ илә әвәзләнир; беләликлә, биринчи шәхс әвәзлийи, М. Кашғаринин Диванында** вә Ибн-Мүһәнна лүғәтиндә*** көстәрилдийи кими, илтисагилийә мувафиг олараг сона гошулмуш, лакин дилин дахили инкишаф ганунлары буну мүхтәсәрләшдирәрәк, „*м*“ вә я „*н*“ самитләри әсасында шәхс сонлуглары һалында формалашдырмышдыр.

Мүзаре яхуд индики заман вә нәгли кечмиш заман шәкилчиләриндән сонра битишдирилән I чәм шәхс сонлуғу да эйни хүсусиййәти дашыйыр; белә ки, „*-ыз/-из/-уз/-үз*“ шәкилчиләри дә „*биз*“ әвәзлийинин биринчи самитинин ихтисарындан төрәмишдир:

„Ана ағлар-ыз (آغلرز); „Билмәз-из“ (بلمزز).

„Биз ағлара јетсәвүз „өлдүрәр-из“ (اولدررز) (Р. 70).

„Биз дахи гаргар-ыз“ (قارغرز) (Р. 7).

Бурадакы „ағлар-ыз“ „ағлар-биз“-дән, „билмәз-из“ „билмәз-биз“-дән, „өлдүрәр-из“ „өлдүрәр-биз“-дән төрәмишдир. Мүасир Азәрбайчан дилиндә бу шәкилчи йохдур; бунун әвәзинә мәншә э’тибарилә башга бир сөзлә бағлы олан „-ик/-ыг“ шәкилчиләри ишләнир (ағларыг, билмәрик) ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында да бу шәкилчи саитсиз һалда „*-г/-к*“ шәклиндә мөвчуддур вә анчаг шүһуди кечмиш заман шәкилчиләриндән сонра кәтәриләрәк ишләнмишдир; мәс.:

„Беш кәлмә дуа гылдыг“ (قلدق) (Р. 165).

„Газана аси олдуг (اولدق), анд ичдик“ (ایچدك) (Р. 167).

М. Кашғаринин вердийи мә’лумата көрә „-г/к“ шәкилчиләри оғуз, гыпчаг, сувар тайфаларынын бир гисминин дилиндә һәр үч шәхсин чәми вә тәкини билдирмәк үчүн ишләнмишдир****.

* Әлгәванин.. 51 с.
** Диван II ч. 54 с.
*** Араб. филолог—13, 3 с.
**** Диван, II ч. 50—51 с.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә I чәм шәхс үчүн ишләнән шәкилчиләрдән бири дә „*-авуз/-әвүз*“ шәкилчисидир; мәс.: „алавуз“ (алаг) „кедәвүз“ (кедәк) (әмр шәклинә бах 96—97 с.).

II шәхси билдирән сонлуглар (*-ды*... шәкилчисинә битишдириләнләр мүстәсна олараг) тамамилә шәхс әвәзликләриндән ибарәтдир; белә ки, II тәк шәхс үчүн „*сән*“, чәм үчүн „*сиз*“ әвәзлийи феилләрин сонуна гошулмушдур; демәк олар ки, бунлар һәлә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында мүасир Азәрбайчан дилиндә олдуғундан даһа чох әвәзликли тәсриф гурулушуна малик олмушдур; мәс.:

„Нечә сахт олмајалум, сән гызыл гафтан кејәрсән“ (كيرسن) (Р. 48).

„Бу гәдәр нәснәдән өтрү нијә сахт олурсыз“ (اولورسز) (Р.48).

„Сән сәни билүрсән, бизим һалымыздан хәбәрин йог-(بلورسن) (Р. 54).

Әмрин II шәхсини билдирмәк үчүн феилләрә битишдирилән „*-ын̦/-ин̦/-ун̦/-үн̦*“ шәкилчиләринин әсасы „*-н̦*“ шүһуди кечмиши ифадә эдән „*-ды/-ди*...“ шәкилчиләринә дә битишдириләрәк II шәхс сонлуғу мә’насында (мүасир дилдә олдуғу кими) ишләнмишдир; **мәс.:**

„Дар јердә әлүмә кир-ди-н̦“ (Р. 89).

„Учур-ду-н̦“, „тутдур-лу-н̦“ (Р. 76).

Бу шәхси сонлуглар бә’зән башга нитг һиссәләринә дә битишдириләрәк ишләнмишдир.

Д. Зәрфләр

Үмумән „гаршу“, „ашаға“, „југару“, „иләрү“, „керү“, „билә“, „бәрү“ кими бир нечә сөзү нәзәрә алмасаг, демәк олар ки, мүстәгил көкләрдән ибарәт олан, әсли зәрфләр Китаби-Дәдә Горгуд дастанларында йох дәрәчәсиндәдир. „Китаби-Дәдә Горгуд“-да башга нитг һиссәләриндән сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә дүзәлдилмиш бә’зи дүзәлтмә зәрфләр дә ишләнмишдир ки, бунларын башлычалары һаггында „Сөздүзәлдичи шәкилчиләр“ бәһсиндә данышылмышдыр.

Бә'зән әсл мәфһуму ифадә едән феилләрин мәзмунуну бу вә я дикәр ҹәһәтдән мүәййәнләшдирмәк, тамамламаг үчүн „*-а/-ә/-u/-у/-ү*“ шәкилчиләриндән бирини вә я индики, кәләҹәк заман дүзәлдән шәкилчиләри гәбул етмиш феилләрдән дә истифадә олунур ки, бунлары да мүәййән мә'нада дүзәлтмә зәрф һесаб етмәк олар; мәс.:

„Чыга кәлди“ (چقا) (Р. 00). „Өлдүрә (اولدره) көркил“ (Р. 12).

„Өлдүри (اولدری) көркилә“ (Р. 13). „Гоју (قيو) вердиләр“ (Р. 101).

„Истәјү (ايستيو) кетди“ (Р. 15). Кәлүр (كلور) олди“ (Р. 10), „Оғлан ата бинәр (بنر), гылынч гушанар (قوشانر) олди“ (Р. 17). „Анмаз (آكمز) олди“ (Р. 11) вә с.

Е. Көмәкчи сөзләр

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында гошма вә бағлайычыларын әсасән, садә нөвләри вардыр. Демәк олар ки, биллурлашмыш дүзәлтмә вә мүрәккәб гошмалар, еләчә дә бағлайычылар йох дәрәҹәсиндәдир.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында башлыча олараг „амма“ (اما), „ким“ (كيم), „ки“ (كه), „исә“ (ايسه), „илә“ (ايله), „дәхи“ (دخى), „әкәр“ (اكر), „нечүн“ (نچون) „анынчүн“ (آنكچون) „нә“ (نه), „ја“ (يا), „дә“ (ده), „ичүн“ (ايچون), „кими“ (كيمى), „сонра“ (صكره) „өтри“ (اوترى), „кәрәк“ (كرك) вә бу кими бә'зи бағлайычы вә гошма ишләдилмишдир.

„Китаби-Дәдә Горгуд“-да „мәрә“ (مره), „ди“ (دى), „а“ (آ), „һеј“ (هى) кими бир сыра нида сөзләринә дә тәсадүф едилир.

II. СИНТАКТИК ХҮСУСИЙЙӘТЛӘР

Азәрбайҹан дилинин синтактик гурулушу даһа чох әдәби дилин тәшәккүлү вә онун сонракы инкишафы просесиндә һәм сабитләшмиш, һәм дә сәлисләшмә, дәгигләшмә вә тәкмилләшмә истигамәтиндә бир сыра дәйишикликләрә уғрамышдыр. Лакин бунунла белә,

Азәрбайҹан дилинин синтактик гурулушу әввәл дүшдүјү әсас чығырдан сапмамыш вә бу гурулушун ана хәтти бир о гәдәр дә дәйишмәмишдир.

Мәһз буна көрә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилинин синтактик гурулушу илә мүасир Азәрбайҹан дилинин синтактик гурулушу арасында яхынлыг, уйғунлуг даһа чохдур.

Доғрудур, „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун дилиндә садә ҹүмлә даһа чох, мүрәккәб ҹүмлә исә аз ишләнмишдир. Һәм дә мүрәккәб ҹүмләнин о гәдәр дә мүхтәлиф нөвү бурада нәзәрә чарпмыр. Бу, әлбәттә мүхтәлиф амилләрлә бағлыдыр ки, бу һагда ериндә бәһс едиләҹәкдир.

Бурада ән мүһүм вә әсас хүсусиййәт будур ки, ҹүмлә, ҹүмлә үзвләринин ҹүмлә дахилиндә сыраланмасы, мүрәккәб ҹүмләни тәшкил едән садә ҹүмләләрин бағланмасы вә мөвгеи, нәһайәт, ифадәләрин дүзәлдилмә үсулу, сөзләрин сырасы—бүтүн бунлар илтисагилик әсасында гурулмушдур. Бу хүсусиййәт исә Азәрбайҹан дилинин дәмир гануну кими инди дә галмагдадыр.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә вә демәли, илк тәшәккүл дөврүндәки үмумхалг Азәрбайҹан дилиндә ҹүмлә үзвләри вә мүрәккәб ҹүмләләри дүзәлдән садә ҹүмләләр шәкли әламәтләрлә олдуғундан даһа чох, мәзмуна мүвафиг олараг, илтисаги тәртиб әсасында сыраланмышдыр. Бә'зән сөзләр ифадәнин бир ериндә вә я ҹүмләнин башында кәләндә бир мә'на, ифадәнин икинҹи ериндә вә я ҹүмләнин сонунда кәләндә тамамән башга бир мә'на вердийи кими, мүрәккәб ҹүмләнин тәркибиндәки ҹүмләләрин ерини дәйишдирмәк дә мәзмуна хәләл кәтирир. Буна көрә дә бә'зи үзвләрин ери даһа сабитдир, йә'ни һәр сөз ҹүмләнин һәр ериндә ишләнмәз, мүәййән мә'наны ифадә едән сөзләрин, һеч бир шәкли әламәтдән асылы олмаяраг, нисби сабит сырасы вә ҹүмләдә мүәййән ери вардыр.

Бу һагда даһа айдын тәсәввүрә малик олмаг үчүн, мүхтәсәр сурәтдә олса да, Китаби-Дәдә Горгуд“-дакы ҹүмлә үзвләринин вә ҹүмләләрин нөвләрини тәкбәтәк нәзәрдән кечирәк.

А. Мүбтәда

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында ән аз ишләнән ҹүмлә үзвү, демәк олар ки, мүбтәдадыр. Чүнки

мүбтəда илə ифадə олунан шəхс мəфһуму хəбəрлəрин һамысында үмуми сурəтдə бу вə я дикəр морфоложи васитə илə ифадə эдилмишдир. Биринчи вə икинчи шəхслəр үчүн хəбəрдə кəлəн шəхс сонлуглары мүбтəданын əн айдын тəмсилчиси ола билир; үчүнчү шəхси исə даһа мүəййəн һалда ифадə этмəк үчүн мүбтəданын ишлəнмəси лазым кəлир.

„Китаби-Дəдə Горгуд"-да бə'зəн элə фəгəрəлəрə раст кəлмəк олур ки, бурада 15—20 хəбəрə гаршы анчаг 3—4 мүбтəда ишлəнмишдир; мəс.:

„Гарпым элə багдуғумда сəни көрдүм; он алты јаш јашладын, бир күн ола, дүшəм өлəм, сəн галасан; јај чəкмəдин, ох атмадын, баш кəсмəдин, ган төкмəдин, Ганлы Oғуз ичиндə чавүлду алмадын; јарынки күн заман дөнүб, бəн өлүп, сəн галычаг а, тачым, тахтым сана вермəјəлəр—деју сонғы анғдым, агладым, оғул, деди" (Р. 68—69).

Əкəр бурадакы мүстəгил хəбəрлəри анчаг нəзəрə алсаг, йə'ни фе'ли бағлама шəкилчиси илə сонракы хəбəрə бағланан гейри-мүстəгил хəбəрлəри һесабламасаг, көрəрик ки, бу фəгəрəдə 14 мүстəгил хəбəрə гаршы анчаг бир мүбтəда [(сəн галасан) чүмлəсиндə „сəн"] вардыр. „Заман дөнүб, бəн өлүп, сəн галычаг" чүмлəлəри исə гейри-мүстəгил чүмлəлəрдир вə бурадакы мүбтəдалар (бəн, сəн) шəхси даһа айдын билдирмəк үчүн ишлəнмишдир. Мəһз белə имкан нəтичəсиндə „Китаби-Дəдə Горгуд"-да чох хəбəрли силсилəли чүмлəлəр даһа чох ишлəнмишдир.

Əкəр I вə II шəхс əвəзлийи хүсуси мəнтиги вурғу илə сөйлəнирсə, „мəн", „сəн" əвəзликлəринин мүбтəда кими чүмлə тəркибиндə варлығы зəрури олур; мəс.:

„Бу јахшы јикитлəрин чаныны сəнми алурсын?"

„Əвəт, мəн алурам" (Р. 89).

„Китаби-Дəдə Горгуд" дастанларында мүбтəданын даими сабит ери йохдур; мүбтəда чох заман хəбəрдəн əввəл, бə'зи һалларда исə хəбəрдəн сонра кəтирилир.

Мүхтəсəр чүмлəлəрдə мүбтəда чох вахт чүмлəнин башында, бə'зəн хəбəрин янында олур; əкəр мүбтəданын тə'йини варса, тə'йиндəн сонра, əкəр хəбəрин кейфиййəт вə я тəрзи-һəрəкəтини мүəййəнлəшдирəн сөз-

лəр варса, чох вахт мүбтəда белə сөзлəрдəн əввəл кəлмиш олур. Мəс.:

„Дəдəм Горгуд кəлди". (Р. 131).

„Јарылу гара дағларын, јығылмасун" (Р. 142).

„Көлкəличə габа ағачын, кəсилмəсүн" (Р. 67).

„Газан бəкин гарычыг олмыш анасы гара дəвə бојнунда асылу кетди" (Р. 22).

„Оғлан ата бинəр, гылыч гушанар олды" (Р. 17).

„Дəдəм Горгуд һиммəт гылычын белинə бағлады" (Р. 131).

„Бу отуран бəклəр һəр бири отурдуғы јери гылычы илə, этмəкилə алубдур" (р. 142).

„Һəг таалаја Домрулун сөзү хош кəлмəди" (Р. 87).

„А бəклəр, оғлан ганчару кетди ола" (р. 73).

„Севишдиким Бамсы Бејрəк сəн декилсəн" (Р. 64).

Анчаг надир һалларда мүбтəда үслуби мəгсəддəн асылы олараг, чүмлəнин сонунда кəлə билир. Мəс.:

„Ганы мəним бүрəлəрим?" (Р. 47).

Белə бир чəһəти гейд этмəк лазымдыр ки, шəхс анлайышы билдирмəйəн мүбтəдалар тəк-тəк һалларда ихтисар олунур, əксəр һалла исə белə мүбтəдалар чүмлəнин баш үзвү кими өз јериндə ишлəнмишдир. Мəс.:

„Накаһ көзи гапағына гылыч тогунды,

„гара ганы шурлады, көзүнə енди" (Р. 83).

„Комбур—комбур давуллар чалынды, алтун туч борулар уғрулды. Ол күн ала барикаһ отаглар дикилди. Атдан, ајғырдан, дəвəдəн, бугра гојундан гоч гырылды" (Р. 151).

Б. Хəбəр

„Китаби-Дəдə Горгуд" дастанлары дилиндə дə хəбəр, мүасир Азəрбайчан дилиндə олдуғу кими, чүмлəнин əн вачиб, тəшкилэдичи вə əсас үзвү олараг ишлəнмишдир.

Хəбəр, əксəрəн шəхсин ишини, һəрəкəтини билдирəн бир чүмлə үзвү олараг, иш, һəркəт мəзмунуна малик нитг һиссəси илə, йə'ни феил илə ифадə эдилдийи үчүн вə феил, демəк олар ки, о заман артыг там мə'насилə тəшəккүл этмиш вə даһа сəрбəст ишлəнə билəн бир нитг һиссəси олдуғу үчүн, сəрбəст ола билəн бир чүмлə үзвү вəзифəсиндə дə ишлəнмишдир. Лакин, бу-

на бахмаяраг, дикәр чүмлә үзвләринә көрә хәбәрин чүмләдәки јери даһа сабитдир.

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында хәбәрин, башлыча олараг, ашағыдакы хүсусиййәтләри вардыр:

1) Хәбәр чох вахт чүмләнин сонунда олур; мәс.: „Кафирин көзү горгды, дүнја-аләм кафирин башына гарaнуолды. Ајдар; јарымасун, јарычмасун; бу чобан бизим һәпимизи гырар олами?—дедиләр, дахи дурмајыб гачдылар. Чобан шәһид олан гардашларын һаггына гоуды, кафирләр лешиндән бир бөјүк дәпә јығды, чагмаг чагуб од јагди, дәхи кәпәнәкиндән турумсы едүб јарасына басды, јолын гыјысын алуб отурды, ағлады, сыглады" (Р. 24).

2) Суал әвәзликләрилә ифадә эдилән бә'зи исми хәбәрләр вә әмр, суал кими мүәййән мәзмунла әлагәдар олан бир сыра фе'ли хәбәрләр һәмишә мүбтәдадан сонра дейил, чүмләнин ахырында дейил, мүбтәдадан әввәл вә чүмләнин әввәлиндә дә, ортасында да ишләнмишдир; беле һал даһа чох, суал чүмләләриндә вә мәнтиги вурғулу хәбәри олан хүсуси чүмләләрдә мүшаһидә олунур; мәс.:

„Ја нәс нечә гуртулдун Дәли Горчарын әлиндән"?! (Р. 46).

„Дәдә ја, гани мәним бүрәләрим?" (Р. 47).

„Аны гоурмиjим, туғана алдырмајынча?" (Р. 89).

„Варын Рум елинә, мәним оғлым ичүн јагшы әрмәғанлар кәтүрүн мәним оғлым бөјүјинчә" (Р. 39).

„Голча гопузым кәтүрүн өкүн мәни!" (Р. 101).

Хәбәрләр әксәрән феилдән әмәлә кәтирилир; лакин башга нитг һиссәләриндән әмәлә кәтирилмиш хәбәрләр дә аз дейилдир ки, бунлар я „*-дыр*" (در) яхуд „*дурур*" (درر) хәбәр шәкилчисилә, я да шәхси сонлугларла формалашмышдыр; мәс.:

„Көзүмә сүрәјин, ачылачаг олурса, оғлум Б е ј р ә к д и р" (Р. 66).

„Мәрә, нә һејбәтлү г о ч а с а н?" (Р. 88).

„Өкүнүрсә әр өкүнсүн, а р с л а н д ы р, өкүнмәклик өврәтләрә бөһтандыр?" (Р. 111).

„Мәрә, ал ганатлу Әзраил с ә н м и с ә н?" (Р. 89).

„Мәрә дәлү Озан, мән ејиблүмиjим" ?(Р. 63).

„Әрә варан гыз мәнәм" (Р. 62).

„Севишдиким Бамсы Бејрәк сән дејилсән, алтун јүзүк сәнин декилдир, алтун јүзүкдә чог нишан вардыр" (Р. 64).

4) „Јог" сөзү чох заман һеч бир шәкилчи гәбул этмәдән хәбәр вәзифәсиндә ишләнмишдир; мәс.:

„Дәрсә ханын тутсаг олдуғундан Огуз бәкләринин хәбәри јог?" (Р. 18).

„Кимүн ки, оғлы-гызы јог, гара отаға гондурун?" (Р. 6).

„А бәк баба, дәвәчә бөјүмүшсән, көшәкчә аглын јог" (Р. 69).

„Мәрә, сән сәни билүрсән, бизим һалымыздан хәбәрин јог" (Р. 54).

Бә'зән, тәк-тәк һалларда исим вә я сифәт дә шәкилчи гәбул этмәдән хәбәр вәзифәсиндә ишләнмишдир; мәс.:

„Валлаһ јахшы јикит, мүрүввәтли јикит" (Р. 40).

„Дан јердә тургај атмаға јахшы" (Р. 60).

5) Мүасир Азәрбайчан дилиндә мүрәккәб хәбәрләрин чоху бир әчнәби (әрәб, фарс вә я башга дилә мәхсус) сөз илә бир азәрбайчанча фе'лин (ән чох „ол", „ет", „ејлә" феилләринин) бирләшмәсиндән дүзәлир. Ики азәрбайчанча сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәтирилән мүрәккәб фе'ли хәбәрләр бу күнкү азәрбайчанчада чох аздыр. „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында исә әкс вәзиййәт вардыр; мүрәккәб феилләрин чоху азәрбайчанча сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәтирилмиш, әрәб, фарс сөзләрилә әмәлә кәтирилән (мәс.: „зәбун олду", „зарлыг гылды", „мүстәчаб олурду" вә б. кими) мүрәккәб хәбәрләр нисбәтән аздыр. Мәс.:

„Хуб ердә т у ш о л д ы" (Р. 70).

„Дәдә Горгуд к ә л у р о л д ы" (Р. 10).

„Бабасынын гырг јикидин а н м а з о л д ы" (Р. 11).

„Никаһындан Әзраил ч ы г а к ә л д и" (р. 88).

„Јумурлануб јериндән у р у д у р д ы" (Р. 74).

6) — „Ол", „ет", „кәрәк", „исә", „иди", „имиш „көмәкчи сөзләри гошулан феил, исим вә дикәр нитг һиссәләриндән дә мүрәккәб хәбәрләр әмәлә кәтирилиб ишләнмишдир.

„Алачағы ала көзлү гызын отағы о л с а к ә р ә к" (Р. 42).

„Валлаһ султаным, бу јикит јүзи нигаблу јахшы јикитдир, бәк оғлы бәк имиш“ (Р. 42).

„Зира ағламагдан көзләри көрмәз олмыш иди“ (Р. 66) вә с.

В. Тамамлыг

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә чүмлә үзвләриндән тамамлығын мөвгеи нисбәтән даһа сабит вәзиййәтдәдир. Тамамлыглар башлыча олараг ашағыдакы хүсусиййәтләрә маликдир:

1) Тамамлыглар фе'ли хәбәрлә әлагәдар олдугда, әксәр һалда, я доғрудан-доғруя хәбәрин янында кәлир, я да кейфиййәт, кәмиййәт вә тәрзи-һәрәкәт зәрфликләриндән әввәл ерләшмиш олур. Мәс.:

„Газан бәк ордусыны, огланыны, ушағыны, хәзинәсини алды, керү дөнди“ (Р. 37).

„Наиб гылынчын сыјырды, әлинә алды, мәним башым Бејрәкин башына гурбан олсун деди“ (Р. 48).

„Ол үч чанавары өлдүрдим, сары донлы Сәлчан хатуны алдым“ (Р. 107).

„Сәлчан хатун бу јери көрклү көрди“ (Р. 107)

2) „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында (кими), (нәйи), (һараны) суалларына чаваб олан тамамлыглар чох заман (кимә), (нәйә), (һарая) суалларына чаваб олан тамамлыглардан әввәл кәлир. Мәс.:

„Вардылар, көмләки (нәйи ?) Бани Чичәкә (кимә ?) иләтдиләр“ (Р. 50).

„Бунун үчүнү (нәйи ?) дәхи бир јикидә (кимә ?) верәлим“ (Р. 131).

„Бај Бичан ол сана верәчәки гызы (кими ?) Бејрәкә (кимә ?) верди“ Р. 48).

„Јаранлар, сизи (кими ?) һагга (кимә ?) исмарладым“ (Р. 44).

„Һәр ким ол үч чанавары басса, ол газы (кими?) ана (кимә?) верәрләр“ (Р. 97).

„Алплар ичиндә бизи (кими?) гусгунумуздан палчыға (нәйә?) (һарая?) батурдын“ (Р. 132).

„Чомағы (нәйи?) умузуна (һарая?) бурагды“ (Р. 131).

Гейд етмәк лазымдыр ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында бә'зән, бунун тәрсинә олараг, әввәл (кимә), (нәйә), (һарая) сонра (кими), (нәйи), (һараны) суалларына чаваб олан тамамлыгларын сыраланмасы һалына да тәсадүф олунур.

3) (кимдән), (нәдән) вә (кимдә), (нәдә) суалларына чаваб олан тамамлыгларын чүмләдәки ери о гәдәр дә сабит дейилдир.

Гейд. Мәнтиги вурғусу олан тамамлыглар, муасир Азәрбайчан дилиндә олан белә тамамлыглар кими, һәмишә хәбәрин янында ишләнир; мәс.:

„Гавват оғлу гавват! Мизә әрликми көстәрәр“(Р. 42).

„Мәрә нә дедиким јетүрүн, гара ајғыры јарағла кәтүрүн“ (Р. 45).

4) „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында да, бу күнкү Азәрбайчан дилиндә олдуғу кими, тамамлығын васитәли вә васитәсиз олмаг үзрә һәр ики нөвү ишләнмишдир вә бунларын һәм шәкилчили, һәм дә шәкилчисиз типләри вардыр.

Бу чәһәтдән, хүсусән тә'сир тамамлыглары даһа мараглыдыр.

а) „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында шәкилчили тә'сир тамамлыгларынын мүхтәсәр вә там олмаг үзрә ики нөвү ишләнмишдир.

Шәкилчили тә'сир тамамлыгларынын там нөвү садәчә тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул етмиш исимләрлә ифадә олунмушдур; мәс.:

„Өлдүрмәкә, јикидим, мән сәни гыјармыдым“ (Р. 112).

„Чомағы умузуна бурагды“ (Р. 131).

„Бејрәки биләкиндән тутды, тартды, чомағыны әлиндән алды“ (Р. 162).

„Бејрәки гылычлады“ (Р. 169).

„Мән бу иши дүјсам, сана бөјлә кәлурмидим“ (Р. 168).

Бу чүмләләрдән „сәни“, „чомағы“, „Бејрәки“, „чомағыны“, „Бјерәки“, „иши“ сөзләри тә'сирлик һал шәкилчиси илә дүзәлдилмиш там шәкилчили тамамлыглардыр. Белә тамамлыглар „Китаби-Дәдә Горгуд“-да о гәдәр дә аз ишләнмәмиш, шәкилчили мүхтәсәр тамамлыг исә даһа чох ишләнмишдир. Белә шәкилчили тә'сирлик һал шәкилчисинин мүхтәсәр тамамлыглар тә'сирлик һал шәкилчисинин гисмән дүшмәсилә—йә'ни тамамлыгда мүәййән из бура-

хараг дүшмәсилә—ярадылыр. Шәкилчили там тамамлыгларла мүхтәсәр тамамлыглары бир-бириндән фәргләндирән ән көркәмли чәһәт шәкилчили мүхтәсәр тамамлыгларын анчаг йийәлик бирләшмәләриндән дүзәлә билмәсидир. Белә тамамлыглар нисбәт шәкилчисиндән сонра кәлмәли олан тә'сирлик һал шәкилчисинин ихтисар эдилмәсилә дүзәлир; мәс.:

„Ајғыр атым боғазлајыб ашум версүн" (Р. 81).

„Галын Оғуз элиндә јасым тутсун" (Р. 81).

„Әлин өпүб, бојнун гучғыл" (Р. 144).

„Гара полад үз гылычым дартајдым, ғафиллүчә көркүлү башын кәсәјдим, алча ганын јер јүзүнә төкејдим" (Р. 144—145).

Бу мисалларда нүмайиш этдирдийимиз „атум", „ашум", „јасым", „әлин", „бојнун", „гылычым", „башын", „ганын" сөзләри шәкилчили мүхтәсәр тамамлыглардыр; көрүндүйү кими бурадакы сөзләрдә нисбәт шәкилчисиндән сонра кәләси тә'сирлик шәкилчиси ихтисар эдилмишдир. Там шәкилдә бу сөзләр белә ола биләрди—„ат-ым-ы", „аш-ум-ы", „јас-ым-ы", „әл-и-ни", „бојн-у-ну", „гы-лыч-ым-ы", „баш-ын-ы", „ган-ын-ы".

Гейд этмәк лазымдыр ки, үчүнчү шәхси билдирән нисбәт шәкилчиләриндән сонра кәлән һал шәкилчиси илә нисбәт шәкилчисини битишдирән „н" белә тамамлыгларда сахланыр: „бојн-у-н" сөзүндә олдуғу кими: яхуд:

„Уруз бабасынын сөзин сымады, гајыдуб керү дөнди, јердән јүчә дағлар башына јолдашларын алуб чыгды" (Р. 72).

Бу мисалдакы „сөзүн", „јолдашларын" сөзләри „сөз-ү-н", „йол-даш-лар-ы-н" һиссәләриндән әмәлә кәтирилмиш ки, бурадакы сонунчу „н" әввәлки нисбәт шәкилчиси илә бурада ихтисар эдилмиш тә'сирлик һал шәкилчисини битишдирмәк үчүн ишләнмишдир.

Белә ихтисар ялныз йийәлик бирләшмәсинин икинчи тәрәфиндә дейил, эйни заманда, биринчи тәрәфиндә дә өзүнү көстәрир; лакин бурада тә'сирлик һал шәкилчиси әвәзинә йийәлик һал шәкилчиси ихтисар олунур; мәс.:

„Мән дахи гарындашым ганын алмага кедәрәм" (Р. 29).

„Леш арасында оғланчығы лешин булмады" (Р. 78).

Бурадакы биринчи чүмләдә (гарындашым ганын) ифадәси там һалда олан („гарындаш-ым-ын"—„ган-ы-н-ы") ифадәсиндәки биринчи тәрәфдән „ын" йийәлик шәкилчисинин, икинчи тәрәфдән исә „ы" тә'сирлик һал шәкилчисинин ихтисарилә дүзәлдийи кими, икинчи чүмләдәки (оғланчығы лешин) ифадәси дә долгун һалда олан (огланчыг-ы-н-ын леш-и-н-и) ифадәсиндәки биринчи тәрәфдән йийәлик һал „ын" шәкилчисинин, икинчи тәрәфдән тә'сирлик һал „и" шәкилчисинин ихтисарилә дүзәлмишдир.

б) Шәкилчисиз тә'сир тамамлығы шәкилчә адлыг һалында ишләнән исимләрлә, йә'ни һеч бир һал шәкилчиси гәбул этмәмиш олан мүчәррәд исимләрлә ифадә эдилмишдир. Мәс.:

„Бир јердә ағ отағ, бир јердә гызыл отағ, бир јерә гара отағ гурдурмышды" (Р. 6).

„Еј оғул јағыја кириб баш кәсмәдин, адам өлдүрүб ган төкмәдин" (Р. 72).

„Оғул, бин кафир өлдүрсән, кимсә сәндән ган дава эләмәз" (Р. 7).

„Бир гуру чајын үзәринә бир көпри јапдырмышды" (Р. 87).

„Бир-ики кокәрчин өлдүрди" (Р. 89).

Юхарыдакы чүмләләрдә олан „отағ", „баш", „адам", „ган", „кафир", „ган", „көпри", „кокәрчин" сөзләри шәкилчисиз тә'сир тамамлыгларыдыр.

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында шәкилчисиз тә'сир тамамлыглары, демәк олар ки, һәр заман хәбәрин янында кәтирилмишдир. Буну юхарыда нүмайиш этдирдийимиз чүмләләрдә айдын сурәтдә көрә биләрик.

Г. Зәрфлик

Зәрфликләрдән хүсусән ашағыдакылары гейд эдә биләрик:

1. „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында заман билдирән сөзләр заман зәрфлийи вәзифәсиндә эксәрән чүмләнин башында, һәтта мүбтәдадан да әввәл кәтириләрәк ишләнмишдир; мәс.:

„Бир күн Гам хан оғлу хан Бајандур јериндән дурмышды“ (Р. 6).

„Әл'ан сабаһ, хан гызы, јеримдән дурмадыммы“ (Р. 64).

„Бир јазын, бир көзин буғајла буғрајы савашдырарларды“ (Р. 9).

„Танла гызыны мана верәсән—деди“ (Р. 102).

Бә'зән бунун әксини дә көрмәк олур, йә'ни заман билдирән сөз, хүсусән мәнтиги вурғуя малик олдугда, хәбәрин янында ер тутараг ишләнмишдир; мәс.:

„Агындылы көрклү судан дүнин кечдин“ (Р. 133).

2) Хәбәри мә'нача бу вә я дикәр чәһәтдән айдынлашдыран мәкан зәрфликләри әксәрән хәбәрин янында ишләнмишдир; мәс.:

„Бејрәк бундан кечди, улу гыз гардашлары јанына кәлди“ (Р. 58).

„Бәјрәкин бабасы габа сарыг көтүрүб јерә чалды“ (Р. 48).

„Дүн ујхусунда кафир отаға гојулды“ (Р. 48).

„Бејрәк јуча чардагдан багды“ (Р. 50).

„Мән ашаға гулпа јапышурам сән југары гулпа јапышурсан, мәрә гавват оғлы, охунлами, гылычынламы, кәл бәру сөјләшәлим—деди: Атын дәпди, бир јүксәк јерә чыгди, садагындан дөгсан охун јерә дөкди“ (Р. 111).

3) Кәмиййәт, кейфиййәт, тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри, үмуми гайдая мувафиг олараг, фе'ли хәбәрләрдән әввәл, онунла янашы ер тутараг ишләнмишдир; мәс.:

Кәмиййәт билдирәнләр:

„Гәбзәсиндән јај ики пара олды“ (Р. 60).
„Мәрә базырканлар, чогмы истәдим? (Р. 40).
„Чобанын әлләрин чөзди, алнында бир өпди“ (Р. 29).

Кейфиййәт билдирәнләр:

„Јолдашларына бу иш хош кәлмәди, сахт олдылар“ (Р. 48).
„Дәлинин әли һәгг әмрилә саппа-сағ олды“ (Р. 40).
„Гафил олма, көрклү башын галдыр, јикит“ (Р. 149).

Тәрзи-һәрәкәт вә бәнзәтмә билдирәнләр:

„Әждәһалар ағзындан адам алан дәли Әврән билә варсун“ (Р. 115).

„Гарычыг олмуш анасы гара дәвә бојнунда асылу кетди“ (Р. 22).

„Чобаны бир ағача сара-сара мөһкәм бағлады“ (Р. 29).

„Тоз јарылды күн киби шылады, дәниз киби јајгансы, мешә киби гарарды“ (Р. 70).

Бә'зән тәрзи-һәрәкәт билдирән зәрфликләр чүмләнин башында вә я ортасында да ишләнмишдир; мәс.:

„Гуча-гуча атајла оғул көрүшди“ (Р. 86).

„Јата-јата јанымыз ағрыды“ (Р. 21).

Бунлардан башга, чүмлә тәркибиндә мәгсәд, сәбәб билдирән бир сыра зәрфликләр дә ишләнмиш, лакин бунларын ери нисбәтән сабит дейилдир; риторик тәләблә әлагәдар олараг чүмләнин мүхтәлиф ериндә ишләнмишдир.

Ғ. Тә'йин

„Китаби-Дәдә Горгуд“-да тә'йинләрин диггәти чәлб әдән башлыча хүсусиййәтләри ашағыдакылардыр:

1. „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә тә'йин, үмуми ганунa уйғун бир һалда, тә'йин олунандан әввәл кәлир. Һәтта бу күнкү Азәрбайчан дилиндә мүстәсна һал олараг тә'йин олунандан сонра кәлән ичтимаи рүтбә (титул) билдирән „аға“, „хан“, „дәдә“ сөзләри дә, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында әсасән үмуми ганунa уйғун олараг, тә'йин олунандан әввәл ерләшмишдир; мәс.:

Ханлар ханы хан Бајандур.
Бәли, хан Газан, мәсләһәтдир.
Ағам Газан мәсләһәтдир.
Дәдә Горгуд кәлүр олды.

2. Тә'йин бир нечә олдугда, әксәрән ашағыдакы гайда үзрә сыраланыр:

а) Әввәлчә мүрәккәб тә'йин, сонра дүзәлтмә тә'йин вә ән сонда садә тә'йин ер тутмуш олур; мәс.:

„Гаршу јатан гарлы гара дағлар гарыјубдур“ (Р. 34).

„Гаргу киби гара сачын јолармысан?“ (Р. 92).
„Алны ачуг чөмәрд әрәнләр дикәлсүн“ (Р. 95).
„Көлкәличә габа ағачын кәсилмәсүн“ (Р. 95).
„Күз алмасы киби ал јанағын дартды јыртды“ (Р. 49).

б) Эйни тә'јин олунана аид һәм кәмиййәт, һәм әламәт вә я кейфиййәт тә'јинләри олдугда, кәмиййәт билдирән тә'јинләр чох заман кейфиййәт билдирән тә'јинләрдән әввәл кәлир; мәс.:

„Он алты бин гара донлу кафир ата бинди“ (Р. 69).
„Једди бин гафтанынын арды пүрүнчлү, јарымындан гара сачлу, сасы динлү, дин дүшмәни, алача атлу кафир бинди“ (Р. 22).
„Гырг инчә беллү гызлан Газанын һәлалыны тутмышыз“ (Р. 23).
„Гатар-гатар гызыл дәвәләрини јетәддиләр“ (Р. 22).
„Товла-товла шаһбаз атларыны бинмишүз“ (Р. 22).
„Алтмыш јараглу адам сечдиләр“ (Р. 147).
„Накаһандан алтмыш дәмир донлу кафир оғланын үзәринә кәлдиләр“ (Р. 147).

в) Бә'зән, һәм дә чох надир олараг, кәмиййәт билдирән тә'јинләрин кейфиййәт билдирән тә'јинләрдән сонрая—тә'јин олунанын янына—дүшмәси һалына да тәсадүф олунур; мәс.: „Јараглу алтмыш адам сечин“ (Р. 147).

„Гара донлу, көк дәмирлү алты јүз кафир сечди“ (Р. 107).

г) Гейри-мүәййәнлик билдирмәк үчүн ишләдилән „бир“ сайы да һәр заман кейфиййәт тә'јининдән әввәл кәлир; мәс.:

„Бир јүксәк јерә чыгды“ (Р. 107).
„Бир чичи-бичи түркмән гызы аласан“ (Р. 96).
„Бир бөлүк газа шаһин кәрмиш киби кафирә ат салды“ (Р. 109).
„Бир гуру чајын үзәринә бир көпри јапдырмышды“ (Р. 87).
„Мәкәр бир күн көприсинин јамачында бир бөлүк оба гонмыш иди, ол обада бир јахшы—хуб јикид сајру дүшмиш иди“ (Р. 87).

3. „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында диггәти чәлб эдән хүсусиййәтләрдән бири дә „биз“, „мән“ әвәзликләри илә йийәлик бирләшмәси әмәлә кәтирән исимләрин тә'јинләринин, мүасир Азәрбайчан дилиндәки кими икинчи тәрәфин янынча, йә'ни биринчи тәрәфлә икинчи тәрәфин арасында дейил, доғрудан-доғруя бүтөв йийәлик бирләшмәсинин әввәлиндә ер тутмасыдыр; мәс.:

„Дүкмәси бөјүк бизим дағларымыз олур“ (Р. 90).
„Ағча мәним көксүми басуб гонды“ (Р. 91).
„Датлу мәним чанумы алур олды“ (Р. 93).

Бу нүмунәләрдәки бирләшмәләрин икинчи тәрәфинә аид олан тә'јинләр, йә'ни биринчи чүмләдә „дағлар“ сөзүнә аид олан „дүкмәси бөјүк“ тә'јини, икинчи чүмләдә „көкс“ исминә аид олан „ағча“ тә'јини, үчүнчү чүмләдә „чан“ исминә аид олан „датлу“ тә'јини бирләшмәнин биринчи тәрәфини тәшкил эдән „бизим“, „мәним“ әвәзликләриндән сонра дейил, әввәл ер тутмушдур. Һалбуки мүасир Азәрбайчан дилинин гайдасына көрә бу ифадәләр „бизим бөйүк дағларымыз“, „мәним ағча көксүму“, „мәним даддлы чанымы“ тәртибиндә ишләнир.

Д. Чүмлә тәркибиндә олан әлавә сөзләр һаггында

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә ишләнән садә чүмләләрин чоху анчаг чүмлә үзвләриндән, грамматик чәһәтдән бир-биринә бағланан сөзләрдән мүрәккәбдир. Лакин элә чүмләләр дә вар ки, бунларын тәркибиндә бир сыра әлавә сөзләр дә ишләнмишдир. Белә сөзләри грамматикләр „Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләрилә бағланмаян сөзләр“ дейә чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли үзвләриндән фәргләндирирләр. Биз бунлары шәрти олараг „әлавә сөзләр“ адландырырыг.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларынын чүмләләри бу чәһәтдән бә'зи мараглы хүсусиййәтләрә маликдир. Бунларын бә'зиләри һаггында бурада, гейдләр шәклиндә олса да, бәһс этмәйи файдалы билирик.

Белә әлавә сөзләр хитаблардан, нидалардан, бағлайычылардан, алгыш, гарғыш, тәсдиг, рәдд билдирән әдатлардан, шәхси гейри-мүәййәнлик билдирән ифадәләрдән дүзәлмиш олур.

Белә сөзләрин чүмләдә үмумиләшдирилмиш сабит ери һаггында данышмаг олмаз; бунлардан бә'зиләри (мәс.: хитаблар) әксәрән чүмләнин башында, бә'зән дә

сонунда ерләшир; бә'зиләри исә, мүхтәлиф истигамәтли тәләбләрдән асылы олараг, чүмләнин һәр ериндә ерләшә билир.

Бунларын кениш изаһыны вермәйиб, биз һәләлик мөвчуд вәзиййәт һаггында үмуми шәкилдә тәсәввүр яратмаг үчүн әлавә сөзләрин мүхтәлиф нөвләрини әкс этдирән чүмләләрдән бир нечә нүмунә көстәрмәклә кифаәтләнирик.

„Ханым һеј! Мәкәр ханым, оғузда Доха гоча оғлы дәли Думрул дејәрләрди, бир әр варды“ (Р. 87).

„Валлаһ, бәј јикит, Аллаһтааладан бујруг олды“ (р. 87).

„Мәрә гавватлар, нә ағларсыз?“ (Р. 87).

„Мәрә Әзрајыл, аман!..“ (Р. 89).

„Ја гадир аллаһ, бирликин, варлығын, һәггичүн, Әзрајылы мәним көзүмә көстәркил...“ (Р. 87).

„Баг-баг, мәрә дәли гавват, мәним бирликим билмәз“ (Р. 87).

„Чаным алма Әзрајыл, мәдәд!“ (Р. 90).

„Әвәт, мәнәм, деди“. (Р. 89).

„Ја, сән нә чаваб вердин?“ (Р. 166).

„Бәли, ағам Газан!...“ (Р. 29).

„Јохса, көксүндә јогмыдыр иман!“ (Р. 28).

„Дәдә ја, ганы мәним бүрәләрим?“ (Р. 47).

„Һај Дәдә султан, танры бунун сәмүзин дә алсун, аруғун да алсун...“ (Р. 47).

„Ја пәс, нечә гуртулдун дәли Горчарын әлиндән?“ (Р. 46).

„Һәлә, нә диләди?“ (Р. 46).

„Әкәр бу дедиким нәснәләри кәтүрәрсәнүз, хош вердим, амма кәтүрмичәк олурсан, бу гатла өлдүрмәдим, ол вагтын өлдүрәрин, деди“ (Р. 46).

„Һеј, мәни севән јикитләр јетсүнләр“ (Р. 40).

„Мәрә базырканлар, бу ајғыры вә дәхи бу јајы вә бу күрзи мана верин, деди“ (Р. 40).

Белә мисалларын сайыны артырмаг оларды; лакин әлавә сөзләр һаггында үмуми тәсәввүр саһиби олмаг үчүн бу нүмунәләр кифайәтдир. Нүмунәләрдән көрүндүйү кими, бә'зән бир чүмләнин тәркибиндә бир нечә нөв әлавә сөз ишләнмишдир; бир чох һалларда нидалар хитабларла биркә ишләнмишдир, хитаблар бә'зән

нисбәт шәкилчиси гәбул этмиш исимләрдән (ханым, ағам) дүзәлмиш; бир сыра чүмләләрдә тәсдиг, рәдд, тәәччүб, һәйәчан билдирмәк үчүн „бәли“, „әвәт“, „пәс“, „мәкәр“, „хош“, „һәлә“, „ја“, „јохса“ кими бир сыра хүсуси типли әдатлар ишләнмишдир вә с.

Е. Чүмлә үзвләринин гурулушу һаггында

Чүмләнин айры-айры үзвләриндән бәһс эдәркән үмума шәкилдә олса да, бу я дикәр үзвүн гурулушуна ишарә этмишдик, лакин синтактик гурулушун инкишафы нөгтейи-нәзәриндән, хүсусән чүмлә үзвләринин гурулушча мүрәккәбләшмәси просеси мараглыдыр. Буна көрә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә дә чүмлә үзвләринин гурулушуну конкрет нүмунәләрлә көздән кечирмәйи лазым билдик.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында чүмлә үзвләринин чоху олмаса да, нәзәрә чарпан муәййән мигдары садәдир, көк вә я дүзәлтмә сөзләрлә ифадә эдилмишдир. Мәс.:

„Мән бу оғланы алајын, ава кедәјин,“ (Р. 69).

„Ағ әлләрин гарусундан бағлаын, ғафиллүчә көрклү башын кәсин,..“ (р. 135).

Лакин чүмлә үзвләринин чоху мүрәккәбдир вә бунларын да әксәриййәти, демәк олар ки, ики сөздән ибарәт, мүхтәлиф нөвдән олан бирләшмәләрлә ифадә эдилмишдир, бунлары ашағыдакы чүмләләрдә мүшаһидә этмәк мүмкүндүр.

„Оғланын үзәринә дүшдүләр, тутдулар, јүзи үзәринә салубан сүрдүләр, ағ этиндән ган чыгынча дөкдиләр... әли бағлу, бојны бағлу, јүзи үзәринә салыб алдылар, јүрију вердиләр“ (Р. 73).

„Һәгтаалаја Думрулун сөзү хош кәлмәди“ (р. 89).

„Ики гардаш гуча-гуча көрүшдүләр“ (Р. 151).

„Гази әрәнләр башына нә кәлдүкүн сөјләди“ (Р. 165).

„Гушун ала ганыны, гумашын арусыны, гызын көјчәкини Бајандурхана пәнч-јек чыгардылар“ (Р. 119),

Бә'зән ики бирләшмә тәркибиндән вә я үмумән үч сөздән ибарәт мүрәккәб чүмлә үзвләри дә ишләнмишдир.

„Гара полад үз гылынчын гүввәт верди“ (Р. 140).

„... Тулу гушун јаврусы, бизә мискин умуды, Түркүстанын дирәки, үммәт сојунун асланы, гарачуғун гапланы, гопур атын нјәси, хан Урузун ағасы, Бајандур ханын көјкиси, галын Оғузун дөвләти, галмыш јикит архасы...“ (Р. 21).

Бә’зән белә мүрәккәб үзвләрин тәркиб һиссәсиндән бири синоним олараг мүвази ишләнән сөзләр групундан олур. „Агынчылар кафирин *елин-күнүн* уруб, гызын, кәлинин әсир этдиләр“ (Р. 141).

Бә’зән фе’ли сифәт вә фе’ли бағлама илә әлагәдар олан бирләшмәләр дә мүрәккәб чүмлә үзвләри кими ишләнмишдир. Мәс.: „Гарычыг олмыш ананы бозлатмағыл“ (Р. 145).

„Оғузун ағсаггаллу гочалары көрәндә ол јикиди тәһсинләјән... (Р. 35).

Бунлардан башга „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында бә’зән чүмләләрин тәркибиндә, бәсит һалда олса да, әлавә вә я хүсусиләшмә адланан чүмлә үзвләринә дә раст кәлмәк олур. Мәс.:

„Бунда (бурада) миннәтлә алмагдан исә, анда (орада)—б а б а м ј а н ы н д а—миннәтсиз алмаг јекдир“ (Р. 40).

Лакин белә үзвләр чох аздыр, һәм дә даһа чох үслуби маһијјәт дашыјыр.

Үмумијјәтлә, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилинин чүмлә үзвләриндән бәһс эдәркән, бурада чүмлә үзвләри арасындакы бағлылығын, чүмлә үзвләринин сырасынын бир о гәдәр дә сабит вә мөһкәм олмадығыны да гейд этмәк лазымдыр. Бу исә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилинин синтактик гурулушча, бу күнкү Азәрбајчан дилинә нисбәтән һәлә о гәдәр дә сығаллашмадығыны, сәлисләшмәдијини, нәһајәт, әдәби дил һалында гайдая дүшмәдијини айдын сурәтдә көстәрир. Бу, белә дә олмалы иди, чүнки „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларынын дили язылы әдәби дилимизин еничә тәшәккүл тапмаға башладығы дөврдән габаг формалашмыш олан шифаһи әдәби дилимизи әкс этдирән илк абидәләрдән биридир.

Ә. Садә чүмлә

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары хүсуси шәклә малик мәнзум вә мәнсур әсәрдир. Бурада чүмләнин,

ифадә вә ибарәләрин мүхтәлиф нөвләри ишләндији кими, сөзләрин вә шәкилчиләрин мүхтәлиф ихтисар үсулларына да раст кәлмәк олур. Әлбәттә, синтактик чәһәтдән бу дастанларда нәзәрә чарпан хүсусијјәтләр мүасир Азәрбайчан дилиндә, хүсусән данышыг дилиндә, әсасән, яшамагдадыр. Буна көрә дә белә хүсусийјәтләри гейдә аланда, адама белә кәлир ки, бурада һеч бир мараглы вә ени шей йохдур вә бунлардан данышмамаг да олар. Доғрудур, бунлардан бәһс ачмадан да кечинмәк оларды; амма нәдәнсә, бунлардан хүсуси бәһс ачмадан, һеч олмазса бунларын нүмунәләрини нүмайиш этдирмәдән өтүб кечмәк дә олмур. Бурада, доғрусу, элә гәрибә бир шей йох кимидир. Лакин бу да бир фактдыр ки, бу дастанларда мүхтәсәр, мүфәссәл-кениш, там вә ярымчыг чүмләләр, шәхсли вә шәхсиз чүмләләр, суал, нида, нәгли чүмләләр, әмр чүмләләри, һәмчинс үзвлү чүмләләр, адлыг чүмләләр, ара чүмләләр, тәсдиг, инкар чүмләләри, исми вә фе’ли чүмләләр вә саирә кими садә чүмлә нөвләри бу вә я дикәр дәрәчәдә ишләнмишдир.

Тәкчә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларына әсасланараг бу чүмләләрин о заманкы үмуми халг Азәрбайчан дилиндәки вәзијјәти, инкишаф вә ишләнмә дәрәчәси һаггында гәт’и мулаһизә йүрүтмәк мүмкүн олмадығындан бунларын мөвчудијјәтини тәсдиг эдән нүмунәләри нүмайиш этдирмәклә кифийәтләнмәйи һәләлик мәгсәдә даһа уйғун вә дүзкүн һесаб эдәрәк, ашағыдакы нүмунәләри веририк:

М ү х т ә с ә р ч ү м л ә: „Бејрәк кәлди“ (Р. 42), „Баны Чичәк јашмагланды“ (Р. 42), „Икиси атландылар“ (Р. 43).

К е н и ш ч ү м л ә: „Дәдә Горгуд оғланын бабасына сөјләмиш“ (Р. 10). „Биз сәнин оғлуну нечә көтүрәлим?“ (Р. 12).

Т а м ч ү м л ә „Гарачыг Чобан кафирин үч јүзини сапан дашилә јерә бырагды“ (Р. 24). „Сағ тәрәфдә Гара Түкән мәликә Гајан Салчуг оғлы Дәли Дондар гаршу кәлди“ (Р. 37).

Я р ы м ч ы г ч ү м л ә: „Чағырдылар, Бејрәк кәлди. Бани Чичәк јашмагланди, хәбәр сорди; ајдар:—јикит, кәлишин гандан? Бејрәк айдар:—Ич оғуздан“ (Р. 42).

Шәхсә көрә садә чүмлә нөвләри

„Нә олурса-олсун“ (Р. 42). „Олмаја ким, бу ола“. (Р. 42). „Мәним атымы кимсә кечдији јоғ“ (Р. 43).

„Һаман имди иләри дурмаг кәрәк“ (Р. 43).

„Јарымасун, јарычмасун“ (Р. 48).

„Јаланчы оғлы јаланчуг дејәрләр“ (Р. 52).

„Гысырча јенкә дејәрләр, бир хатун варды“ (Р. 61).

„Ол заманда оғул ата сөзин ики ејләмәзди, ики ејләсә, ол оғланы гәбул етмәзләрди“ (Р. 72).

„Санасан ким дар јолда долу дүшди“ (Р. 73.).

Чүмләнин интонасия нөвләри

„Бу мәһәлдә галын оғуз бәкләри јетди“ (Р. 34).

„Ханым, көрәлим, кимләр јетди?“. (Р. 34).

„Мәрә гавватлар, нә ағларсыз, мәним көпрүм јанында бу говға нәдир?“ (Р. 87).

„Јучалардан јучасан...“ (Р. 90).

„Јарылы гара дағларын, јыгылмасун“.(Р. 142).

„Вар јерүнә отурғыл, әрә варан јериндән дура, мән гопуз чалым, гол салубан ојнаја“ (Р. 62).

„Вај, көз, ачуб көрдүкүм, көнүл вериб севдиким, вај ал довағым ијәси, вај алнум башым умуды, Хан Бејрәк!“ (Р. 50).

„Ханым, Уруз сизә салам едәр, кәрәм етсүн, Бејрәк кәлсүн, Газанла бизи барышдырсун—дејир“. (Р. 167).

Дастанларда бол-бол һәмчинс үзвлү чүмләләр, бә'зән исә тәсвири адлыг чүмләнин илк нүмунәләри дә ишләнмишдир.

Мәс.: „Гантуралы багды көрди, бу гондығы јердә гоғы гушлары, дурналар, турачлар, кәкликләр учарлар. Соуг-соуг сулар, чајырлар, чәмәнләр“. (Р. 107).

„Оғланын үзәринә дүшдиләр, тутдылар, гарусундан ағ әлләрин бағладылар, гыл орған ағ бојнуна тагдылар, јүзи үзәринә салубан сүрдүләр....“ (Р. 73) вә с.

Ж. Мүрәккәб чүмләләр

Үмумән „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында садә чүмләләр, өз нөвләри вә ишләнмәләри э'тибарилә мүрәккәб чүмләләрдән даһа чохдур. Демәк олар ки,

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары әсасән садә чүмләләр үзәриндә гурулмушдур. Мүрәккәб чүмләләр нисбәтән аз ишләнмиш вә бир о гәдәр дә мүхтәлиф нөвлү дейилдир. Бунун сәбәби исә чох айдындыр. Һәр һансы бир дилдә мүрәккәб чүмләләрин мүхтәлифләшмәси, инкишаф этмәси, һәр шейдән әввәл, һәмин дилдә данышанларын шүурунун даһа да мүрәккәбләшмәси илә бағлыдыр. Буна көрә дә үмумиййәтлә дилин грамматик гурулушу, бу чүмләдән чүмлә гурулушу әввәлләр бәсит олдуғу һалда, тәдричән тәкмилләшир вә мүрәккәбләшир. Мәһз чүмлә гурулушунда да belә инкишаф олмуш вә садә чүмләләр даһа әввәл, табели мүрәккәб чүмләләр исә даһа сонралар формалашмышдыр.

Лакин бу һеч дә о демәк дейил ки, садә чүмләләр вә я табесиз мүрәккәб чүмләләр тамамән тәшәккүл этмәмиш, һәр чүр нөвләрини яратмамыш табели чүмлә яранмаз. Бә'зән садә вә я табесиз мүрәккәб чүмләнин ени бир нөвүнүн яранмасы илә мүвази вә һәтта әлагәдар олараг, табели чүмләнин мүәййән бир нөвү дә ярана биләр. Йә'ни әсас нөвләринә көрә мүхтәлиф заманларда төрәйән бу чүмләләр әслиндә бир-бирилә бағлы олараг, гаршылыглы сурәтдә инкишаф эдир.

Әлбәттә, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында садә чүмләләрин нисбәтән чох, мүрәккәб чүмләләрин исә аз ишләнмәси тәкчә юхарыда изаһ этдиййимиз ганунийййәтлә әлагәдар дейилдир. „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында садә чүмләләрин чох ишләнмәси, эйни заманда, бу әсәрин бәдии әсәр—дастан—олмасы илә дә әлагәдардыр. Белә әсәрләр исә язылы әдәби дилдә йох, мәһз шифаһи әдәби дилдә гурулмуш олур.

Мүрәккәб чүмләләрин сабитләшмәси вә инкишафы исә даһа чох язылы әдәби дил илә бағлы олур. Шифаһи әдәби дилдә интонасия, фасилә, вурғу кими язылмаян васитәләр язылы дилдә бә'зән мүхтәлиф морфемләрлә әвәз олунур, бу морфемләр исә чүмләләр арасында әлагә яратмаға да хидмәт эдир вә беләликлә дә шифаһи әдәби дилдә олмаян мүрәккәб чүмлә нөвләри язылы әдәби дилдә яраныр.

Бүтүн бу сәбәбләрә көрә дә Китаби-Дәдә Горгуд

дилиндә мүрәккәб чүмләнин һәртәрәфли инкишаф етмиш нөвләринә раст кәлмәк олмур.

Лакин „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында мүрәккәб чүмләләрин мүәййән нөвләри вардыр ки, бунлардан мүхтәсәр дә олса, данышмаг лазымдыр.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында да бу күнкү Азәрбайчан дилиндә олдуғу кими, мүрәккәб чүмләнин ики әсас нөвү, йә'ни һәм табесиз мүрәккәб чүмләләр һәм дә табели мүрәккәб чүмләләр ишләнмишдир: бунларын да тәшкилиндә бағлайычы аситә олараг һәм фонетик аситәләрдән, һәм шәкилчиләрдән, һәм дә бағлайычы сөзләрдән истифадә олунмушдур.

Биз бурада „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларындакы мүрәккәб чүмләләри, грамматик гурулушун инкишафы нөгтейи-нәзәриндән даһа чох мараглы вә әһәмиййәтли олан бағлайычы аситәләр әсасында груплашдырыб нәзәрдән кечирмәйи мүнасиб билирик вә бунлары ашағыдакы група бөлүрүк:

I Анчаг фонетик аситә илә садә чүмләләрин бағланмасындан дүзәлән мүрәккәб чүмләләр. Белә мүрәккәб чүмләләр әксәрән табесиздир вә башлыча олараг үч мә'на әлагәсини билдирир.

а) Айдынлашдырма әлагәси

„Газан багды көрди, Чобан ағачы аргасына алмыш кәлүр“ (Р. 29).

„Бу кәлән, билмиш олун, јағыдыр“ (Р. 69).

„Көрәрмисән, еј оғул, нәләр олди“ (Р. 18).

„Чал гылычын, гардаш Газан, јетдим“ (Р. 35).

„Гысырча јенкә дејәрләр, бир хатун варди“ (Р.61).

„Ат, јараг вә ашыг Бәкилин, Бәкил ичиндә декил“ (Р. 138).

б) Бөлүшдүрмә әлагәси

„Варын, көтүрүн, өлдүрәјим“ (Р. 12).

„Гыз кәрмәк сәндән, мал, ризг вермәк мәндән“ (Р. 95).

в) Заман әлагәси

„Ол күн чикәриндә олан әр јикитләр бәлүрди, ол күн мүханәтләр сапајыр көзәтди, ол күн гијамәт савашы олды, мејдан долу баш олды. Башлар кәсилди топ киби, шаһбаз-шаһбаз атлар бөкүрди, налы дүшди, ала-ала көндәрләр сүсүлди, гара поладүз гылычлар чалынды, јалмағы дүшди, үч јеләкли гајын оглар атылды, дәмрәни дүшди, гијамәтин бир күнү ол күн олды, бәк нөкәриндән, нөкәр бәкиндән ајрылды“ (Р. 36).

Бунлардан башга, бурада бир чох чүмләләр силсиләсинә раст кәлмәк олур ки, бунлар мәкан, сәбәб, нәтичә кими мә'на әлагәләрилә бир-биринә бағлы олан чүмләләрдир вә бунлары мүхтәлиф мә'на әлагәләриндә ардычыллыг олдуғуну билдирән садә чүмләләр силсиләси вә я садә чүмләләрдән, зәиф һалда олса да, формалашмыш мүрәккәб чүмләләр саймаг мүмкүндүр.

Һәр һалда белә чүмләләр һаггында дүшүнмәк вә хүсусән тәдгигат иши апармаг лазым кәләчәкдир.

II. „ким“ вә я „ки“ бағлайычысы илә садә чүмләләрин бағланмасындан дүзәлмиш мүрәккәб чүмләләр.

Бу бағлайычылар баш чүмләни мүхтәлиф чәһәтдән айдынлашдыран, тамамлаян, конкретләшдирән будаг чүмләләри баш чүмләйә бағламаға хидмәт едир. „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында белә чүмләләр о гәдәр дә аз ишләнмәмишдир. Мәс.:

„Мәним сучум нә олды ким, гара отаға гондурды“ (Р. 7).

„Мәрә, Әзрајыл дедикиниз нә кишидир ким, адамын чанын алыр“ (Р. 87).

„Көрдиләр ким, ав позулмуш“ (Р. 135).

„Бундан јекрәки јохдур ки, көзүм көрәркән, оғул, кәл сәни евәрәјим“ (Р. 96).

„Ол јерә кәлди ки, јағы басылмышды“ (Р. 78).

„Јәгин билди ким, оғлы кафирә тутсагдыр“ (Р. 78).

„Бејрәкин анасы, атасы, багды, көрди ким, кәрдәк көрүнмәз олмыш“ (Р. 48).

„Ханым, мәгсудым олдур ки, әрә варан гыз галха, ојнаја, мән гопуз чалам“ (Р. 61).

„Көрдиләр ким, ол јикит ким, баш кәсүбдүр, ган төкүбдүр, Бајбора бәкин сағ јанында отурур“ (Р. 41).

III. Шәрт гошмасы „*исә*“ вә шәрт шәкилчиләри „*-са/-сә*“ илә садә чүмләләрин бағланмасындан дүзәлән мүрәккәб чүмләләр.

Белә васитәләр, әсасән, шәрт вә күзәшт будаг чүмләләрини баш чүмләләрә бағламаға хидмәт едир. Мәс.:

„Һәр ким ол чанавары басса, јенсә, өлдүрсә, гызымы ана верәрәм“ (Р. 97).

„Бу нәснәләри кәтүрчәк олурсаныз, гыз гарындашымы верәм, кәтүрмичәк олурсан, көзүмә көрүнмәјәсән, јохса сәни өлдүррәм—деди“ (Р. 46).

„Накаһ гачма-говма оларса, бирисини бинәм, бирисини једәм“ (Р. 44).

„Улашубан сулар ташса, дәниз долмаз“ (Р. 3).

„Аллаһ мәним евими гуртарачаг олырса, сәни әмирахур ејилијәјин“ (Р. 29).

„Ағсаггаллы бабаң, варса, ағлатмағыл, ағбирчәклү анаң, варса, бозлатмағыл“ (Р. 139).

Мә'лум олдуғу үзрә, белә чүмләләрдә будаг чүмлә әввәл, баш чүмлә исә сонра кәлир: лакин бә'зән тәрс тәртибә дә йол верилир.

Шәрти билдирән: „*-са-сә*“ шәкилчиси вә я „*исә*“ гошмасы „*кәрәк*“ вә бунун кими гејри-фе'ли сөзләрә дә бә'зән битишиб вә я гошулуб хәбәр дүзәлдир вә беләликлә дә күзәшт будаг вә бә'зән шәртли күзәшт чүмләләрини баш чүмләјә бағламаға хидмәт едир. Мәс.:

„Совуг-совуг пынарларым кәрәксә, ана ичит олсун,
Тавла-тавла шаһбаз атларым кәрәксә, аңа бинит олсун
Гатар-гатар дәвәләрим кәрәксә, аңа јүкләт олсун... (Р. 91)“

„Ордум сағ-әсән декил исә, башыңуза чарә един... (Р. 25)“

Бә'зән „*јох*“ сөзүнә *-са/-сә* битишдирилир, бағлайычы сөз дүзәлдилир вә белә сөз (*јохса*-сөзү) әксәрән күзәшт әлагәсини ифадә етмәк үчүн баш чүмлә илә будаг чүмләни бирләшдирир. Мәс.:

„Баба сәндән чан диләрәм, верәрмисән, јохса оғул
Дәли Думрул!—деју, ағлармысан?“ (Р. 91).

„Һүнәри варса, кәлсүн алсун, јохса евдәки гыза разы олсун“ (Р. 97).

„Имди, мәрә Дәли, кәлдим ки, сәниң, чаныны алам, верәрмисән, јохса мәнимлә чәнк едәрмисән?“ (Р. 89).

„Нә гагырсан баңа, ағам Газан, јохса көксүндә јогмыдыр иман?“ (Р. 28).

IV. „Китаби-Дәдә-Горгуд“ дастанларында сөзләр вә чүмләләр арасында әлагә јаратмаг үчүн ән чох истифадә олунан васитә фе'ли бағламалардыр. Фе'ли бағламаларын чоху хәбәр вәзифәсиндә олан фе'лә битишәрәк чүмләни будаг чүмлә һалына салыб баш чүмләләрә бағламаг үчүн ишләнмишдир. „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында да белә фе'ли бағламаларын чүмләләр арасында әлагә јаратмаг үчүн ән ишләк вә рәнкарәнк васитә кими истифадә олунмасы бир даһа сүбут едир ки, хүсусән табели мүрәккәб чүмләләри дүзәлтмәк үчүн ишләнән әсас морфоложи васитә әлә әввәлдән дә фе'ли бағламалар олмушдур. Бунларын мүхтәлиф нөвләри һаггында морфолокия һиссәсиндә данышылмышдыр. Бурада анчаг нүмунәләр вермәклә кифайәтләнирик. Мәс.:

„Чобан бөјлә дикәч, Газана гәһр кәлди“ (Р. 28).

„Бунлар бөјлә едчәк, Бајбура бәкин ачығы тутды“ (Р. 41).

„Оғлан јығылдыгда, боз атлы Хызыр оғлана һазыр олды“ (Р. 15).

„Бу һаллары көрдүкиндә, Газанын гара гыјма көзләри ган-јаш долды“ (Р. 25).

„Ағбан евим дикиләндә, јурды галмыш“ (Р. 25).

„Ата әли дурыркән, оғул әлими өпәрләр?“ (Р. 41).

„Ағам Бејрәк кедәли, бизә озан кәлдүки јог“ (Р. 59).

„Мән гара гоч атыма бинмәдин, ол бинмах кәрәк. Мән гырыма вармадын, о маңа баш көтүрмәк кәрәк“ (Р. 44).

V. Мүрәккәб чүмлә дүзәлдән садә чүмләләр арасындакы әлагәни формаләшдырмаг үчүн бир сыра кө-

мәкчи сөзләр дә я тәкликдә я дикәр бағлайычы васитәләрлә бирликдә, нисбәтән аз олса да, ишләнмишдир. Бунлардан „деју“, „чүн“, „чүнки“, „онынчүнки, „зира“ кими бағлайычы сөзләр даһа чох сәбәб әлагәсини формалашдырмаг үчүн ишләнмишдир. Мәс.:

Деју—„Базырканлар кәлди деју, бабасы севинди“ (Р. 41).

Чүн—„Чүн бөјлә олды, һаман имди иләрү дурмаг кәрәк“ (Р. 43).

Чүн—„Чүн сән Газана дүшмән олдун, биз дә дүшмәнүз“ (Р. 167).

Чүнки—„Јикитләрим, Әзраилин көзини елә горхутдым ки, кен гапујы гојды, дар бачадан гачды; чүнки мәним әлүмдән көкәрчин киби гуш олды, учды“ (Р. 89).

Анунчүнки—„Буны нечүн бөјлә едәрди, анынчүнки мәндән дәли, мәндән күчли әр вармыдыр ки, чыга мәнумлә саваша—дејирди“ (Р. 87).

Үчүн—„Үч чанавар өлдүрдикичүн, бир гызчығазымы алды, кетди (Р. 107).

Зира—„Биз буны танымазыз, адаглусына апарын, көрсүн, ол јахшы билүр, зира ол дикубдүр, јенә ол таныр“ (Р. 50).
„Зира агламагдан көзләри көрмәз олмуш иди“ (Р. 66).

Y1. Чүмләләр вә әләчә дә сөзләр арасындакы әлагәни формалашдырмаг үчүн чох ишләнән васитәләрдән бириси дә „*дәхи*“ (дахы), „*дә*“ бағлайычыларыдыр.

дә—„Алтун башлы бан евләр кедәрсә, мәним кедәр; сәнин дә ичиндә одан варса, јикит, декил маңа (Р. 19).

бир дәхи—„Әзраили мәним көзүмә көстәркил, савашым, чәкишим, дәришим, яхшы јикидин чанын гуртарајым, бир дәхи јахшы јикидин чанын алмаја, деди“ (Р. 87).

дәхи—„Сән евин алмаға кедәрсән, мән дәхи гарындашым ганын алмаға кедәрәм“ (Р. 29).

дәхи—„Ағ јүзлү, ала көзлү кәлин сәнин кедәрсә, мәним дәхи ичиндә нишанлым вар“ (Р. 20).

дәхи—„Әкәр сәнин атын мәним атумы кечәрсә, онун атыны дәхи кечәрсән“ (Р. 43).

дәхи—„Бејрәки истәмиш, ол дәхи вармыш (Р. 169).

дәхи—„Газана биз аси олдыг, анд ичдик, кәл сән дәхи анд ич“ (Р. 169).

Y11. Тәк-тәк һалларда садә чүмләләр арасында әлагә васитәси кими *амма, таким, таки, һәм, вә һәм* сөзләриндән дә истифадә эдилмишдир:

амма—„Ат Бәкилин, Бәкил үзәриндә дејил, амма бир гуш дәнлү оғландыр“ (Р. 138).

амма—„Газан керү евин јығмалатды, амма јаш оғуз билә булынмады“ (Р. 165).

таким—„Анлар бир једүкиндә сән ики јекил, сәни кафирләр билмәсүнләр, дујмасунлар, таким сасы динлү кафирин дөшәкинә вармајасан“ (Р. 31).

вә һәм—„..... вә һәм күндә ики адам илә беш јүз гојун истәди (Р. 123).

һәм—„.... һәм оғлын кәлди деју, Оруза муштулады“ (Р. 124).

Әлбәттә, белә мүхтәлиф үсуллар вә васитәләрлә чүмләләр тәкчә—заһирән бағланмамыш, бу васитәләрлә эйни заманда мүрәккәб чүмләләрин тәркиб һиссәләри арасындакы мүхтәлиф мә'на әлагәләри дә ифадә олунмушдур.

Белә бир чәһәти дә гейд этмәк лазымдыр ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында мүрәккәб чүмләләрин бә'зән говушуг типләри дә, һәтта силсилә һалында ишләнмишдир. Белә чүмләләрин тәркибиндә бә'зән табели вә табесиз чүмләләрин мүхтәлиф нөвләри, бә'зән исә охшар нөвләри ишләнмишдир. Мәс.:

„Гыз, сән маңа бир јил бағғыл, бир јилдә кәлмәзсәм, ики јил бағғыл, ики јилдә кәлмәзсәм, үч јил бағғыл, кәлмәзсәм, ол вәгт мәним өлдикими биләсән, ајғырым боғазлајыб ашум веркил, көзүң кими тутарса, көнлүң кими севәрсә, аңа варғыл,—деди“ (Р. 146).

„Оғлум идикин андан биләјим, сырча бармағыны ганатсун, ганыны дәстмала дүртсүн, көзүмә сүрәјин, ачылачаг олурса, оғлум Бејрәкдир, деди“. (Р. 66).

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанлары дилиндә, бир гәдәр ибтидаи шәкилдә олса да, васитәли вә васитәсиз нитгин (өзкә чүмләләринин) нүмунәләри дә мөвчуддур ки, белә һалларда „деди“, „ајытды“, „ајдар“ „дедиләр“ кими хәбәрләр, кaһ мүбтәда илә биркә, кaһ да мүбтәдасыз һалда өтүрүчү ифадә кими я әввәл, я сонра ишләнир. Бунлар әслиндә гәһрәманларын данышыгларыны әслинә уйғун, йә'ни диалог кими, вермәк үчүндүр; бу исә дастан дилинин хүсусиййәти илә үзви сурәтдә бағлы бир һалдыр.

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

„КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД“ ДАСТАНЛАРЫНЫН ЛҮҒӘТ ТӘРКИБИ

I. СӨЗЛӘРИН ГӨВМИ МӘНСУБИЙЙӘТЧӘ НӨВЛӘРИ

„Китаби-Дәдә Горгуд“-да ишләнән сөзләри гөвми мәнсубиййәтинә көрә әсасән ики нөгтәдә топламаг олар: I. Азәрбайчан дилинә мәхсус сөзләр; II. Әчнәби сөзләр.

I. Азәрбайчан дилинә мәхсус һесаб этдийимиз сөзләри, тарихи инкишаф нөгтейи-нәзәриндән ашағыдакы нөвләрә бөлмәк мүмкүндүр:

а) Мүасир Азәрбайчан дилиндә һеч бир из бурахмадан унудулмуш, исте'малдан дүшмүш, мүасир Азәрбайчан дили үчүн өлмүш сөзләр; мәс.: „*чиласун*“ (جلاسون), „*алп*“ (آلپ), „*әврән*“ (اورن) („гәһрәман“— „әрәнләр башчысы“); „*учмаг*“ (اوچماق) („чәннәт“); „*әрчил*“ (ارجل) („күр, позгун,надинч“); „*ајтмаг*“ (آيتمق) („сөйләмәк); „*душаг*“ (دوشاق) („бхов“); „*әсән*“ (اسن) („сағлам, саламат“); „*инаг*“ (اناق) („вәзир“, „нәдим“); „*гапа*“ (قپا) „уча“; „*тануг*“ (تنوق) („шаһид“), „*јөм*“ (يوم) („фал“, „хейр хәбәр „истихарә“); „*сасы*“ (صاسى) (үфунәтли“) вә с.

Белә сөзләрин өлмәсини мүбаризәдә мәғлуб олмаг кими баша дүшмәк лазымдыр. Бу сөзләрин чохусу, башга тайфа дилләринә мәнсуб сөзләр олараг, үмумхалг дили һалында еничә тәшәккүл тапан Азәрбайчан дилинин лүғәт тәркибиндә башга бир тайфая вә я халга мәнсуб эйни мә'налы сөзлә мүвази ишләнмиш, мүбаризә этмиш вә нәтичәдә мәғлуб олмушдур. Буна

кѳрә дә Азәрбайчан дили үчүн өлмүш олан бу сөзләрин бир гисминин инди мөвчуд дикәр түрк дилләриндә чанлы сурәтдә ишләндийини кѳрүрүк; мәс.: Орта Асия түрк дилләринин чохунда „ајт“, „алп“, „әсән“, „сәмиз“ сөзләри үмуми сурәтдә ишләнир.

б) Мүасир Азәрбайчан дилиндә дә эйни мәзмун вә эйни шәкилдә үмуми сурәтдә ишләнмәкдә олан сөзләр; мәс.: „*ачмаг*“, „*кәлмәк*“, „*олмаг*“, „*кѳрмәк*“, „*тутмаг*“, „*су*“, „*баѓ*“, „*даѓ*“, „*даш*“, „*баш*“, „*әл*“ „*оѓлан*“, „*гыз*“, „*ат*“, „*отаг*“, „*ипәк*“, „*аѓ*“, „*гара*“, „*јахшы*“, „*сач*“, „*бол*“, „*кѳзәл*“, „*сары*“, „*јаѓы*“, „*ѳлү*“, „*дири*“, „*мән*“, „*сән*“, „*биз*“ „*сиз*“, „*бу*“, „*нә*“, „*ким*“, „*ејлә*“, „*елә*“, „*ѳз*“, „*сѳз*“, „*кими*“, „*ки/ким*“, „*исә*“: „*дәхи*“, „*ѳтрү*“, „*үчүн*“, „*гаршы*“ вә с.

Белә сөзләр бу дастанларда чохлуѓу тәшкил эдир. Мәһз буна кѳрә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“ мүасир Азәрбайчан дилинин әсас хүсусиййәтләрини вә хүсусән луѓәт эһтиятыны эһтива эдән илк абидәләрдән һесаб эдилир.

в) Азәрбайчан дилинә мәнсуб һесаб этдийимиз сөзләрин мүәййән бир гисми исә „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында олдуѓу кими кениш даирәдә вә я эйнән мүасир Азәрбайчан дилиндә ишләнмәсә дә, мүхтәлиф дәйишиклийә уѓрамыш яхуд мәһдуд шивәдә ѳз изини сахламагдадыр.

1. Бунларын бә'зиләри аталар сөзләриндә, наѓылларда, баяты вә гошмаларда вә я айры-айры шивәләрдә эйни мә'на вә эйни шәкилдә галмагдадыр; мәс.:

„*Ары*“ „тәмиз, саф“—(Ајдан *ары*, судан дуру)

Яхуд: (Аѓ гызым *ары* гызым
Даѓларын гары гызым);

„*Јек*“ „яхшы“: (Ѳлүм бу ишдән *јејрахдыр* (Нахчыван шивәсиндән).

Яхуд: Мән ашыг галынча баѓ,
Бар вермәз галынча баѓ,
Вејрана галса *јекдир*.
Дүшмәнә галынча баѓ (баяты)

„*Јазы*“—„чѳл“, сәһра“.
(Евдә күл, *јазыда* күл,
Кәлмәсән, јазы дәкүл. (баяты)

„*Со*“—„сөз“
(Ашыг *со* дейиб аѓлар,
Сүнбүл су дейиб аглар. (баяты)

Яхуд: (сөзүн—*соун*)

„*Аѓыр*“ „әзиз“ (кеч кәлән гонаг *аѓыр* кәләр“ (аталар сөзү)

„*Вармаг*“—„кетмәк“ Вар кет. (Газах шивәсиндә)
(*варан*—кәлән, *вар*—кәл этмәк).

„*Озан*“—„ашыг“ (Гызым гызым гызана
Гызмы веррәм *озана*
Озан ахча газана
Гызым кейә бәзәнә).

„*Ејәр*“—„йәһәр“-Чәнуби Азәрбайчанда „*әйәр*“ ишләнир.

2. Белә сөзләрин бир гисми исә ѳз әввәлки шәклини, фонетик тәркибини эйнилә сахламагла, мә'нача дәйишәрәк әввәлки мә'ная яхын башга бир мә'нада ишләнмәкдәдир; мәс.:

„*Аш*“—„Китаби-Дәдә Горгуд“-да үмумән һәр чүр „емәк“ мә'насына ишләнән бир сөз олдуѓу һалда, мүасир Азәрбайчан дилиндә әсасән емәкләрин анчаг бир нѳвүнү билдирән бир сөз кими ишләнир.

„*Јараг*“—„Китаби-Дәдә Горгуд“-да үмумән һәр чүр „эһтач-кәрәк-аләт“ мә'насына ишләндийи һалда, мүасир Азәрбайчан дилиндә бу мә'на даралмыш, йә'ни мүасир дилдә анчаг „силаһ“ мә'насыны ифадә эдән бир сөз кими ишләнир.

„*Јазыг*“—„Китаби-Дәдә Горгуд“ дилиндә „күнаһ“ я „күнаһкар“ мә'насында ишләндийи һалда, мүасир Азәрбайчан дилиндә „ачиз, кимсәсиз, зәиф“ мә'наларында ишләнир.

„Гат“—„Китаби-Дәдә Горгуд“-да әксәрән „яны“ „ѳзү илә биркә“ мә'насына, бә'зән дә „дәфә“ мә'насына ишләнир; лакин мүасир Азәрбайчан дилиндә әксәрән „бүкүм“, бә'зән исә „дәфә“ мә'насында ишләнмәкдәдир.

3. Бу гәбилдән олан сөзләрин мүәййән бир һиссәси исә ѳз мүстәгил варлыѓыны я тамамилә итириб башга бир сөздә ѳз шәклини, фонетик тәркибини дәйишәрәк, я да мүстәгил формасыны мүһафизә этмәклә бәрабәр, башга бир сөзүн варлыѓында мүәййән из бурахараг яшамагдадыр. Мәс.:

„*Ал*“—һийлә, алдатмаг (алдатмаг сөзүндә галыр).

„*Дан*“—сөз, (данышмаг, данмаг, данламаг сөзләриндә галыр).
„*Уч*“—сәбәб, (учувундан, учундан, үчүн сөзләриндә галыр).
„*Мушту*“—(муштулуг сөзүндә галыр).
„*Тутсаг*“—(тусгаг сөзүндә галыр).
„*Билә*“—(илә/лә-ла/сөзүндә галыр). Бә'зи шивәләрдә „белә“ ишләнир.
„*Күз*“—пайыз, (күздәк—„пайызлыг тахыл“, күзәм,—„пайызда гырхылмыш јун“—сөзләриндә өз изини сахламагдадыр).

II. „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларынын лүғәт тәркибиндә бир сыра әчнәби сөзләрә дә тәсадүф едилир. Белә әчнәби сөзләрин һамысы бир мәнбә илә бағлы олмадығы кими, бунларын һамысы да бир дөврдә Азәрбајчан дилинә дахил олмуш сөзләр дејилдир.

а) Бу сөзләрин бир гисми, бәлкә дә, үмумхалг Азәрбајчан дилинин тәшәккүлүндән әввәл дахил олмуш сөзләрдир. Бунларын бир гисми инди бизә әчнәби мәншәли сөзләр кими көрүнсә дә, һәгигәтдә даһа әввәлки заманлардан Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинә дахил олмуш вә Азәрбајчан дилинин адәтән өз доғма сөзүнә чеврилмиш кәлмәләрдир. Мәс.: „бечид“ (بجد) сөзү нә гәдәр әчнәби сөз кими көрүнүрсә дә, бунун һансы дилә мәнсуб олдуғуну мүәјјәнләшдирмәјинчә, гәт'и нәтичәјә кәлмәк мүмкүн дејил вә буна көрә белә сөзләри әчнәби сөзләр сырасына дахил етмәк дә доғру олмаз.

Сон заманлара гәдәр „бечид“ сөзүнүн анчаг Бакы шивәсиндә ишләндији, бу шивәјә дә рус дилиндән „*бегать*“, „*бежать*“, „*бежит*“ сөзүндән кечдији дүшүнүлүрдү. Лакин сон заманларда мә'лум олду ки, јалныз Бакы шивәсиндә дејил, даһа башга, хүсусән шимали-гәрб шивәләриндә дә ишләнир. Бундан башга бу сөз „Китаби-Дәдә Горгуд“-да һәтта „Баттал Ғази“ (بطال غازى) кими түрк дилли башга бир абидәдә дә ишләнмиш*. Демәли бу сөз русчадан кечмә дејил, гәдимдир вә түрк дилләри үчүн бир нөв ортаглы сөз-

* بطال غازى و – Истанбул, 1329, с. 42.
(بونه خوب مقامدر، عجب كيمك اوله دييوب بجد آتنه بندى.)

дүр. Буна көрә дә бу сөзүн мәнсубијјәтинин тә'јини чәтин олдуғу кими, бу сөзү әчнәби сөзләр сырасына дахил етмәк үчүн дә һәләлик әсас јохдур.

Ејни фикри һәм „Китаби-Дәдә Горгуд“-да, һәм дә даһа бир сыра башга мәнбәләрдә мүшаһидә едилән „*берә*“ (بره) „*мерә-мәрә*“ (مره) „*марә*“ (ماره) сөзү һаггында да сөјләмәк мүмкүндүр*.

Доғрудур, бу сөзүн „Азәрбајчан әдәби дили тарихи хүласәләри“ адлы китабымда јунанчадан олдуғуну, даһа сонралар Азәрбајчан Дөвләт Дарүлфунунунда охудуғум мүһазирәләрдә јафәси дилләрдән, хүсусән лаз вә күрчү дилләриндән олдуғуну (лаз дилиндә „оғлан“, „оғул“, „ушаг“ мә'наларына олан „берә“ сөзүндән вә бунун күрчү дилиндә „гоча“, „каһин“, „монах“ мә'насына олан „бере“ сөзү илә әлагәдар олдуғуну) сөјләмишәмсә дә, бу иддиаларын доғрулуғуну тә'кидлә тәкрарламаг нијјәтиндә дејиләм; чүнки бунлар анчаг фәрзијјәдир, бунларын һеч бири бу сөзүн мәнсубијјәтини гәт'ијјәтлә тә'јин вә тәсбит етмир. Ејни мә'нада, ермәни дилиндә вә бә'зән Азәрбајчан шивәләриндә „*әрә*“ сөзүнүн ишләнмәси шүбһәни бир аз да артырыр, адама белә кәлир ки, бу сөз, бәлкә дә, азәрбајчанлыларын гәдим бабаларынын дилинә мәнсуб олмуш вә гоншу тајфаларын дилинә дә кечмишдир.

Һәр һалда әчнәби сөзләр дедикдә биз, мәнсубијјәти вә мәншәи намә'лум олан сөзләри нәзәрдә тутмуруг. Һәтта башга бир дилдән кечдији мә'лум олан бир сыра сөзләри дә әчнәби саймырыг. Мәсәлән, әкәр бир сөз Азәрбајчан дилинин тәшәккүлүндән әввәл бир дилдән: парси, пәһләви дилиндән јахуд шумер, елам дилиндән дилимизә дахил олмушса вә бу сөз үмумхалг Азәрбајчан дилинин тәшәккүл етмә заманы сөзләр ичәрисиндә бир тәркиб үнсүрү кими гајнајыб гарышмышса, бу сөз Азәрбајчан дили үчүн доғма сөз һесаб олунур; буна көрә дә „*тамбыг*“, „*тум*“, „*һогга*“ кими сөзләри дә әчнәби саймырыг. Әчнәби сөзләр дедикдә, үмумхалг дили һалында артыг тәшәккүл етмиш

* Проф. Казымбәј. „Грамматика турецко-татарского языка“ адлы китабында (56 с.) Хитаб—нида билдирән сөзләр сырасында بره сөзүнү дә гејд етмиш, русча гаршылыгыны „О.“—мә'насында тәрчүмә етмишдир.

олан Азәрбайҹан дилинә бу вә я дикәр мүнасибәтлә мә'лум халгларын дилиндән кирмиш сөзләри нәзәрдә **тутуруг.**

Бурадан айдын олур ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“ дили луғәт тәркибиндәки әҹнәби сөзләр дедикдә, биринҹи нөвбәдә, әрәб вә ени фарс дилләриндән дахил олан сөзләри нәзәрдә тутуруг.

б) „Китаби-Дәдә Горгуд“-да әрәб вә фарс сөзләри олдугҹа аз ишләнмишдир; бурада тәгрибән 100-ә гәдәр әрәб, фарс сөзү вардыр вә бу сөзләрин һамысы мәзмун э'тибарилә бир ҹүр дейилдир. Әввәлән, ону гейд этмәк лазымдыр ки, бурадакы фарс сөзләринин бир гисми, күман ки, даһа әввәлләр сасаниләр дөврүндә дахил олмушдур. Белә фарс сөзләрини инди айырмаг чәтиндир вә эйни заманда белә фарс сөзләри Азәрбайҹан дили үчүн әҹнәби сайылмамалыдыр. Демәли мәншәҹә фарс дилиндән олан сөзләрин бир гисмини бу һесабдан, йә'ни әҹнәби сөзләр һесабындан, чыхмаг лазым кәлир. Белә олдугда „Китаби-Дәдә Горгуд“-да ишләнән әҹнәби сөзләрин мигдары бир аз да азалмыш олур.

Бә'зән белә зәнн эдирләр ки, бу әрәб вә фарс сөзләри „дөврүн әсас әдәби дилинин тә'сири олараг дастанлара дахил олмушдур*. Бу фикри бә'зи сөзләр һаггында сөйләмәк бәлкә мүмкүн ола, лакин уҹдан тутма бу дастанларда ишләнән әрәб вә фарс сөзләринин һамысы һаггында белә демәк олмаз. Чүнки бурада ишләдилән әрәб вә фарс сөзләринин мәзмуну айдын сурәтдә көстәрир ки, бу сөзләрин үмумиййәтлә Азәрбайҹан дилинин вә о ҹүмләдән „Китаби-Дәдә Горгуд“ дилинин сөзләри тәркибинә дахил олмасынын сәбәбләри тамамилә башгадыр. Чүнки бурада ишләдилән әрәб вә фарс сөзләри мәзмун э'тибарилә даһа зиядә дини сөзләрдир. Мәс.: „*Рәсул әләјһүссәлам*“, „*минарә*“, „мүсһәф“, „Гур'ан“, „сипарә“, „һәлал“, „күнаһ“, „һәггәала“, „*дин*“, „*тәкәббүр*“, „*намаз*“, „*дидар*“, „*гијамәт*“, „*беһишт*“, „*әммә*“; „*шәһид*“, „*аллаһ*“, „*гадир*“, „*шәрр*“, „*мүбарәк*“, „*үммәт*“, „*иман*“, „*әҹәл*“, „*дуа*“, „*әрәфат*“, „*хитабәт*“. „*амин*“ вә бу кими.

---

* „Азәрбайҹан әдәбиййаты тарихи“, I ҹилд, 1943, Бакы, 38 с.

Бунлар, исламиййәт шүары илә Азәрбайҹаны ишғал эдән вә эйни заманда гылынҹ зоруна азәрбайҹанлылары мүсәлманлашдыран әрәбләрин кәтирдикләри дини мәфһумларла әлагәдар сурәтдә азәрбайҹанҹая дахил олмуш сөзләрдир.

Бунлардан башга, енә бу мүһарибәләр дөврүнүн тә'сири нәтиҹәси олараг, бир сыра һәрби истилаһлар, ҹәнкавәрлик мәфһумларыны ифадә эдән „*зәхм*“, „*вә'д*“ „*ҹәнк*“, „*ҹомәрд*“, „*намәрд*“, „*дүшмән*“, „*ләшкәр*“, „*шаһбаз*“, „*гәбзә*“, „*ҹасус*“, „*мүхәннәс*“, „*һәбс*“ вә бу кими сөзләр дә Азәрбайҹан дилинә дахил олмушдур. Буна көрә дә белә сөзләри „Китаби-Дәдә Горгуд“-да икинҹи дәрәҹәдә чох ишләнән әрәб вә фарс кәлмәләри кими гейд этмәк лазым кәлир.

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында ишләнән әрәб вә фарс сөзләринин әксәрән белә мәзмунлара малик олмасы, йә'ни, башлыҹа олараг, исламиййәт, һәрб вә ҹәнкавәрлик мәфһумларыны ифадә эдән сөзләрдән ибарәт олмасы, бу дастанларын, ениҹә исламиййәти гәбул этмә вә әрәб ишғалчыларына гаршы чарпышма дөврүндәки Азәрбайҹан халгынын дилини әкс этдирдийини чох айдын сурәтдә көстәрир. Бу исә әсасән IX—X әсрләри әһатә эдән бир дөврдүр.

„Китаби-Дәдә Горгуд“-да бә'зән „*ҹан*“, „*бид'әт*“, „*тәфәррүҹ*“, „*дүнја*“, „*нәсл*“, „*дөвләт*“, „*тахт*“, „*бахт*“, „*шәраб*“, „*сураһи*“ кими сөзләрә дә раст кәлмәк олур. Фикримизҹә, бу сөзләр дә әввәлки амилләрлә бу вә я дикәр шәкилдә әлагәдар сөзләрдир, йәгин ки, һаким халгын, онун әмирләринин, „дөвләти“, „тахты“, „бахты“, „бид'әти“ вә с. илә әлагәдар мәфһумлары ифадә этмәк үчүн бу сөзләр ишләнилмишдир. Нәһайәт, белә сөзләрин бир гисми озанларын бу дастанлары мүхтәлиф иҹтимаи тәбәгәләрә сөйләркән мүхтәлиф ифадә васитәләринә мүраҹиәт этмәләри илә дә әлагәдардыр.

в) „Китаби-Дәдә Горгуд“-да нәзәрә чарпан әҹнәби сөзләр сырасында „*такур*“, „*азнаур*“, „*мәлик*“, кими бә'зи иҹтимаи рүтбә билдирән сөзләр дә вардыр. Әлбәттә, бунларын һамысы эйни дилә мәнсуб сөзләр дейил; бунларын һәр биринин өз тарихи вә өз мәнбәи вардыр. Мәс.: „*азнаур*“ сөзү эрмәни вә күрҹү дилләриндә үмуми сурәтдә ишләнән бир сөздүр. Бу сөзүн

албан тайфалары арасында да ишләнмиш олдуғуну күман этмәк мүмкүндүр. Лакин, „Китаби-Дәдә Горгуд“-да, әсасән күрчүләрлә әлагәдәр олан һадисәләрдә, күрчү мүлкәдарларыны, күрчү бәйләрини билдирмәк үчүн ишләндийинә көрә, бу сөзүн күрчү дилиндә „мүлкәдар“, „бәй“, мә'насына ишләнән азнаури сөзүндән олдуғуну гәбул этмәк лазым кәлир.

„Такур“ сөзү даһа башга бир мәнбә илә әлагәдардыр. Ак. И. И. Мешшанинов бу сөзү белә изаһ эдир:

„Текор“ Халд ады дейил, лакин халд мәншәлидир. Бу сөз *„te//ти,* („баш“, „аға“) *– ор*“-дан мүрәккәбдир. Сонунчуя Халд абидәләриндә тәсадүф эдилмир, лакин Маку абидәсиндә *„а“* сәсләнмәсилә онун әсасы *„кар-би“* („аллаһ“) сөзүндә өзүнү көстәрир. *„Текор“* „аллаһ-таала“, „баш аллаһ“; „аллаһын әли“ мә'насыны ифадә эдир“*.

„Китаби-Дәдә Горгуд“-да бу сөз, сонунчу мә'на илә әлагәдар олараг, „өлкә башчысы“, „шаһ“, „хан“ вә я үмумән шәргдә гәбул эдилдийи кими, „зиллүллаһ (йә'ни „аллаһын көлкәси“) мә'насына ишләнмишдир. Бу сөзүн „такфур“//„такафур“ яхуд „такур“ тәрзиндә ишләнмәси, фикримизчә сөзүн әсасына хәләл кәтирмир, буна көрә дә бу сөзү дә „такур“ шәклиндә язмаг даһа мүнасибдир.

Бурадача гейд этмәк лазымдыр ки, „Китаби-Дәдә Горгуд“-да бир сыра сөзләрә дә раст кәлмәк олур ки, бунлар, М. Кашғаринин истилаһы илә десәк, огуз вә гыпчаг дилләринә дейил, башга түрк дилләринә мәнсубдур; һәм дә белә сөзләр гаршылыгсыз ишләнмишдир.

Эйни вәзиййәти бә'зи әрәб вә фарс сөзләриндә дә көрмәк мүмкүндүр. Мәс.: бурада *„дүнја“, „аләм“* ишләндийи һалда, *„ачун“/„ажун“* сөзүнә раст кәлмәк олмур. Яхуд бурада *„чан“* сөзү ишләндийи һалда, мүстәгил сурәтдә ишләнән *„тын“* сөзүнү көрмәк мүмкүн дейил. Демәли, белә сөзләр артыг өз рәгибини мағлуб этмиш вә ишләндийи дилин дахилиндә вәтәндашлыг алмыш сөзләрдир. Буна көрә дә „Китаби-Дәдә Горгуд“-ун дилиндән бәһс эдәркән, бүтүн бу мүрәккәб вәзиййәти, бүтүн бу хас шәраити вә хүсусән

* Н. Мещанинов—Язык Ванских клинописных надписей, I ч. с. 72.

үмумхалг дилинин формалашмасы просесини тарихи-ичтимаи инкишафла әлагәдар сурәтдә нәзәрә алмаг зәруридир.

II. СӨЗЛӘРИН ГУРУЛУШЧА НӨВЛӘРИ

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында ишләнән сөзләри гурулушча, башлыча олараг, ашағыдакы групплара бөлмәк олар: а) көкләр, б) дүзәлтмә сөзләр, в) мүрәккәб сөзләр.

а) Көкләр. Шәрти олараг белә адландырдығымыз група, әлбәттә, тәкчә көкләрдән ибарәт олан сөзләр дахил дейилдир, чүнки көкләр чылпаг һалда данышыгда, чүмлә вә я ифадә дахилиндә надир һалларда ишләнир. Бунун әксинә олараг, сөзләр даһа чох мүхтәлиф грамматик васитәләр, гайдалар әсасында дәйишәрәк ишләнир вә белә дәйишмәдә сөз көкләринә мүәййән грамматик әламәтләр артырылыр. Белә грамматик әламәтләр исә мүхтәлиф олур.

Азәрбайчан дилиндә хүсусән шәкилчиләр әсас грамматик әламәтләрдәндир; бунлар да башлыча үч нөвә айрылыр. Бунлардан сөзләр арасында әлагә ярадан вә сөзләрин дахили мә'насыны дәйишдирән шәкилчиләр; сөзләрә битишиб ени сөз дүзәлтмәдийи үчүн белә шәкилчиләри гәбул эдән көкләр дә садә сөзләрдән сайылыр. Биз „көкләр“ дедикдә белә шәкилчиләр гәбул эдәрәк грамматик дәйишикликдә уграмыш сөзләри дә нәзәрдә тутуруг. Дастанларда белә сөзләр лүғәт тәркибинин тәгрибән 80 фаизиндән дә чохуну тәшкил эдир. Белә сөзләр шәкилчисиз һалда әксәрән тәк вә ики һечалы көкләрдән ибарәтдир. Үч һечалы көкләр исә бурада сон дәрәчә аздыр вә бунлары да дәриндән йохладыгда әслән дүзәлтмә вә я мүрәккәб олдуглары ашкара чыхар. Бурада ишләнән үч һечалы сөзләр сырасында *„бајағы“, „әрмаған“, „гаравул“, „гараваш“, „гарангу“, „сарымсаг“, „сагсаған“, „базламач“* кими сөзләр, шүбһәсиздир ки, бу күн бизә садә көкләр кими көрүнсәләр дә, төрәнишчә дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрдир. Бунлардан башга дастанларда бир сыра үч һечалы алынма сөзләр дә ишләнмишдир; мәс.: „сипарә“, „тәкәббүр“. „гијамәт“, „мүбарәк“, „әрәфат“, „мүхәннәт“ вә с. Бу сөзләр әрәб вә фарс дилләриндә көкләрдән

ибарәт дейил, лакин азәрбайчанлылар бунлары садә сөз көкләри кими гәбул эдиб ишләтмишләр вә башланғычдан бунлары үч һечалы танымышлар.

Бурада белә бир чәһәти гейд этмәк лазымдыр ки, дастанларда бә'зән бир сөз мүхтәлиф шәкилчиләр гәбул эдәрәк йүз дәфәдән чох ишләнмишдир вә мүхтәлиф мә'на чаларлығыны да ифадә этмишдир. Мәс.: „баш" сөзү тәкчә бир бойда—Газан бәйин оғлу Уруз тутсаг олдуғу бойда 42 дәфә ишләнмиш вә бунлардан бә'зиләри идиоматик мә'наларын яранмасына да хидмәт этмишдир.

Көкләр, хүсусән феил көкләри, мүхтәлиф мә'на дүзәлдән (яхуд форма дүзәлдән) шәкилчиләрлә (бә'зән сөздәйишдиричи шәкилчи илә бирликдә) ишләдиләрәк бир көклү рәнкарәнк сөзләр үчүн әсас олмушдур. Мәсәлән, ады чәкилән бойда „ал-маг" фе'линдән 34, „бах-маг" фе'линдән 24, „вер-мәк" фе'линдән 26 дәфә мүхтәлиф шәкилдә истифадә эдилмишдир; яхуд һәмин бойда „бир" сөзүндән 34 дәфә, „оғул" сөзүндән 60 дәфә истифадә эдилмишдир.

Бу фактлар айдын сурәтдә көстәрир ки, дастанларда ишләнән садә сөзләрин (көкләрин) ишләнмә мигдары чох олса да, әсилләринә, юва мәнсубиййәтләринә көрә чох да мүхтәлиф дейилдир вә тәхмини һесабламая көрә дастанларда ишләнән сөзләрин әсасы—көкү анчаг алты йүзә гәдәрдир.

б) Дүзәлтмә сөзләр. „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында ишләнмиш ики вә икидән чох һечалы сөзләрин әксәри дүзәлтмә сөзләрдир; муасир Азәрбайчан дилиндә дә бунларын бир гисми дүзәлтмә сөзләр кими ишләнир, дикәр гисми, һәм дә аз бир һиссәси, я ишләнмир, я да донмуш һалда—сөз көкү кими ишләнмәкдәдир.

1. Муасир Азәрбайчан дилиндә дә дүзәлтмә сөзләр кими танынан вә ишләнәнләрин, әсасән көкү вә шәкилчиси бу күн дә мүстәгил вә мәһсулдар оланлардыр; мәс.:

Ағ-ча, ал-а-ча, аз-ғын, чап-гын, гыр-ғын, јe-мә, ич-мә, дин-ли, дин-сиз, бил-ик, ач-ыг, илгы-чы, дағар-чыг, кеј-им, кеч-ид, ав-ла, күн-лүк, көр-үш, дур-уш, јери-ш вә с.

2. Муасир Азәрбайчан дилиндә айрыча сөзләр һалында ишләнән, лакин ади һалда һансы көк вә шәкилчидән дүзәлдийи бәлли олмаян дүзәлтмә сөзләрә мисал олараг ашағыдакылары көстәрмәк олар: *банламаг, чавуш, өкүд, өксүз, бешик, алгыш, саваш* вә с.

3. Муасир Азәрбайчан дилиндә көкләри мүстәгил сурәтдә ишләнән, лакин шәкилчиләри гейри мәһсулдар олан дүзәлтмә сөзләрә ашағыдакы мисаллары көстәрмәк олар: *гашга, адаг, ојнаш, гоншу, јорга, јазын, гышын, дәрнәк* вә б. к.

4. Дастанларда ишләнән дүзәлтмә сөзләрин бә'зиләринин көкү вә шәкилчиси айрылыгда, йә'ни башга шәкилчи гәбул эдәрәк, яхуд башга көкә битишәрәк муасир Азәрбайчан дилиндә ишләнир, лакин һәмин сөз вә шәкилчидән дүзәлдиләрәк дастанларда ишләнмиш дүзәлтмә сөзләр муасир дилимиздә ишләнмир. Мәс.: „*ичит*", „*бинит*", „*јүкләт*" „сөзләри „ич", „мин", „йүклә" сөзләринә „*-ит-ид/т*" шәкилчиләринин битишдирилмәсиндән дүзәлдилмишдир. Муасир дилимиздә эйни гайда илә дүзәлдилән „*кечид*", „*өкүд*" исимләри ишләнир, лакин „*ич-мәк*", „*мин-мәк*" сөзләриндән белә сөзләр дүзәлдилмир.

5. Дастанларда бир сыра дүзәлтмә — чох һечалы сөзләр дә вар ки, бунларын чоху әслиндә дүзәлтмәләрдән дүзәлдилмиш сөзләрдир; мәс.: „*адаглу*", „*јавуглу*", „*агынчы*", „*агынтылы*", „*муштучу*", „*ганчару*", „*чагмаглуча*" вә с.

в) Мүрәккәб сөзләр. „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында мүрәккәб сөзләрин чох мүхтәлиф нөвләри ишләнмишдир. Биз бунлары бир гәдәр дә үмумиләшдирилмиш һалда ашағыдакы тәсвири груплара бөлмәйи һәләлик, һәм дә мүхтәсәр олсун дейә, даһа әлверишли билирик:

1. Сөз тәкрары илә дүзәлдиләнләр. Белә мүрәккәб сөзләр әксәрән зәрф вә сифәт олур: *апул-апул, бам-бам, булдыр-булдыр, бурчаг-бурчаг, вај-вај, доламач-доламач, дөнә-дөнә, вара-вара, гача-гача, гас-гас, гатар-гатар, кумбур-кумбур, салгум-салгум, чығаным-чығаным, чап-чап, јап-јап, јалаб-јалаб, јалдыр-јалдыр, јана-јана, һej-һej* вә с.

Мисаллардан көрүндүйү кими бунларын бә'зиси сәс тәглиди сөзләрдән (чап-чап, гас-гас), бә'зиси исим әсилли сөзләрдән (гатар, салгум), бә'зиси феил-

ләрдән (гач, вар, дөн), бә'зиси исә нидалардан (вај hej) дүзәлдилмиш мүррәккәб сөзләрдир.

2. Сөзүн биринчи hечасында я самитин, я да саитин башга самит, я да башга саитлә әвәзләнмәси нәтичәсиндә дүзәлән ени сөзүн әсл сөзә гошулмасилә әмәлә кәтирилән мүррәкәб сөзләр: *hәрзә-мәрзә, гара-гура, јамыры-јумуру* вә б. к.

3. Тә'јини бирләшмәләрдән төрәйән мүрәккәб сөзләр: *тат ағ и, тулу гушу, сағыш күнү, чәри башы, ағ-бан, тәпә-көз, алты пәрли, бешик кәртмә, шәбчираг, сипарә, пәнчјек саллахана* вә с.

Мисаллардан көрүндүйү кими бурада алынма мүрәккәб сөзләр дә вардыр; күман ки, бунларын мүрәккәблийи бунлары ишләдәнләрә мә'лум олмамыш вә бу сөзләри ади садә сөзләр кими ишләтмишләр.

4. Мүрәккәб феилләр дә ишләнмишдир: *анд ичмәк, туш олмаг, зәбун олмаг, ачыг тутмаг, алы вермәк, алы гојмаг, боj бојламаг, гуш гушламаг, кедәр олмаг, кәрәк олмаг* вә с.

5. Синоним, антоним, hәмчинс сөзләр говушмасындан дүзәләнләр: *чичи-бичи, ары-гуры, ағлы-гаралы, кәлимли-кедимли, сон-уч* вә с.

6. Әсли итмиш мүрәккәб сөзләр: *гарындаш, гаравул, гараваш, гулағуз* вә с.

Бунлардан башга бир чох ер, тайфа, шәхс, вәзифә, аләт вә с. адлары да дастанларда тәкрар-тәкрар ишләнмишдир ки, бунларын да чоху мүрәккәб гурулушлу сөзләрдир.

III. СӨЗЛӘРИН МӘ'НАЧА НӨВЛӘРИ

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларынын лүғәт тәркибиндән вә хүсусән сөзләрин мә'нача нөвләриндән бәhс ачаркән биз даhа чох бу дастанларын вә долайысилә дилимизин, фолклорумузун тарихиндә бир сыра мәсәләләри айдынлашдырмаға көмәк едә биләчәк биринчи дәрәчәли дәлилләр нөгтейи-нәзәриндән чох зәрури сайдығымиз ашағыдакы нөвләрдән мүхтәсәрчә данышмағы лазым билдик.

а) Ер адлары (топонимика). Үмумиййәтлә „ер адлары" термини хүсуси чоғрафи адлар мә'насында ишләнсә дә, биз буну бурада даhа кениш

бир мә'нада ишләдирик вә hәр чүр мәкан анлайышыны ифадә әдән үмуми вә хүсуси исимләри нәзәрдә тутуруг. Буна көрә дә бу група дахил олан сөзләри башлыча ики гисмә бөлүрүк:

1) Үмуми мәкан исимләри: *дағ, тәпә, гаја, јер, дүз, јазы, бағ, дүнја, дәрә, мејдан, јер јүзи, көк јүзи, јабан, јајла, јол, јурд, өлкә, гала, сарај, ев, чадыр, отаг, дам, мағара, күнбәд, гују, дәниз, көл, чај* вә. с.

Белә үмуми мәкан исимләрини яда салманын сәбәбләриндән бири дә бә'зән бу үмуми мәкан исимләринин мүрәккәб ер адларында бир тәркиб hиссәси тәшкил этмәсидир. Мәс.: *Дәрә-шам, Газлыг дағы* вә с.

2) Хүсуси ер адлары hәм сөзүн гурулушу нөгтейи-нәзәриндән, hәм дә хүсусән дастанларын яранма мәканыны, шәраитини вә тарихини мүәййәнләшдирмә нөгтейи-нәзәриндән олдугча әhәмиййәтлидир. Белә адлардан хүсусән ашағыдакылары гейд этмәк олар: *Ала дағ, Алынча* (чай, гала), *Ахсыга, Бәрдә, Дәрбәнд* (дәмир гапу Дәрбәнд) *Көкчә* (көл, дәниз, дағ), *Күрчүстан, Кәнчә, Дәрә шам* (суйу), *Газлыг дағ, Бајбурд, Истанбул, Рум, Шам, Туманин* (Туманиси); *Дадиан, Ағылған* вә с.

Бунлардан башга бурада Таш оғуз, Ич оғуз, Оғуз ели, *Ағча гала, Ағ гая, Гарадағ, Саллаhхана гајасы* вә б. к. даhа чох дахилдә олан мәhдуд ер адлары да ишләнмишдир.

б) Эл адлары — (этнонимика) „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында ишләнән бир сыра ер адлары эйни заманда еринә көрә тайфа вә я халг мә'насында да ишләнмишдир. Бә'зән дә бунун әксинә олараг эл, тайфа адлары, еринә көрә, hәмин адла танынан элин вә я тайфанын яшадығы әразини билдирән ад кими дә ишләнмишдир.. Бунунла белә бу дастанларда бир сыра эл вә я тайфа адлары даhа чох вә я анчаг әсас мә'насында (эл, тайфа ады кими) ишләнмишдир. Белә адлардан хүсусилә ашағыдакылары гейд этмәк олар: *Бајат, Оғуз, Гыпчаг, Сәлчуг, Түркмән, Татар, Үч-ог, Боз-ог, Рум, Башы ачуг, Татјан (Дадијан), Тат* ...

Белә бир чәhәти дә гейд этмәк лазымдыр ки, бу сөзләрин чохуна дастанларда я бир дәфә я да ики дәфә раст кәлирик.

в) Шәхс адлары. „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларында ишләнән шәхс адлары дедикдә биз, әсасән, хүсуси адлары, ләгәбләри вә титуллары (вәзифә, мәнсәб, рүтбә билдирән сөзләри) нәзәрдә тутуруг. Белә адлар исә дастанларда аз дейил вә һәм дә рәнкарәнкдир.

1) Хүсуси адлар: *Бајандур, Бамсы Бејрәк, Баны Чичәк, Бајбичан, Бајбура, Бәкил, Бурла хатын, Будаг, Буғач, Думрул, Дундар, Дәрсә, Горгуд, Газан, Гарчар, Гылбаш, Уруз, Улаш, Ушун Гоча, Гонур Гоча, Сәлчан хатун, Гијан Сәлчуг, Сәкрәк, Әкрәк, Духа Гоча, Ганлу Гоча, Гутлу мәлик, Шөкли мәлик, Сандал мәлик, Аслан мәлик, Ајна мәлик, Хизр, Рүстәм, Муса, Мәһәммәд, Осман, Нуһ, Зүлејха* (*Залха*), *Зүбејдә, Фатма, Шар Шәмшәддин, Һәсән, Һүсејн* вә с.

2) Ләгәб вә титуллар: *аға, дәдә, алп, ата, баба, бәк* (бәй), *хан, ханым, хатун, тәкур, азнавур, дәли, мәлик, кешиш, әрән, әврән, әрәнләр әврәни, султан, ханлар ханы, бәкләр бәки, гам хан, боз оғлан, гаравул, чавуш, јикит, озан, әмирахур, гараваш, гырнаг, гул, нөкәр* вә с.

Бунлардан башга айры-айры гәһрәманларын хүсуси ләгәбләри вардыр: боз атлы, боз ајғырлы, боғазча, гысырча, ат ағызлы, јаланчы вә с. Гәһрәманын әслини, нәслини, шүчаәтини, хидмәтини билдирән эпитетләр силсиләси дә гейри рәсми титуллар кими ишләнмишдир. Мәс.:—Гара дәвә ағзында гара буға дәрисиндән пөшкүнүн јапуғы олан, ачығы тутанда гара дашы күл ејләјән, бығын әнсәсиндә једди јердә дүкән, әрәнләр әврәни Газан ҹәјин гардашы Гара Күнә...

—Дәмүр гапу Дәрвәндәки дәмүр гапујы дәпүп алан, алтмыш тутам ала көндәрин учунда әр бөкүрдән, Гајан Сәлчуг оғлу Дәли Дондар...

—Дүстурсузча Бајандур ханын јағысын басан, алтмыш бин кафирә ган гусдуран, кәлүбән Газанын гызын әрликлә алан, оғузун ағ саггаллу гочалары көрәндә ол јикиди тәһсинләјән, ал маһмузи шалварлы аты бәһри готазлы Гара Күнә Оғлы Гара Будаг... (Р. 35).

—Улаш оғлу Тулу гушун јаврусы, бизә мискин умуды, үммәт сојунын асланы, Гарачуғын гапланы, гонур атын ијәси, хан Урузун ағасы, Бајандур ханын көјкүси, галын оғузун дөвләти, галмыш јикит архасы Салур Газан... (Р. 21).

Бунлардан башга дастанларда *чобан, базыркан, сучу, көзчү, зурначы, нағарачы, гапучы, чапар, илгычы, әсир, часус, чәллад* вә б. к. мүхтәлиф иш—вәзифә саһибләринин ишини билдирән адлар да ишләнмишдир.

г) Јараг-әслиһә, адәт-ән'әнә адлары. „Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларынын луғәт тәркибиндә бир сыра сөзләр вар ки, бунлар о дөврүн истеһсал үсулларыны, адәт вә ән'әнәләрини тәдгиг этмәк нөгтейи-нәзәриндән дә чох марағлыдыр.

Бурада, хүсуси тәснифат вә әтрафлы изаһат вермәдән, белә сөзләри башлыча ики група садыламагла һәләлик кифайәтләнирик:

1) Јараг-әслиһә вә аләт адлары:

Дәјнәк, чомаг, чөкән, көндәр, сапан, күрз, јај, ох, дәмрән, јалман, чида, сүнкү, гылынч, галхан, садағ, гамчы, гәбзә, топуз, бичаг, чагмаг, санчаг, әләм, туғ, ганара, чәнкәл, ијәр, үзәнки, чилав, душаг, буғағу, јүкән, нал, сичим, кәндир, газан, күпә, күлүнк, јүзүк, әләк, дағарчыг, бадијә, ајаг, сураһи, нагара, зурна, кос, давул, гопуз, агча, батман, ипәк, гули, гусгун, халичә, галы, кечә, дәстмал, без, јорған, дөшәк, јасдыг вә с. б. к.

2) Јашайыш ери, ләвазиматы, ичтимаи гайда, адәт вә б. к. мәфһумлары билдирән адлар—сөзләр:

Ағбан ев, дам, алачыг, чардаг, көшк, сејван, отаг, тахт, ешик, гала, чәбәхана, дәкирмән, мәтбәх, очаг, күнлүк, шами, ајаг јолу, төвлә, ағыл (*ағајыл*), *гајтабан, дүкүн, тој, дуваг, кәрдәк, адахлу, јавуглу, кәлин, енкә, сағдыч, бешик-кәртмә, евәрмәк, донатмаг, дојурмаг, дојум, армаған, садага, јығмаламаг, дағламаг, ағырламаг, баш ендирмәк, әл ачыб* (*салыб*) *ојнамаг, шадлыг чалмаг, сағраг сүрмәк, дилбәнд салмаг, ов овламаг, ат сәкиртмәк, нишана атмаг, ашыг ојнамаг, сүфрә чәкмәк, јүзүк кечирмәк, алгыш, гарғыш, әркәнлик, кәсим, пәнчјек, илғар, хәрач, әсрүк, бујруг, тутсаг, јесир, чәри, чавуш, түмән, ләшкәр, јағы, гырым, ортач, ојнаш, нөкәр, наиб, дајә, әрән, әврән, агынчы, гырыш күну,*

сағыш күнү, ајна күнү, чајыр, чəмəн, бағ, бостан вə с.

3) Емəк, кейим, һейван вə гуш адлары:

Аш, азуг, ајран, суд, гајмаг, пенир, гымыз, ун, јоғурд, көмəч, əтмəк, шүлəн, шишлик, сучу, јахны, боғма, бозламач, шəраб... дон, долама, дəмүр дон, бөрк, башмаг, јапуг, түлбəнд, чуха, чүббə, шалвар, гафтан, көмлəк, чəнбəр, чарғаб, кəпəнəк... ат, дəвə, нəр, буғра, буға. бузағу, ајғыр, инəк, гоч, гојун, гузы, гысрағ, кечи, еркəч. тоғлы, көшəк, өкəч, дана, гулун, ешшəк, донуз, ит, көпəк, гурд. чанавар, сағын, кејик, əнүк, аслан, гаплан, илгы, сүрү... көкəрчин, турғај, тулу, шаһин, ағсонгур, доған, турач, дурна, кəклик вə с.

„Китаби-Дəдə Горгуд“ дастанларынын лүғəт тəркиби һаггында бəһс ачаркəн, əлбəттə, лүғəт тəркибини тəшкил эдəн сөзлəрин һəр групундан данышмаг лазым кəлəрди. Лакин биз белə этмəдик; биз бурада, даһа чох Азəрбайчан үмумхалг дилинин тəшəккүл этмə дөврүнү вə просесини, элəчə дə „Китаби-Дəдə Горгуд“ дастанлары илə билаваситə бағлы олан бир сыра мəсəлəлəри айдынлашдырмаг нөгтейи-нəзəриндəн биринчи дəрəчəли əһəмиййəтли сайдығымыз сөз групларындан мүхтəсəрчə бəһс этмəклə һəлəлик кифайəтлəндик.

Лүғəт бəһсинин белə мүхтəсəр верилмəсинин икинчи вə һəм дə əсас сəбəби будур ки, „Китаби-Дəдə Горгуд лүғəти“ адлы айрыча əсəр һазырламагдайыг.

СОН СӨЗ

„Китаби-Дəдə Горгуд“ дастанларында чох шей вар вə бунларын һамысы китабымызда əһатə олунмамышдыр; лакин бу китабда оланларын һамысы „Китаби-Дəдə Горгуд“-да мөвчуддур. Ола билсин ки, бурада бə'зи мəсəлəлəрин изаһы охучулары гане этмəсин вə бə'зи нөгсанлар да тапылсын.

Охучулардан биринчи хаһишимиз будур ки, бу китабда олмаян шейлəрə көрə мүəллифə мəзəммəт этмəсинлəр, лакин онларын һаггында да кəлəчəкдə язмағы мүəллифдəн тəлəб этсинлəр.

Икинчи хаһишимиз будур ки, китабда көрдүклəри нөгсанлары достчасына билдирсинлəр.

Белə олачағына əминик вə буна көрə дə охучулара габагчадан миннəтдарлығымызы билдиририк.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Илк сөз 3

Биринчи фәсил

I. „Китаби-Дәдә Горгуд" һаггында 5
II. Абидәнин тәдгигиндә бә'зи хүсусиййәтләр 13
III. Синонимләр мүвазилийи һаггында 23

Икинчи фәсил

„Китаби-Дәдә Горгуд" дилинин фонетик гурулушу

I. Фонетик тәркиб 35
II. Фонетик уюшмалар 49
III. Фонетик азәричәләшмә 55
IV. Бә'зи гейдләр 57

Үчүнчү фәсил

„Китаби-Дәдә Горгуд" дилинин грамматик гурулушу 59

I. Морфоложи хүсусиййәтләр 62
А. Сөз дүзәлдичи шәкилчиләр 62
Б. Исим 75
В. Сифәт 80
Г. Сай 81
Ғ. Әвәзлик 84
Д. Феил 86
Е. Зәрфләр 115
Ә. Көмәкчи сөзләр 116
II. Синтактик хүсусиййәтләр 116
А. Мүбтәда 117
Б. Хәбәр 119
В. Тамамлыг 122
Г. Зәрфлик 125
Ғ. Тә'йин 127
Д. Чүмлә тәркибиндә олан әлавә сөзләр һаггында . . . 129
Е. Чүмлә үзвләринин гурулушу һаггында 131
Ә. Садә чүмлә 132
Ж. Мүрәккәб чүмләләр 134

Дөрдүнчү фәсил

„Китаби-Дәдә Горгуд" дастанларынын лүғәт тәркиби

I. Сөзләрин гөвми мәнсубиййәтчә нөвләри 143
II. Сөзләрин гурулушча нөвләри 151
III. Сөзләрин мә'нача нөвләри 154

Сон сөз 159